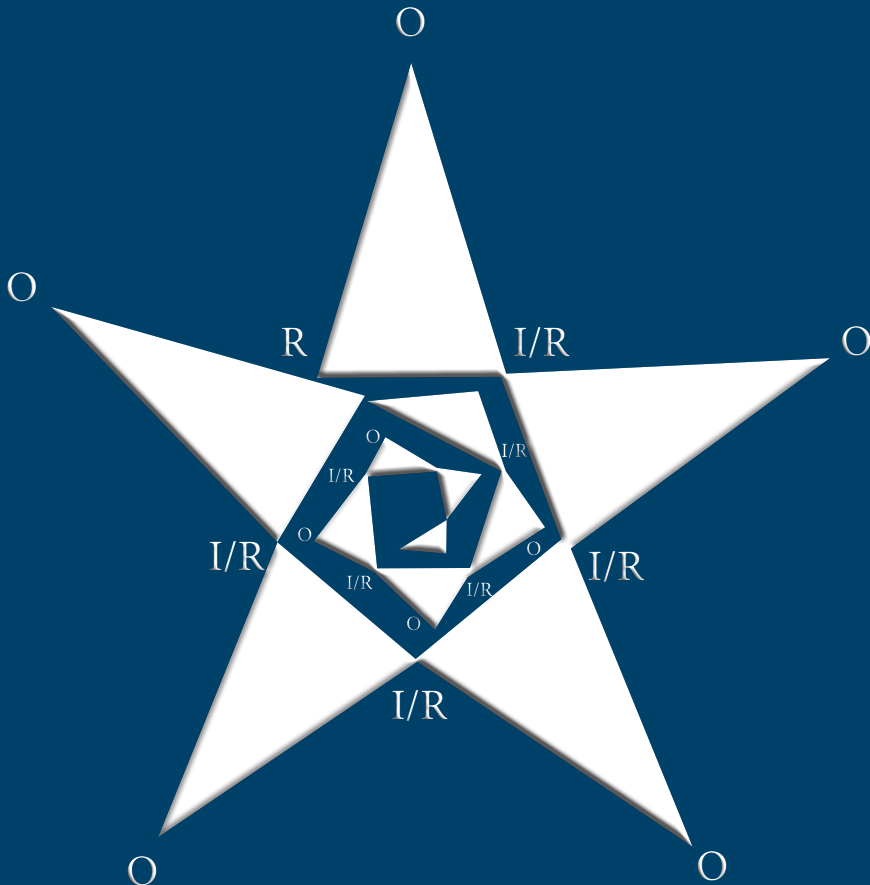

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNİK RADOVA U ZNAK SJEĆANJA NA KOLEGICU ALMU GRANOV

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNIK RADOVA
U ZNAK SJEĆANJA NA
KOLEGICU ALMU GRANOV

Sarajevo, 2024.

Zbornik radova u znak sjećanja na kolegicu Almu Granov

Glavni urednik Redakcije za izdavačku djelatnost

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Sabina Bakšić

Urednici

Bernisa Puriš (glavna urednica)

Enver Kazaz (urednik za književnost)

Halid Bulić (urednik za jezik)

Recenzenti

Mirela Omerović

Sead Porobić

Redakcija

Josip Baotić

Josip Raos

Ismail Palić

Azra Hodžić-Čavkić

Sekretar Redakcije

Azra Ahmetspahić-Peljto

Izdanje

Prvo elektronsko izdanje

Izdavač

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Za izdavača

Kenan Šljivo

UDK

Sadžida Bjelak

Korektura sažetaka

Adriana Katavić

DTP

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

ISBN 978-9926-491-29-1

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH
pod ID brojem 0071430

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik

ZBORNİK RADOVA
U ZNAK SJEĆANJA NA
KOLEGICU ALMU GRANOV

Sarajevo, 2024.

Alma Granov (1968–2013)

Sadržaj

Uvodna bilješka	9
Sifet Karalić PRIKAZ DOKTORSKE DISERTACIJE ALME GRANOV.....	13

JEZIK

Ismail Palić PRILOG SINTAKSIČKOM OPISU KOMPLEMENATA GLAGOLSKIH IDIOMA	23
Azra Hodžić-Čavkić UTJECAJ OGRANIČENJA SMS PORUKA NA POJAVU I SASTAV IDIOMSKIH SKUPINA.....	41
Halid Bulić PRAGMATIČKE VRIJEDNOSTI PONAVLJANJA GRAFEMA U SMS PORUKAMA NA BOSANSKOM JEZIKU	73
Kerima Filan STIHOVANI RJEČNICI U OSMANSKOJ KULTURI.....	95
Azra Ahmetspahić-Peljto REPREZENTACIJA KULTURE U PRIRUČNICIMA BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA ZA POČETNE NIVOE.....	115
Bernisa Puriš ENALAGA VREMENA I NAČINA U PUTOPISNOM ŽANRU ...	141

KNJIŽEVNOST

Amira Dervišević ELEMENTI TRAGIČNOG U USMENIM BAJKAMA	161
Sabaheta Gačanin ISLAMSKA KNJIŽEVNA TRADICIJA I POEZIJA NA PERZIJSKOM JEZIKU KAO MEMORIJSKI KONEKTOR U PROSTORU PAMĆENJA	179
Mirza Mejdanija MARIANNE DE LEYVA KAO MANZONIJEVA GERTRUDE	195

Uvodna bilješka

U martu 2023. navršilo se deset godina otkako nas je napustila lingvistica čiji naučni doprinos bosnistika vjerno pamti – naša draga kolegica Alma Granov. U znak sjećanja na njenu ličnost i naučni rad Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu priredio je *Zbornik radova u znak sjećanja na kolegicu Almu Granov*, s temama iz područja lingvistike, književnosti i kulture.

Alma Granov (Sarajevo, 22. januar 1968 – Beč, 29. mart 2013) ostavila je velik trag i kao naučnica i kao nastavnica među kolegicama i kolegama te studentima i studenticama našeg fakulteta. Bila je asistentica, viša asistentica i docentica na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik od 1993. godine do svoje smrti. Kolegica Granov dala je značajan doprinos bosanskohercegovačkoj lingvistici u oblasti rekcijske fonologije i posebno kompjuterske semiotike.

Još od studentskih dana kolegica Granov interesirala se za teme koje su stajale na marginama naučnog interesovanja u regiji, da bi 2003. godine magistrirala s temom *GP metod u ASR – teorijski i praktični aspekti primjene u bosanskom jeziku*, a 2008. godine i doktorirala s temom *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima*. Iako je aktivno vladala engleskim i njemačkim jezikom, literatura na koju se tada mogla osloniti u dvjema temama bila je vrlo skromna, stoga su ove disertacije pionirski radovi ne samo u lingvistici nego i šire. Kako bi dopunila bosnistiku aktuelnim naučnim dostignućima u navedenim oblastima, Alma Granov boravila je na Univerzitetu u Beču na Institutu za opću lingvistiku pod rukovodstvom prof. dr. Johna Rennisona te na Univerzitetu u Arizoni na Odjelu za jezičke programe i učenje na daljinu, odakle se vratila s vrijednim kompetencijama i znanjima, te je pozvana da bude saradnica na Microsoftovu projektu izrade lokalnih verzija softverskih paketa, kao što su: LIP TermWorksheet za bosanski jezik, StyleGuide za bosanski

jezik, PoliCheck za bosanski jezik, verzija Microsoftova paketa (Office) na bosanskom jeziku te Vista operativni sistem na bosanskom jeziku. Veliku je zaslugu imala i u projektu uvrštavanja bosanskog jezika na Google Translate. Sjetimo se da nas je kolegica Granov napustila u trenutku kada je pripremala projekt čija je važnost za bosanski jezik, odnosno za bosansko-hercegovačku kulturnu baštinu uopće, nemjerljiva. Projekt se odnosio na proces digitalizacije, u okviru kojeg je dr. Alma Granov bila svjesna da budućnost jezika – s tim u vezi, i kulture uopće – leži upravo u razvoju jezičkih tehnologija, drugim riječima, da je propadanje jezika i kulture usko povezano s odsječnošću od digitalne civilizacije.

Pored sjećanja, ovaj zbornik je posebno naš znak zahvalnosti kolegici Almi Granov za njenu hrabrost da se uhvati ukoštac s brojnim izazovima u oblasti kojom se bavila te da iza sebe ostavi pionirske radove koji će služiti narednim naučnim generacijama. Zbornik objedinjuje deset radova iz lingvistike, nauke o književnosti i kulturne baštine. Uz članove Odsjeka za bosanski, hrvatski i srpski jezik, radove su napisali kolege i kolegice koji su saradivali s kolegicom Granov te mlađe kolegice i kolege koji su usvajali prva znanja iz njenih tekstova o kompjuterskoj lingvistici i jezičkim tehnologijama. Tako uvodni rad u ovom zborniku predstavlja iscrpan prikaz doktorske disertacije Alme Granov, koji je u znak zahvalnosti znanstvenici Granov, ali i profesorici koja je radila na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik napisao student završne godine drugog ciklusa studija Sifet Karalić. Sljedeću skupinu tekstova čini devet radova podijeljenih u dvije tematske cjeline – jezik i književnost. Prvu tematsku cjelinu čini šest priloga. Prva dva priloga odnose se na jezičku analizu u području idiomatologije. U prvom se radu problematizira pitanje razlikovanja glagolskih idioma od neidiomatskih skupina (Ismail Palić). U drugom se radu istražuje utjecaj ograničenja SMS-forme na pojavu i sastav idiomskih skupina (Azra Hodžić-Čavkić) – s obzirom na građu na kojoj se zasniva, a to je korpus SMS-poruka, ovaj rad čini poveznicu s narednim prilogom u kojem se obrađuju pragmatički efekti multipliciranja grafema u SMS-porukama, koja su, multipliciranja, karakteristična upravo za tehnologijom posredovanu komunikaciju (Halid Bulić). Sljedeću skupinu radova u prvoj tematskoj cjelini čine prilozima koji se odnose na kulturološke teme – stihovane

rječnike koje bosnistika baštini iz osmanske kulture (Kerima Filan), zatim na reprezentaciju kulture u priručnicima za učenje bosanskog, hrvatskog i srpskog kao stranog jezika (Azra Ahmetspahić-Peljto) te na kulturu putovanja, u okviru koje se obrađuje stil bosanskohercegovačkih putopisnih tekstova (Bernisa Puriš). Drugu dio ovog zbornika čine tri priloga iz književnosti. U prvom se prilogu propituje funkcija elemenata tragičnog u usmenim bajkama zabilježenim u bošnjačkoj sredini s ciljem da se upotpuni razumijevanje o stilu usmene bajke (Amira Dervišević). Drugi prilog bavi se tekstovima divanske poezije, kao dijelom bosanskohercegovačke kulturne baštine, a koja, poezija, svojim formalnim i sadržinskim obilježjima nastupa kao memorijski konektor s islamskom književnom tradicijom i poezijom pisanom na perzijskom jeziku (Sabaheta Gačanin). U trećem je prilogu riječ o književnohistorijskoj problematici iz italijanske književnosti (Mirza Mejdanija) – u radu se daje osvrt na adaptaciju historijske radnje i historijskog lika u romanu “Zaručnici” Alessandra Manzoniya u skladu s autorovom poetikom prikazivanja zla i prisilnog monašenja u italijanskom društvu 16. i 17. vijeka.

Svaki pojedinačni rad u Zborniku recenzirala su po dva recenzenta slijepom recenzijom. Zbornik je u cijelosti recenziralo dvoje recenzenta otvorenom recenzijom.

Vjerujemo da će sadržaj ovog zbornika biti koristan i zanimljiv čitateljstvu te da će radovi objavljeni u njemu biti inspirativni za dalja naučna i stručna istraživanja sličnih tema u području lingvistike, književne nauke i kulture uopće. Autorima i autoricama, koji su svojim radovima pokazali da nose uspomenu na rano preminulu kolegicu Granov i poštovanje prema njenom doprinosu bosnistici, svim recenzentima i recenzenticama, koji su svojim vrijednim sugestijama doprinijeli kvaliteti ovdje priloženih radova, te svima koji su sudjelovali u objavljivanju *Zbornika u znak sjećanja na kolegicu Almu Granov* – upućujemo najiskreniju zahvalnost i poštovanje.

Sarajevo, 2024.

Bernisa Puriš

Sifet Karalić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

PRIKAZ DOKTORSKE DISERTACIJE ALME GRANOV¹

Granov, Alma, 2007. *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu pod mentorstvom prof. dr. Josipa Baotića.

Dr. Alma Granov (1968–2013) bila je docentica na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i saradnica na više projekata Microsofta koji su se odnosili na izradu lokalnih verzija softverskih paketa – LIP TermWorksheet za bosanski jezik, StyleGuide za bosanski jezik, PoliCheck za bosanski jezik, Microsoft Office paket za bosanski jezik te Vista operativni sistem za bosanski jezik. Bila je prva lingvistica koja se u Bosni i Hercegovini počela baviti jezičkim tehnologijama u okviru IT tehnologija, spajajući lingvistiku i informatiku u korist društva.

Ovaj je rad prikaz njene doktorske disertacije koji je posvećen informacionim tehnologijama, čije pojavljivanje i postojanje bitno mijenja ljudsku stvarnost i perspektivu kad je komunikacija u pitanju. Jezik kao najmoćnije sredstvo ljudske komunikacije u tome igra ključnu ulogu.

Doktorska disertacija *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima* ima ukupno 163 stranice: Uvod (1–16), glavni dio (17–143), Zaključak (144–149, na bosanskom jeziku; 150–155, na engleskom jeziku), Literatura (156–163).

¹ Ovaj je prikaz dio seminarskog rada iz predmeta *Lingvistički pravci i metode*, koji sam, kao student pete godine, slušao kod doc. dr. Elme Durmišević.

Glavni dio doktorske disertacije sastoji se od pet poglavlja. U prvom poglavlju doktorska disertacija se pozabavila profiliranjem jedne moguće definicije kompjuterske semiotike kao relativno nove naučne discipline u vremenu pisanja doktorata. Drugo se poglavlje bavi pitanjem znaka u odnosu na elemente koji ga izgrađuju. Tako je centralno mjesto u ovom poglavlju pripalo dijadnom i trijadnom modelu znaka kao dominantnim semiotičkim modelom. Treće poglavlje posvećeno je Peirceovoj semiotičkoj teoriji koja se temelji na njegovoj ontologiji i fenomenologiji kojima je izvor njegova koncepcija o tri univerzalne kategorije: kakvoća, relacija i reprezentacija, odnosno prvost, drugost i trećost. U četvrtom poglavlju autorica je primijenila Peirceovu klasifikaciju znakova u analizi znakova korisničkog interfeacea, te dopunila semiolingvističkim razmatranjima kao što je pitanje značenja, odabir gramatičkih kategorija upotrijebljenih u izbornim menijima korisničkog interfeacea, teoriji govornih činova, problemima prevođenja te pitanjima koda, pošaljaoca, konteksta, interteksta i hiperteksta. U petom poglavlju razmatrane su one dimenzije semioze za koje autorica smatra da su posebno značajne kada je u pitanju proučavanje korisničkog interfeacea, a to su: komunikacija, prostor, vrijeme i kognicija. Naime, predmet proučavanja doktorske disertacije Alme Granov jeste proučavanje kompjuterske semiotike, opće teorije znakova i semiotičke pragmatike kao međusobno povezanih područja koja su u neprestanim interakcijama i korelacijama. U nastavku ovog rada detaljno će biti prikazano svako poglavlje doktorske disertacije.

Kada je u pitanju prvo poglavlje, autorici je u prvom planu objasniti semiotiku, za koju ističe da je zasebna nauka, za razliku od Chandlera koji kaže da semiotika nije jedna zaokružena naučna disciplina koja se proučava na posebno za nju izdvojenim univerzitetskim odjeljenjima, nego da je ona zapravo predstavljena različitim teorijskim perspektivama i metodama. Dva najvažnija imena za semiotiku jesu Ferdinand de Saussure i Charles Sanders Peirce – njeni utemeljitelji.

“Ferdinand de Saussure je bio lingvist i osnovno polje njegova interesovanja bila je lingvistika. On se prvenstveno interesirao za strukturu jezika, što je i uzimao za polazište svakog planskog proučavanja znakova, te se u tom

smislu zalagao za stvaranje znanosti koja proučava život znakova u društvu. De Saussurea je prvenstveno interesirao lingvistički znak i u tom smislu on slijedi tradiciju promišljanja o konvencionalnim znakovima. Charles Sanders Peirce je, za razliku od De Saussurea, bio filozof. Peirce je bio filozof pragmatičarske orijentacije i nastojao je razviti opću teoriju o znakovima koja bi svojim filozofskim usmjerenjima trebala postati organon svih ostalih nauka, budući da se čovjekov život uopće manifestira u znakovima. On je u okvirima onoga što je nazvao svojom teorijom znakova, a kojoj je dao naziv semeiotika, formulirao i uobličio svoju logiku i filozofiju. On je zamislio semeiotiku koja u sebe uključuje kako prirodne tako i konvencionalne znakove. Različito od De Saussurea koji vidi semiotiku kao znanost koja bi proučavala život znakova u društvu, za Peircea pravi predmet proučavanja semiotike nisu sami znaci, nego procesi semioze koji predstavljaju radnje nekog znaka u inteligentnoj akciji.”²

Alma Granov ide korak dalje od svojih prethodnika i smatra da se semeiotika razvijala i razvija daleko izvan granica koje su joj bili obilježili njeni utemeljitelji, te da današnju semiotiku karakterizira postojanje većeg broja smjerova, perspektiva, tendencija i samih definicija semiotike. Postojanje većeg broja već jasno postuliranih semiotičkih interdisciplinarnih naučnih oblasti upravo govori o neprestanom stanju metabolizma i rasta semiotike i opravdava njeno postojanje kao zasebne nauke, zaključuje Granov. Upravo jedna od takvih semiotičkih interdisciplinarnih oblasti jeste kompjuterska semeiotika, o kojoj autorica govori detaljnije u drugom dijelu ovog poglavlja. Kompjutersku semiotiku autorica definira kao “granu semiotike koja se bavi proučavanjem procesa semioze vezanim za znakove, njihovu prirodu i funkcioniranje i to u onom dijelu kompjuterskog sistema koji je označen kao korisnički interface.”³ Navedena definicija autoricu navodi na tri ključna pojma s kojima se možemo susresti u kompjuterskoj semiotici, a to su: znak, semioza i korisnički interface. Kada je semiotička analiza kompjuterskog sistema u pitanju, autorica primjećuje da se zapravo ni jedna od

² Granov, Alma (2007): *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima*, Doktorska disertacija, Sarajevo, str. 6-7.

³ Granov, Alma (2007): *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima*, Doktorska disertacija, Sarajevo, str. 13.

humanističkih nauka ne ispostavlja tako “kompjuterskom” kao semiotika. Čini se da nakon što je dugo počivala negdje na marginama nauke, čak skoro i nepriznata kao zasebna naučna disciplina, semiotika je zabljesnula punim sjajem osobito kada su u pitanju *fuzzy* tehnologije, zaključuje autorica.

U drugom poglavlju doktorata, Alma Granov bavi se pitanjem znaka. Govoriti o konceptima znaka znači govoriti o samoj historiji semiotike. No, na znak se može motriti i u odnosu na broj sastavnica koje ga čine. Tako razlikujemo monadne, dijadne, trijadne i modele s više od tri sastavnice. U monadnim sistemima se ne pravi razlika između nosioca znaka i njegovog sadržaja, tako da monadni modeli tvore misaonu osnovicu naivnih i nereflektiranih nazora o znakovlju. Opredjeljenost ka dijadnom ili trijadnom modelu znaka danas slovi za temeljnu semiotičku razlikovnost i dijeli škole savremene semiotike u dva tabora. Iz ovog razloga, autorica u daljem svom razmatranju zanemaruje monadne modele i modele s više od triju sastavnica, smatrajući ih irelevantnim za savremena semiotička razmatranja. Kada je riječ o dijadnim i trijadnim modelima znaka, autorica primjećuje da su dijadni modeli oni koji dominantno imaju lingvističko porijeklo, dok je porijeklo trijadnih modela dominantno filozofsko. U ovom poglavlju navodi i Peirceov trijadni model znaka i njegov semiotički nauk koji se općenito doživljava kao puna promjena u modelima i konceptima informacionih tehnologija, a koje su usmjerene ka korisniku i stvaranju vještačke inteligencije. Upravo iz tog razloga, navodi autorica, Peirceov model znaka i semiotički nauk zahtijevaju ponovnu i temeljitu razradu.

U trećem poglavlju Alma Granov se osvrće na Peirceov pogled na znak i semiozu. Razlog ovog autoricinog razmatranja je u tome što je Peirceova teorija znakova semiotički temelj analizi znakovnih sistema i znakovnih fenomena u različitim oblastima nauke. Autorica skreće pažnju da je nemoguće u potpunosti razumjeti Peirceov trijadni model znaka bez uvida u šira teorijska razmatranja različitih fenomena kojima se on bavio, odnosno njegov model znaka nije moguće promatrati izolirano, bez uvida u njegovu semiotičku teoriju. Peirceov model znaka je dao “neodređeni” *fuzzy* koncept znaka koji u svojoj konačnici predstavlja matematički definiran znak. Autorica ističe da to Peirceov model znaka čini posebno prihvatljivim za primjenu u savremenim *fuzzy* tehnologijama, a da su neki

teoretičari čak pokazali da se kompletna razdioba njegovih tipova znakova može prikazati u logičko-posljedičnom hijerarhijskom odnosu, pri čemu su sve kategorije njegove klasifikacije (njih 9) definirane Booleovim funkcijama.

U četvrtom poglavlju autorica govori o korisničkom interfeacu i znaku. Na samom početku poglavlja definira interfeace kao nešto što omogućuje interakciju dva entiteta, te obilježava savremenu civilizaciju, odnosno digitalnu paradigmu postojanja. Opisano je djelovanje prirodnog jezika u korisničkom interfeacu. Elementi prirodnog jezika zastupljeni su u glavnim izbornim menijima korisničkog interfeacea te se pojavljuju kao važan element u njegovoj pragmatičkoj dimenziji. Autorica ističe i snažno prisustvo i utjecaj engleskog jezičkog modela, i to od leksičkog, strukturalnog, pa sve do ortografskog nivoa, kada je upotreba prirodnog jezika u pitanju. Objašnjava problem koji dolazi od lingvističkih puritanaca, a koji će reći: “Zašto koristiti englesku riječ pored toliko naših domaćih riječi” – na ovakav problem autorica gleda na drugačiji način jer je velik broj riječi iz vokabulara kojima se koriste korisnički interfeacei postao terminom u ovoj oblasti. Alma Granov je mišljenja da treba koristiti englesku odrednicu pogotovo ukoliko je ona praktično postala internacionalizmom. Za opravdanost ovakvog stava autorica tvrdi da će nam ovakav izbor omogućiti dalje umrežavanje koje je osnova današnjeg globalnog umrežavanja, te ako je osnovna funkcija jezika komunikativna, onda razvoj svog maternjeg jezika treba voditi u smjeru koji će dovesti do puteva integracije u savremenu civilizaciju, a ne usmjeravati njegov razvoj tako da on bude elementom izolacije u perspektivi globalnog digitalnog svijeta. Konačno, bez pretjerivanja se može reći da je engleski jezik *lingua franca* našeg vremena općenito – ističe Granov – a osobito kada su savremene informacione tehnologije u pitanju, pa iz ovog razloga autorica smatra njegovo zaobilaženje pod svaku cijenu potpuno neopravdanim i štetnim i po jezik i po društvo. Kada je značenje u pitanju, autorica konstatira da je ono snažno determinirano kontekstom upotrebe datog jezičkog znaka, odnosno da su sve znakovne forme korisničkog interfeacea u jakoj interdependentnoj vezi s njihovim upotrebним značenjem. Alma Granov donosi analizu funkcije jezičkog znaka u odnosu na Jakobsonova stajališta i konstatuje da u korisničkom

interfaceu dominira referencijalna funkcija. Također, donosi i semiotičku analizu znakova korisničkog interacea koja pokazuje da se u korisničkom interaceu veoma jasno mogu identificirati sve vrste znakova iz Peirceove klasifikacije, o čemu je dosta bilo govora u trećem poglavlju doktorata, čime je jasno napravljena poveznica. Stoga, autorica jasno dolazi do zaključka da se Peirceova klasifikacija postavlja kao univerzalna, primjenljiva na sve sisteme i dostatna za potpunu razdiobu bilo kojeg znakovnog inventara i pri tome se oslanja na subjektivne dojmove i procjene onoga ko tu analizu vrši.

Peto, posljednje poglavlje tiče se korisničkog interacea i dimenzije semioze. Semioza se u knjizi definira kao proces u kojem znak razvija svoju djelotvornost i ima svoje dimenzije. Autorica izdvaja komunikaciju, prostor, vrijeme i kogniciju kao najznačajnije kategorije za proučavanje korisničkog interacea. Kada je u pitanju kategorija komunikacije, tu je naravno u fokusu komunikacija (interakcija) ljudi i kompjutera, skraćeno HCI (engl. human-computer interaction). Glavno pitanje koje se postavlja i od kojeg autorica polazi jeste: da li se može nazvati komunikacijom relacija čovjek-kompjuter? Alma Granov citira nekoliko drugih autora i autorica, kao što su, naprimjer, Andersen, Lash, Santaella-Braga – iznoseći njihove poglede. Međutim, većina tih pogleda, svjetonazora insistira da se komunikacija odvija na relaciji živo-živo. Alma Granov smatra da u slučaju kada se analizira korisnički interace, zapravo se dolazi do situacije u kojoj je on ono što u komunikacionoj shemi nazivamo kodom, a kod je nešto što je neophodno za komunikaciju. Daljom analizom autorica dolazi do nalaza da je korisnički interace kod koji nam služi da bismo komunicirali s različitim programima. Opisuje da će, u jednoj savim običnoj situaciji interakcije čovjeka i računara, korisnik putem korisničkog interacea poslati poruku programu, i obratno, program će poslati poruku korisniku. Autorica kompjuter posmatra partnerom ljudske djelatnosti, čovjekovim osloncem za gotovo sve čime se bavi. Dakle, Alma Granov isto tako ostaje pri svjetonazoru da se komunikacija odvija isključivo na relaciji živo-živo, ali ona kompjuter razlikuje od svih ostalih mašina i tretira ga kao “živo”. Razlog za tretman kompjutera kao živih bića, autorica vidi u činjenici da ti sistemi koriste znakove koji su ljudima bliski, da oni koriste istu vrstu

znakova da označe iste stvari, te da je upravo to ono što u ljudima budi osjećaj bliskosti. Kada je u pitanju kategorija prostora, odnosno prostorna dimenzija, autorica ističe da je to bitna odrednica u dimenzioniranju, kreiranju i selekciji znakova koji će se pojaviti na ekranu kompjutera. Skreće se pažnja da se tu susrećemo s jednim vrlo specifičnim zahtjevom, a to je da u tako ograničenom prostoru, kakav je ekran kompjutera, smjestimo što veći broj znakova koji trebaju da budu što funkcionalniji. Također, u doktorskoj disertaciji je navedeno i vrijeme kao bitna odrednica u poimanju semioze i znaka. Navodi se da se vrijeme može promatrati kao znak, te da je ono važno i u samom odvijanju znakovnih procesa, i u konačnici, vrijeme je i faktor u samom mijenjanju znakova i znakovnih procesa. Za odrednicu kognicije ističe se Peirceovo definiranje semioze kao procesa u kojem znak na svog interpreta ostavlja određeni kognitivni učinak, odnosno između dva uma odvija se proces semioze.

Alma Granov svojom doktorskom disertacijom *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima* stvorila je preduvjete za novi zamah razvoja semiotike u Bosni i Hercegovini. Pojava informatičke civilizacije donosi nepredvidivu budućnost. Autorica je svjesna realnosti u kojoj počinje da živi savremeni svijet, te na pojavljivanje informatičke civilizacije gleda kao oblik izučavanja njene pojavnosti, smatrajući da ona ne smjenjuje ranije naučne paradigme, kao što su, naprimjer, paradigme humanističkih nauka, nego otvara nove dimenzije u sagledavanju istih fenomena.

JEZIK

Ismail Palić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

PRILOG SINTAKSIČKOM OPISU KOMPLEMENATA GLAGOLSKIH IDIOMA

Sažetak

U prilogu se raspravlja o načinu sintaksičke analize komplemenata glagolskih idioma. Glagolskim se idiomima pristupa kao složenim sintaksičkim jedinicama kojima se pretpostavlja sintagmatska struktura. U središtu su pažnje neglagolski konstituenti takvih konstrukcija kojima se pripisuje sintaksička funkcija komplemenata. Prilog je podijeljen na tri dijela. U prvom se dijelu daje kratak uvod i osvrt na teorijsko-metodološka pitanja povezana s temom, drugi dio posvećen je analizi i raspravi, a u trećem se donose glavni zaključci.

Ključne riječi: glagolski idiom, glagolska sintagma, semantički predikat, komplementacija, predikativ, objekt

1. Uvod

Idiomima (ili *idiomskim skupinama*) ovdje se nazivaju ustaljene konstrukcije vrlo stabilnog leksičkog sastava i sintaksičke strukture s tzv. globalnim (globaliziranim) značenjem, tj. takvim koje nije sistematično izvodivo iz značenja dijelova kad se oni koriste samostalno. Idiom nije jedini termin koji se u lingvistici koristi za obilježavanje pojavnosti o kojoj je riječ. Štaviše u slavističkoj lingvističkoj tradiciji i literaturi, uključujući i južnoslavističku, običnija je upotreba termina povezanih s riječju „frazu“ kao što

frazem, frazeologizam, frazeološki izraz, frazeološka jedinica, frazeološka sintagma i dr. (usp. Matešić 1982, Mršević-Radović 1987, Mušović 1997, Tanović 2000, Menac 2007 i dr.). Naziv idiom (kao i složeni nazivi koji su povezani s tom riječju) mnogo je zastupljeniji u anglosaksonskoj lingvističkoj literaturi (usp. Fillmore–Kay–O’Conor 1988, Dobrovol’skyj 1995, Grant–Bauer 2004, Langlotz 2006 i dr.). Njime se ograničeno i u specifičnom značenju koriste i oni koji uobičajeno operiraju terminima *frazem* i sl. (usp. Mršević-Radović 1987, Tanović 2000 i dr.), a *Rječnik ruske frazeološke terminologije* navodi kako se taj naziv upotrebljava u dva značenja: (1) *frazem* i (2) netransparentni (neprozirni) *frazem* (prema Hodžić-Čavkić 2021: 22). Glavnom prednošću naziva *idiom* smatram to što je oslobođen asocijativne veze s pojmom „fraz“ i izrazom *fraza*, koji se u lingvistici (i šire) koristi u različitim značenjima od kojih nijedno nije dovoljno blisko povezano s pojavnošću koja je definirana na početku ovog odjeljka. Zato se u nastavku za nju dosljedno koristi naziv *idiom*.

Idiomi su općenito privukli veliku pažnju istraživača, tako da danas postoji iznimno obimna i respektabilna bibliografija na razini svjetske lingvistike čije jedinice vjerovatno nije moguće dosljedno ni pobrojati, a kamoli se temeljitije osvrnuti na njih (što za potrebe ovog priloga ustvari nije ni potrebno). Kako je poznato, počeci zanimanja za idiome vežu se za Ch. Ballyja (1905), preko V. Vinogradova (1946, 1947), a među kasnijim važnijim doprinosima mogu se izdvojiti Makkai (1972), Thun (1978), Burger–Buhofer–Sialm (1982), Fleischer (1982), Langlotz (2006) i dr. U južnoslavističkoj lingvistici kao najznačajnije svakako vrijedi spomenuti Matešića (1982), Mršević-Radović (1987, 2014), Mušovića (1997), Menac (2007) i Menac–Fink Arsovski–Venturin (2014), Tanovića (2000) i dr.¹ U istraživanju idioma centralnu pažnju svakako su privukla pitanja koja se tiču njihova komponentnog sastava i njihova značenja, uključujući stilističku i pragmatičku perspektivu.² S druge strane, koliko mi je poznato, puno je manje zanimanja pokazano za pitanja povezana s gramatičkom odnosno sintaksičkom strukturom i analizom takvih jedinica. U kontekstu

¹ O doprinosu I. Tanovića u okvirima bosnistike v. Palić (2020a). Odgovarajuća bibliografija koja se tiče kroatistike dostupna je u Fink Arsovski–Kovačević–Hrnjak (2017).

² O pragmatičkoj perspektivi idioma v. npr. Fink Arsovski–Hrnjak (2007).

problema koji me ovdje zanima značajan je iskorak u svome istraživanju napravila Hodžić-Čavkić (2021), koja se, opisujući glagolske idiome, između ostaloga osvrnula i na gramatičku varijabilnost takvih struktura (kao što je npr. izmjenjivost glagolskih oblika kao „nosećih“ riječi), na mogućnosti njihovih gramatičkih transformacija (kao što su npr. negacija, pasivizacija, impersonalizacija, nominalizacija) i dr. Rezultati spomenutog istraživanja bacaju više svjetla na dimenzije idioma koje su, kako je napomenuto, bitnije zanemarene u odnosu na one koje su bile u središtu zanimanja u dosadašnjim istraživanjima.

Idiomima se kao pojavnosti ovdje u osnovi pristupa s teorijskih polazišta konstituentne gramatike odnosno gramatike fraznih struktura (usp. Greenbaum 1996; Huddleston–Pullum 2002; Downing–Locke 2006 i dr.). Svi termini, a posebno ključni, koriste se u značenjima koja imaju u okvirima spomenutoga teorijsko-metodološkog pristupa.

2. Rasprava

Strukturni elementi koji tvore idiom ne ostvaruju svoja primarna značenja, nego se udružuju i sudjeluju u izgradnji jedinstvenog značenja konstrukcije. Taj se proces često naziva „globalizacijom“ značenja, a za značenje idioma kaže se da je globalizirano, odnosno da se idiom očituje svojim globalnim značenjem. Pitanje neostvarivanja autonomnih značenja strukturnih elemenata idioma daleko je od toga da bude neprijeporno među lingvistima prvenstveno s obzirom na omjer i stupanj u kojem spomenuti elementi sudjeluju u tome,³ ali se vjerovatno može prihvatiti kako je u slučaju idioma svakako riječ o semantičkoj transformaciji u kojoj je primarno značenje barem jedne njegove sastavnice deaktivirano, čime je motivirano konstruiranje novog značenja. Prema tome uvijek govorimo o značenju idioma koje je kao takvo relevantno, a ne o značenju njegovih komponenata. To znači da su u semantičkom smislu idiomi naročite pojavnosti.

U sintaksičkom pogledu međutim idiomi se, kad je posrijedi njihovo strukturno obrazovanje, uglavnom ni po čemu ne razlikuju od neidiomskih konstrukcija. To znači da se svaki konstituent idioma regularno uvrštava u

³ V. npr. Tanović (2000: 55–66), gdje se navode i komentiraju različita mišljenja o tome.

strukturu idioma prema sintaksičkim pravilima jezika kojem taj idiom pripada. Nijedan konstituent idioma ne može normalno biti uključen u konstrukciju idioma kršenjem sintaksičkih pravila jer bi takva struktura bila negramatična. Od neidiomskih konstrukcija idiomi se sintaksički mogu razlikovati time što im mogu biti blokirani neki gramatički oblici ili pojedine gramatičke transformacije,⁴ ali dostatno je objašnjenje za to relativna ustaljenost forme kao bitno obilježje idioma. Svaki se idiom sintaksički promatra kao sintagma koja ima svoju glavu i zavisnike; prema tome govorimo o glavi sintagme / idioma.⁵ Glagolskima pripadaju oni idiomi u kojima je glava glagol. Glagolskim sintagmama svojstveno je da osim glave u svojoj sintaksičkoj strukturi sadrže i zavisnike glave, a to, kako je poznato, mogu biti komplementi (dopune) i adjunkti (dodaci). Glagolski idiomi pored glave također sadrže zavisnike, i to iste vrste (komplemente i adjunkte), pa se postavlja pitanje je li sintaksički položaj tih zavisnika u strukturi idioma isti kao i u strukturi neidiomskih glagolskih sintagmi. Opravdano je pretpostaviti da nije. Takva pretpostavka počiva na općem načelu da sintaksa ima simboličku funkciju, što znači da ona simbolizira (formalno predstavlja) pozadinsku značenjsku strukturu odgovarajuće konstrukcije. Ako bi sintaksička struktura i reprezentacija glagolskih idioma i neidiomskih glagolskih sintagmi bila u svemu ista, logično bi se postavilo pitanje po čemu su onda glagolski idiomi uopće različiti od glagolskih sintagmi, uključujući i značenje. U lingvistici postoji konsenzus o tome da značenje idioma nikad nije puki zbir značenja njegovih sastavnica i relacija među njima kao sastavnicama konstrukcije, kao što je to slučaj s neidiomskim sintagmama. Time pretpostavka o različitim sintaksičkim strukturama koje odgovaraju idiomima na jednoj strani i neidiomskim sintagmama na drugoj

⁴ Više o tome v. Hodžić-Čavkić (2021).

⁵ U literaturi se često koristi izraz “noseća riječ” ili sl. za koju se smatra da predstavlja semantički stožer idioma. Prema toj se riječi onda idiomi navode i na odgovarajućim mjestima u rječnicima. Ovdje treba napomenuti da nije uvijek jasno, odnosno nema uvijek saglasnosti o tome koja je riječ u idiomu “noseća”, o čemu svjedoči i različita praksa navođenja pojedinih idioma u rječnicima. Ne ulazeći dalje u ovu problematiku (koja i nije toliko važna za ciljeve ovog priloga), važno je istaknuti da je “glava idioma” puno određeniji, odnosno potpuno precizan pojam jer počiva na sintaksičkom kriteriju položaja odgovarajućeg konstituenta u konstrukciji.

strani dobiva svoju punu potporu. U ovom je radu pažnja usredotočena na komplementaciju glagolskih idioma, tj. na komplementarni status zavisnika takvih sintagmi i njihovu gramatičku relaciju prema glavi odnosno ostatku konstrukcije. Analiza je usmjerena na zavisnike koji funkcioniraju kao predikativi i kao objekti.

2.1. Počet ćemo od često isticane činjenice o idiomima općenito, a to je njihovo karakteristično obilježje da imaju relativno stabilan odnosno vrlo ograničeno varijabilan leksički sastav. Svaki idiom, uključujući i glagolske, ima svoj tzv. leksički minimum koji se određuje kao specifikacija onih leksičkih i gramatičkih jedinica koje se nužno ostvaruju uz glavu konstrukcije, tj. takvih koje svojim prisustvom datoj konstrukciji osiguravaju status idioma. U idiomima kakvi su naprimjer *razbijati glavu*, *gristi nokte*, *zatresti mrežu*, *ostati kratkih rukava*, *pasti s neba*, *skakati u stomak*, *otići pod zemlju*, *rastati se s dušom* i sl. ne može se izostaviti nijedan zavisnik a da se idiom očuva.⁶ Osim toga kategorija, oblik, pa i sam leksem u funkciji zavisnika predvidivi su i poznati. S druge strane u običnim glagolskim sintagmama obrazovanim oko istih glagola kao glava načelno je moguće sve to bez posljedica po gramatičnost konstrukcije. Rečeno nas vodi logičnom zaključku da sintaksički položaj zavisnika u glagolskim idiomima i neidiomskim glagolskim sintagmama nikad nije isti, pa ni onda kad su oni gramatički podudarni (usp. *skakati u stomak* i *skakati u vodu*). Zato i jest moguće da gramatički istovjetna konstrukcija može imati idiomsku interpretaciju (kao u (1a) i (2a)) i neidiomsku (kao u (1b) i (2b)); usp.

(1a) *On mi je svojim postupkom pljunuo u lice.*

(1b) *On mi je prišao, pljunuo mi je u lice i pobjegao.*

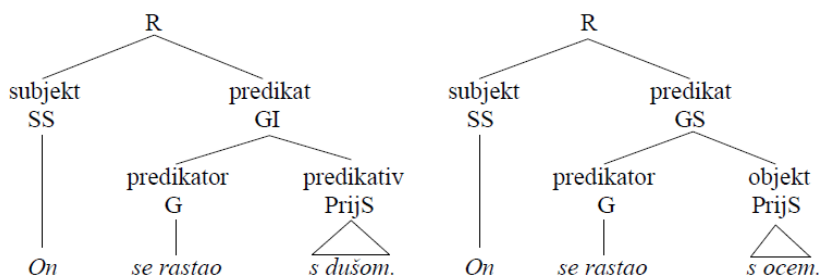
(2a) *U suštini samo guraš stvari pod tepih i oklijevaš.*

(2b) *Ako guraš stvari pod tepih, možeš se spotaknuti o njih kad budeš prolazio.*

Najvažnija razlika u sintaksičkom položaju zavisnika u istaknutim sintagmama jest u tome što su kod idioma (u (1a) i (2a)) oni obavezni i

⁶ Rečeno se, naravno, ne odnosi na slučajeve različitih idioma s istom glagolskom glavom (usp. *pasti s neba*, *pasti šaka*, *pasti na niske grane* itd.).

nepromjenjivi (uz eventualnu mogućnost sinonimijske ili metonimijske leksičke varijacije koja je u slučaju (1a) više vjerovatna (usp. *On mi je svojim postupkom pljunuo u facu / obraz*), a u slučaju (2a) manje (usp. *U suštini samo guraš stvari pod ?čilim / *prostirku i oklijevaš*). S druge strane leksička je i gramatička varijabilnost zavisnika kod glagolskih sintagmi očita (usp. *On mi je prišao, pljunuo me je po licu / ruci / prsima / odjeći... i pobjegao; Ako guraš stvari ispod tepiha / itisona / prostirke..., možeš se spotaknuti o njih kad budeš prolazio*), a njihovi zavisnici, za razliku od glagolskih idioma, često nisu ni obavezni (usp. *Otišao je pod zemlju* i *Otišao je (u grad)*). To nam daje za pravo da zavisnike koji čine stabilni (vrlo ograničeno varijabilni) leksički minimum glagolskih idioma sintaksički uvijek analiziramo kao komplemente. Kako je glagol u položaju glave ovakvih konstrukcija doživio transpoziciju značenja udružujući se sa svojim minimalnim komplementima u semantički predikat, te njegove komplemente onda treba analizirati kao predikative. Njih nije opravdano analizirati kao objekte niti kao adverbijalne komplemente zato što bi se, kako je već objašnjeno, u tom slučaju potrla razlika između glagolskih idioma i neidiomskih glagolskih sintagmi. Tako će npr. u odgovarajućim sintaksičkim reprezentacijama rečenica *On se rastao s dušom* (koja sadrži glagolski idiom (GI)) i *On se rastao s ocem* (koja sadrži neidiomsku glagolsku sintagmu (GS)) biti naznačene različite funkcije komplementata *s dušom* i *s ocem*; usp.

Slika 1

Predikativi su u glagolskim idiomima vrlo raznoliki, a njihova kategorijalna pripadnost i oblik ovise o leksičko-gramatičkim svojstvima

predikatorskih glagola. To su uglavnom ili supstantivne (kao u (3–5)) ili prijedložne sintagme (kao u (6–8)); usp.

- (3) *Već je nekoliko puta pogazio riječ.*
- (4) *Napokon je došao sebi.*
- (5) *Sad ćemo dahnuti dušom.*
- (6) *Izbacila me je iz takta.*
- (7) *Ne pristaj mi na muku.*
- (8) *Ništa nam nije polazilo za rukom.*
- (9) *Preveo ih je žedne preko vode.*

Primjer (9) pokazuje da predikativ u glagolskim idiomima može biti i pridjev (*žedne*), ali također i da se može ostvariti više od jednog predikativa.

Posebno treba izdvojiti primjere glagolskih idioma s predikativom neobične gramatičke kategorije ili oblika. Za primjer mogu poslužiti sljedeće rečenice:

- (10) *Rade mu o glavi.*
- (11) *Doći će mu glave.*

U rečenici (10) prijedložna sintagma *o glavi* nije očekivana, tj. nije rekcijski propisana od glagola *raditi* (usp. **raditi o čemu*), a u rečenici (11) glagol *doći* normalno ne veže genitivni supstantiv *glave* (usp. **doći čega*). Naravno, ovakve konstrukcije mogu se tumačiti semantičkim i sintaksičkim razlozima. Tako bi se povodom rečenice (10) moglo primijetiti kako je data prijedložna sintagma semantički odgovarajuća budući da se *o* + lokativ koristi često da označi cilj (usp. *Dogovaraju se o poslu*), a njegovo neočekivano gramatičko kodiranje ovdje je uvjetovano i opravdano globalizacijom značenja konstrukcije. Slično tome genitivni oblik supstantiva *glave* u rečenici (11) može se tumačiti semantičkom transpozicijom glagola *doći* u smjeru razvijanja značenja „dokopati se“ (usp. *dokopati se čega*), a osim toga moguće je možda pretpostaviti i elipsu (usp. *Doći će mu [do] glave*). Sličnih primjera ima još (usp. i *Zabavili su se o jadu*).

Sintaksička analiza koja u zavisnicima glagolskih idioma definiranim kao leksički minimum prepoznaje predikative u osnovi je naporedna analizi iste vrste koja odgovara perifrastičnim predikatskim konstrukcijama,

a posebno onim s tzv. osuznačenim (kontekstualno uvjetovanim) perifraznim glagolima (usp. *ići u školu, otići u diplomate, provesti noć* i sl.). Treba napomenuti da je granica među ovim dvjema vrstama predikatskih konstrukcija fluidna, te da se one dodiruju i prepliću. To je sasvim razumljivo imajući na umu činjenicu da i u jednom i u drugom slučaju dolazi do transpozicije značenja njihovih konstituenata. Iako se ne može uzeti za potpuno pouzdani kriterij razgraničenja, može se ipak ustvrditi kako je narav tih semantičkih transpozicija u ova dva slučaja ipak različita. Naime globalno značenje idioma po pravilu je rezultat krupnijih, kompleksnijih, šire motiviranih semantičkih promjena koje obično zahvaćaju sve njihove konstituente i dovode do bitnog udaljavanja od njihova primarnog značenja. Različito od toga kod perifrastičnih predikatskih konstrukcija načelno je riječ o finijem, manjem, transparentnijem pomjeranju značenja (često samo jedne komponente) metaforizacijom. Za primjer mogu poslužiti rečenice *Uzeo je daha (i počeo govoriti)* i *Ostao je bez daha*. U prvom je slučaju riječ o perifrastičnoj predikatskoj konstrukciji u kojoj se glagolski koncept “udahnuti” predočava slikovito kao “uzeti dah” i gdje je primarno značenje glagola *uzeti* “prihvatiti, dohvatiti rukom” prošireno na “uhvatiti (bilo čime)”, dok je predikativ *daha* zadržao svoje značenje. U drugom slučaju međutim vezu s konceptom “zapanjiti se, jako se začuditi” ili “jako oslabjeti, izgubiti snagu” (ovisno o kontekstu) donekle održava jedino glagol *ostati* koji ovdje upućuje na promjenu stanja, dok se značenje prijedložne sintagme *bez daha* (“sa zaustavljenim disanjem”) s tim konceptom može dovesti u vezu tek posredno preko tjelesnog iskustva koje se povezuje sa stanjem “zapanjenosti” ili “jake slabosti”.⁷

2.2. Osim konstituenata koji čine stalni i uglavnom stabilni leksički sastav glagolskog idioma u njegovu konstrukciju ulaze i konstituenti koji su leksički varijabilni, a morfosintaksički istovjetni. Riječ je o različitim (u pravilu mnogobrojnim) leksemima koji se izmjenjuju na istoj sintaksičkoj poziciji u strukturi idioma. U sljedećim primjerima ti su konstituenti označeni odgovarajućim oblicima imeničkih zamjenica ili konstrukcija s njima koji su podebljani: *stati kome / čemu na put, pogledati kome u oči, biti*

⁷ O tome v. i Palić (2020b: 37–38).

kome pri ruci, **prodavati kome** maglu, **ostaviti koga** bez daha, **držati koga / šta** na oku, **skinuti koga / šta** s vrata, **kovati koga / šta** u zvijezde, **uprijeti prstom u koga / šta**, **dići ruku na koga**, **izići na kraj s kim / čim** itd. Istaknuti zavisnici u ovim i sličnim primjerima sigurno su komplementi odnosno, konkretnije, objekti. Takav zaključak snažno podupiru bliske semantičke parafraze glagolskih idioma (kad god su moguće) izrečene odgovarajućim neidiomskim glagolskim sintagmama u kojima se podebljani zavisnici u istom ili nekom drugom gramatičkom obliku nesumnjivo potvrđuju kao objekti (usp. **biti kome** pri ruci → **pomagati / koristiti kome**, **ostaviti koga** bez daha → **zadiviti / zaprepastiti koga**, **stati kome** na put → **zaustaviti koga**, **prodavati kome** maglu → **varati / obmanjivati koga**, **pogledati kome** u oči → **suočiti se s kim**, **dići ruku na koga** → **napasti koga** itd.). S tim u vezi – i to je druga glavna stvar koja se ovdje želi raspraviti – postavlja se pitanje je li u tom slučaju riječ o komplementima (objektima) glagola kao glave idioma ili se pak radi o komplementima cijelog idioma. Odgovor na to pitanje može se pretpostaviti iz prethodnog razmatranja sintaksičkog položaja odnosno funkcije stalnih sastavnica glagolskoga idioma. Naime pristup u kojem bi se objekti kao varijabilne sastavnice glagolskih idioma sintaksički analizirali kao komplementi glave tih idioma izjednačili bi u svakom pogledu glagolske idiome s neidiomskim glagolskim sintagmama. To znači da bi se naprimjer podebljane klauze u rečenicama (12) i (13) sintaksički analizirale na isti način; usp.

(12) **Oni su mi okrenuli leđa** pa sam ih pažljivo pregledao.

(13) **Oni su mi okrenuli leđa** kad sam se najmanje nadao.

U sintaksičkoj analizi ove bi se rečenice naime najprije razložile na subjekt *oni* i predikat *su mi okrenuli leđa*, nakon čega bi u primjeru (12) predikat bio dalje razložen na predikator *su okrenuli* i njegove komplemente – objekte *leđa* i *mi*. S druge strane, kako je najvjerojatnija interpretacija podebljane klauze u primjeru (13) idiomska, njezin predikat bio bi razložen na predikator *su okrenuli* i njegove komplemente – predikativ *leđa* i objekt *mi*. Kao što se vidi, razlika bi se u navedenoj analizi dviju gornjih klauza ticala samo funkcije konstituenta *leđa* (koji je u (12) objekt, a u (13) predikativ), dok bi sintaksički položaj svih ostalih konstituenata, uključujući i objekt

mi, ostao isti. Postavlja se međutim pitanje odražava li takva sintaksička analiza odgovarajuće semantičke relacije u kojima stoje konstituenti klauza u primjerima (12) i (13). Potvrđan odgovor na to pitanje između ostaloga (a što je nama ovdje u centru pažnje) pretpostavio bi isti osnovni pozadinski scenarij transfera u oba slučaja u kojem argument objekta *mi* ima semantičku ulogu cilja. I dok je klauza u rečenici (12) sasvim primjerena da gramatički kodira taj scenarij, klauza (13) očito nije. Na to ukazuje i činjenica da je u (12) konstituentu *leđa* pripala uloga teme (transferiranog entiteta), a u (13) nije. Čak i ako se tumači kao metaforički transfer, u scenariju kodiranom klauzom u primjeru (13) argument objekta *mi* nikako ne može zadržati semantičku ulogu cilja, već on tu ima ulogu pacijensa. Kako znamo da ulogama argumenata upravlja semantički predikat, onda moramo zaključiti da se u ova dva slučaja ne radi o istom semantičkom predikatu (*su okrenuli*) jer u protivnom promjena semantičke uloge objekta *mi* ne bi se mogla nikako objasniti. Prema tome iz rečenoga je jasno da objektom *mi* u (13) ne upravlja glagolska glava *su okrenuli*, nego cijeli idiom *su okrenuli leđa*, i to zato što sastavnice tog idioma (što je ovdje već više puta istaknuto) ne nose svoja leksička značenja, nego formiraju globalno značenje idioma – „izdati/ iznevjeriti/ napustiti“ – koje semantičkom predikatu koji ga nosi onda omogućuje da uzme argument pacijensa (*mi*).

Analizu koja preferira cijeli glagolski idiom, a ne samo njegovu glavu ili neku drugu njegovu sastavnicu kao sintaksički oslonac leksički varijabilnog komplementa, uključujući i objekt, podupiru i neki čisto sintaksički dokazi; usp.

(14) *Ne mogu izići na kraj s njim.*

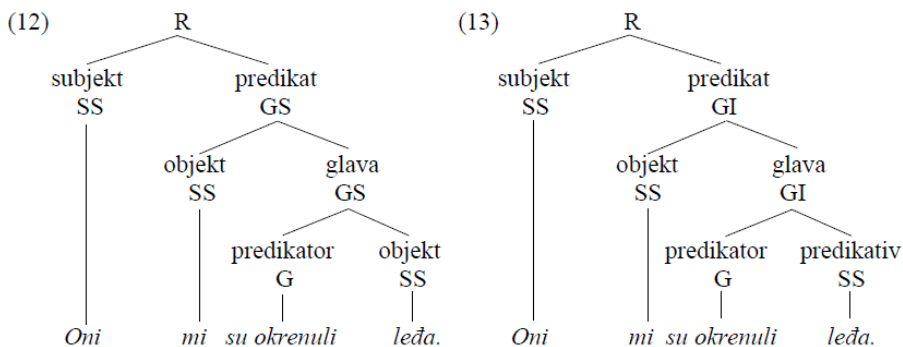
(15) *Ne mogu izići na pozornicu s njim.*

(16) *Ti nemaš pojma o tome / da su oni otišli.*

(17) **Pojam o tome / da su oni otišli nije ti poznat.*

Prvo, primjeri (14) i (15) pokazuju da isti zavisnik (ovdje prijedložna sintagma *s njim*) koji se u strukturi glagolskog idioma (kao u (14)) analizira kao objekt u strukturi glagolske sintagme (kao u (15)) ne mora imati funkciju komplementa, nego može biti i adjunkt. Pritom sintaksički položaj glave obje te konstrukcije zauzima isti glagol (*izići*).

Drugo, može se pokazati kako sintagma koju bi činili sastavnica idioma i njegov komplement nije prihvatljiva u nekom drugom tipu šire konstrukcije. Da u primjeru (16) konstituenti *o tome* ili *da su oni otišli* nisu komplementi predikativnog supstantiva *pojma*, dokazuje se njihovom nespojivošću s njihovom pretpostavljenom glavom (*pojam*) u primjeru (17). Osim toga otpada i mogućnost da se ti komplementi povezuju s predikatorskim glagolom *nemaš* zato što taj glagol za komplemente nikad ne uzima *o*-sintagmu niti *da*-klauzu. Prema tome iz svega što je dosad rečeno proizlazi da varijabilne leksičke jedinice u funkciji komplementa nisu zavisnici glagola kao glave glagolskog idioma niti bilo koje druge stalne sastavnice tog idioma, nego su zavisnici odnosno komplementi (objekti) cijelog idioma. Radi se dakle o naročitom tipu glagolske sintagme kojoj i zbog toga treba dodijeliti poseban naziv, a najboljim se čini glagolski idiom (GI). Ilustracije radi ovdje se navode sintaksičke reprezentacije gore navedenih klauza u rečenicama (12) i (13):

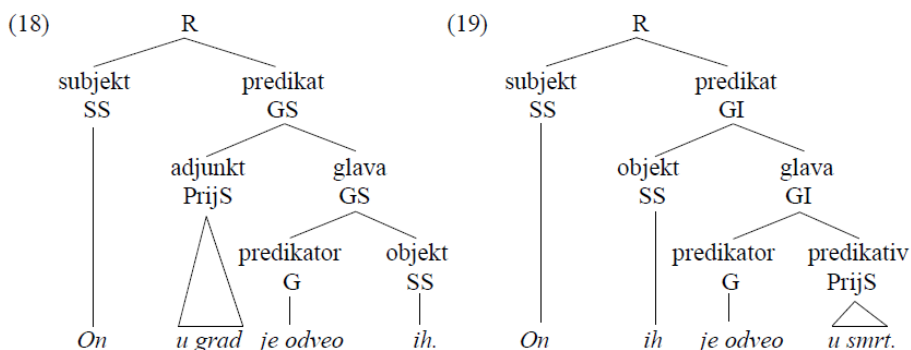

Slika 2

Kako se može zapaziti, razlike se u ovim dijagramima očituju samo u etikeiranju različitih podvrsta sintagmi (GS i GI) i različitih funkcija pojedinih konstituenata (objekt i predikativ) na istom mjestu u stablu, ali to je tako zbog načela binarnoga grananja koje ovdje ne omogućuje prikazivanje naročite sintaksičke relacije glagolskog idioma i njegova objekta u strukturnom stablu sve dok se sam glagolski idiom razumijeva i prikazuje kao sintagma. No ne mora uvijek biti tako. Razlika se može pokazati na primjerima sljedećih rečenica:

(18) *On ih je odveo u grad.*(19) *On ih je odveo u smrt.*

kojima odgovaraju sljedeća strukturalna stabla; usp.

Slika 3

U vezi s tim da je objektu glagolskog idioma glava cijeli idiom, a ne glagol kao njegova lokalna glava (odnosno, šire uzeto, da komplementima glagolskih idioma, izuzevši predikative, ne može biti sintaksički oslonac nijedna sastavnica idioma kao takva), korisno je ovdje uspostaviti paralelu prema nekim na prvi pogled sličnim glagolskim konstrukcijama sa suznačnim glagolima. Tu prije svega mislim na glagolske sintagme s modalnim ili faznim glagolima, koje, za razliku od glagolskih idioma, dopuštaju svojim sastavnicama da imaju vlastite komplemente. Tako npr. u sintagmama *moći pročitati knjigu* i *morati pomoći prijatelju* objekte *knjigu* i *prijatelju* uzimaju predikativi *pročitati* i *pomoći*, a ne cijeli ostatak sintagme (*moći pročitati* i *morati pomoći*). To je tako zbog toga što se u slučaju ovakvih konstrukcija sastavnice pojavljuju sa svojim autonomnim značenjima koja se udružuju u značenje cijele konstrukcije. Gramatički je predikat izrečen suznačnim glagolom, dok je samoznačnim glagolom izražen semantički predikat koji i uzima argumente odnosno komplemente. S druge strane u glagolskog je idioma značenje, kako je više puta istaknuto, globalizirano, tako da sve njegove stabilne sastavnice čine njegov semantički predikat.

Kad su posrijedi objekti glagolskih idioma može se postaviti pitanje jesu li i oni podložni podjeli na direktne (bliže) i indirektne (dalje) objekte kao što je to slučaj s objektima u neidiomskim glagolskim sintagmama i klauzama. Poznato je da u osnovi podjele objekata stoje gramatički i semantički kriteriji. Ukratko direktni objekti stoje uz direktnotranzitivne glagole, izriču se akuzativnom (rjeđe genitivnom) supstantivnom sintagmom i uglavnom pretpostavljaju veću zahvaćenost ili pogođenost svojih argumenata glagolskom radnjom. S druge strane indirektne objekte vežu indirektnotranzitivni glagoli, dostupne su im supstantivne sintagme u oblicima svih zavisnih padeža te velik broj prijedložnih sintagmi; njih glagolska radnja načelno manje zahvaća odnosno pogađa.⁸ Kako ovdje uzimamo da objekt nije komplement glagola kao glave glagolskog idioma, nego glagolskog idioma kao takvog, jasno je da gramatički kriterij, tj. vrsta tranzitivnosti glagola, ne može biti primijenjen na isti način kao u neidiomskim glagolskim sintagmama. Prema tome preostaje nam eventualno semantički kriterij kao jedini. Međutim primjena tog kriterija susreće se s dva ozbiljna problema. Ako se naime najprije pođe od postupka parafraze kojom bi se glagolskom idiomu ustanovio leksički glagol kao približni semantički ekvivalent, pa se onda taj glagol i odgovarajući gramatički oblik objekta uzeo kao kriterij određenja vrste objekta (usp. ***Doveli su ga do ludila : Izludjeli su ga*** – objekt *ga* bio bi direktni; ***Vratio mu je milo za drago : Osvetio mu se*** – objekt *mu* bio bi indirektni), brzo će se doći do zaključka da je u mnogim slučajevima teško ili čak nemoguće pronaći odgovarajući leksički glagol kao bliski značenjski ekvivalent glagolskom idiomu. Kao dokaz rečenome poslužiti će bilo koji neselektivni niz glagolskih idioma, uključujući i sljedeće: *skresati u brk* (kazati otvoreno i grubo; odbrusiti), *podići iz pepela* (vratiti u postojanje nakon ništavila; ?oživiti, ?obnoviti), *zabaviti o jadu* (baciti u nevolju; ??zadeverati), *odvesti u smrt* (izložiti pogibelji; ???ubiti), *kovati u zvijezde* (neumjereno mnogo hvaliti; ?) itd. Osim toga i kad postoji glagolski leksički ekvivalent, objekt u odgovarajućem glagolskom idiomu može biti izrečen gramatičkim oblikom ili kategorijom

⁸ Opisana karakteristična obilježja direktnih i indirektnih objekata navode se u gotovo svim južnoslavističkim gramatikama (usp. npr. Palić (2000), Silić-Pranjaković (2005), Piper i dr. (2005) i dr.) a i drugdje.

koja nije dostupna toj vrsti objekta – npr. direktni objekt dativom (kao u (20a) ili prijedložnom sintagmom kao u (21a) i (22a)) – pa bi analiza objekta glagolskog idioma prema kriteriju vrste tranzitivnosti glagolskog ekvivalenta izgledala čudno; usp.

(20a) *Konačno su **mu** stali na put.*

(20b) *Konačno su **ga** zaustavili.*

(21a) *Digli su hampu **na njega**.*

(21b) *Napali su **ga**.*

(22a) *Na kraju će uprijeti prstom **u tebe**.*

(22b) *Na kraju će okriviti **tebe**.*

S druge strane ako za kriterij određenja vrste objekta glagolskog idioma uzimamo semantičku ulogu koju ima objekatski argument, suočavamo se s još većim problemom budući da, kako je poznato, nijedna semantička uloga načelno nije rezervirana za jednu ili drugu vrstu objekta. Postoje, naravno, preferencije (pa i jake) vrste objekata prema pojedinim ulogama (npr. direktnog objekta prema ulozi pacijensa, a indirektnog objekta prema ulozi doživljavača), ali oslanjanje na preferencije stvorilo bi velike metodološke probleme u analizi. Zbog svega rečenoga vjerujem da postoje dovoljno jaki razlozi koji opravdavaju pristup prema kojemu diferencijacija objekata glagolskih idioma na direktne i indirektno nije dosljedno provodiva.

3. Zaključak

Rasprava u ovom prilogu bila je posvećena nekim aspektima komplementacije glagolskih idioma. Glagolski idiomi definirani su kao ustaljene glagolske sintagme čije značenje nije jednostavan zbir značenja njihovih sastavnica i relacija među njima, već se radi o strukturama s tzv. globaliziranim (globalnim) značenjem. U središtu pažnje bili su zavisnici takvih struktura koji imaju funkciju komplemenata. Glavna podjela tih zavisnika izvršena je prema tome je li riječ o (1) stabilnim (vrlo ograničeno varijabilnim) sastavnicama koje zajedno s glavom čine leksički minimum glagolskog idioma, ili se pak radi o (2) leksički varijabilnim sastavnicama idioma. Prvima se pripisuje sintaksička funkcija predikativa, a drugima

sintaksička funkcija objekta. Analiza stabilnih zavisnika glagolskih idioma kao predikativa opravdana je činjenicom da oni zajedno i ravnopravno s glavom sudjeluju u konstruiranju semantičkog predikata, čime se glagolski idiomi jasno razlikuju od neidiomskih glagolskih sintagmi. Iz istih razloga objektima u glagolskim idiomima nisu glave glagoli, nego cijeli idiomi, po čemu se opet takve konstrukcije razlikuju od neidiomskih glagolskih sintagmi. Diferencijacija objekata glagolskih idioma na direktne i indirektne nije dosljedno provodiva jer se ne mogu primijeniti odgovarajući kriteriji kao kod glagolskih sintagmi i klauza.

Literatura

- Bally, Charles. 1905. *Précis de stylistique*. Geneva.
- Burger, Harald, Annelies Buhofer i Ambros Sialm. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Dobrovol'skiy, Dmitrij. 1995. *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantic: Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Tübingen: Gunther Narr Verlag.
- Downing, Angela i Phillip Locke. 2006. *English Grammar: A University Course*. 2. izd. Abingdon / New York: Routledge.
- Fillmore, Charles, Paul Kay i Mary O'Connor. 1988. „Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The case of *let alone*“. *Language* 64, 501–538.
- Fink Arsovski, Željka i Anita Hrnjak (ur.). 2007. *Slavenska frazeologija i pragmatika*. Zagreb: Knjigra.
- Fink Arsovski, Željka, Barbara Kovačević i Anita Hrnjak. 2017. *Bibliografija hrvatske frazeologije. Frazeobibliografski rječnik*. Zagreb: Knjigra.
- Fleischer, Wolfgang. 1982. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Grant, Lynn i Laurie Bauer. 2004. „Criteria for Re-defining Idioms: Are We Barking up the Wrong Tree?“. *Applied Linguistics* 25(1). Oxford: University Press, 38–61.
- Greenbaum, Sidney. 1996. *The Oxford English Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Hodžić-Čavkić, Azra. 2021. „Sastav i upotreba idiomskih skupina u savremenom bosanskom jeziku“. Doktorska disertacija. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Huddleston, Rodney i Geoffrey K. Pullum. 2002. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langlotz, Andreas. 2006. *Idiomatic Creativity: A Cognitive Linguistic Model of Idiom-Representations and Idiom-Variation in English*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Makkai, Adam. 1972. *Idiom Structure in English*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Matešić, Josip. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Menac, Antica. 2007. *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Menac, Antica, Željka Fink Arsovski i Radomir Venturin. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Ljevak.
- Mršević-Radović, Dragana. 1987. *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Mršević-Radović, Dragana. 2014. *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Mušović, Abdulah. 1997. *Frazeološki adverbijali (na materijalu ruskog i srpskog jezika)*. Priština: Filološki fakultet.
- Palić, Ismail. 2000. *Sintaksa*. U: Dž. Jahić, S. Halilović i I. Palić. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe, 325–476.
- Palić, Ismail (2020a). „Elementi tradicionalnoga i modernoga u frazeologiji Ilijasa Tanovića“. *U zrcalima sjećanja...: Zbornik radova u spomen na profesora Ilijasa Tanovića*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 85–98. (<http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/U-zrcalima-sjecanja.pdf>)
- Palić, Ismail (2020b). „Nešto napomena o suznačnim glagolima i predikatu“. U: Ismail Palić (ur.). *Sarajevski filološki susreti 5. Knj. 1*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 19–46.
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović i Branko Tošović. 2005. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica (u redakciji akademika Milke Ivić)*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska.
- Silić, Josip i Ivo Pranjković. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tanović, Ilijas. 2000. *Frazeologija bosanskog jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Thun, Harald. 1978. *Probleme der Phraseologie*. Tübingen: Niemeyer.

A CONTRIBUTION TO THE SYNTACTIC DESCRIPTION OF COMPLEMENTS OF VERB IDIOMS

Summary

The treatise in this article was devoted to some aspects of verb idiom complements. Verb idioms are defined as established verb phrases whose meaning is not a simple sum of their components' meanings and the relations between them, but they are rather structures with the so-called globalized meaning. The focus was on dependents in such structures that function as complements. The main division of these dependents is made according to whether these are (1) stable (very limitedly variable) components that, together with the head, form the lexical minimum of the verb idiom, or whether they are (2) lexically variable components of idioms. The former have the syntactic function of the predicative, while the latter have the syntactic function of object. The analysis of stable dependents of verb idioms as predicatives is justified by the fact that they participate together and equally with their heads, in constructing a semantic predicate, thus clearly distinguishing verb idioms from non-idiomatic verb phrases. For similar reasons, objects in verb idioms are not dependents of verbs, but of whole idioms, which again distinguish such constructions from non-idiomatic verb phrases. The differentiation of objects of verb idioms into direct and indirect objects is not consistently feasible because the appropriate criteria cannot be applied as in verb phrases and clauses.

Key words: verb idiom, verb phrase, semantic predicate, complementation, predicative, object

Azra Hodžić-Čavkić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

UTJECAJ OGRANIČENJA SMS PORUKA NA POJAVU I SASTAV IDIOMSKIH SKUPINA

Humanity is our first technology. We are tools.

Kevin Kelly

Sažetak

Idiomske skupine svi frazeološki radovi definiraju kao višekomponente, kompleksne, čvrste leksičke veze. Bez uvida u različito razumijevanje i drugih kategorijalnih osobina idiomskih skupina, njihova je višekomponentnost osobina od koje polaze uglavnom svi frazeolozi. Iz perspektive kognitivne lingvistike – možemo reći da se sastav idiomskih skupina motivira konceptualnom metaforom VIŠE JE BOLJE, odnosno VIŠE RIJEČI JE VIŠE SADRŽAJA – tako da se idiomske skupine prirodno moraju definirati u okviru prostorne razloženosti jer se značenje iskazuje najmanje dvjema leksičkim riječima. U linearnom smislu, one zauzimaju više prostora nego jezičke jedinice koje ukazuju na primarnu nominaciju. S druge strane, SMS kao jedna od formi kompjuterski posredovane komunikacije ima svoja prostorna ograničenja, što znači da treba pretpostaviti utjecaj formalnih ograničenja SMS poruke prije svega na pojavu općenito te i na čestotnost idiomskih skupina, ali treba uzeti u obzir i vjerovatnoću da takva ograničenja mogu imati utjecaja i na sastav idiomskih skupina i mogućnost da se unutar SMS poruka pojave njihove varijante. U ovom radu bavimo se općenito odnosom idiomskih skupina i SMS-a u prvom SMS korpusu bosanskog jezika te nastojimo opisati njihov sastav i upotrebu.

Ključne riječi: *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku*, korpusna lingvistika, kognitivna lingvistika, idiomske skupine, sastav, upotreba, modifikacije

Uvodne napomene

Iako je SMS tehnologija u ličnoj komunikaciji gotovo prevaziđena ili svedena na minimum u momentu kad se bavimo ovom temom, treba reći da tema ipak nije zastarjela budući da se bavi i općim aspektima komunikacije te da je sam medij SMS-a odgovoran za evoluciju u druge vidove komunikacije – poput društvene mreže Twitter¹, što snažno signalizira da će i u budućnosti postojati i drugačiji vidovi sažete komunikacije kakvu imamo u SMS-u te da postavke takve komunikacije ne moraju nužno biti iste, ali da će vjerovatno modificirati temeljna svojstva SMS-a kao kanala za komunikaciju. U svakom slučaju, SMS je samo jedan od načina komunikacije te je njegova aktualnost još jedna od informacija u vezi s komunikacijom i jezikom općenito. Ovo polje istraživanja još uvijek je mlado u bosnistici te je doprinos ovakvih istraživanja pionirski naročito stoga što kombinira rijetko razmatran fenomen SMS poruka te što se koristi resursima korpusne i alatima kognitivne lingvistike.

SMS je svojevrsni vid sociokulturnog fenomena s obzirom na činjenicu da je on produkt sinergijskog djelovanja komunikologije, medijskih i kulturoloških studija, sociologije, geografije, antropologije, ekonomije, političkih i informatičkih nauka. Svoj vrhunac korištenja u Bosni i Hercegovini SMS kanal imao je u periodu između 2004. i 2015. godine (Bulić – Durmišević – Hodžić-Čavkić – Bajraktarević – Ahmetpahić-Peljto

¹ Ograničenje od 140, tj. 160 s korisničkim imenom, preneseno je i na Twitter (sada X) te se može nazvati i maksimum prostornog ograničenja, ali je početkom drugog kvartala 2023. godine ovo ograničenje na Twitteru ukinuto monetizacijom ekskluzivnog prava Blue korisnika na 4.000 karaktera te je prelaskom vlasničke strukture iz jednih u druge ruke narušena osnovna karakteristika ove društvene mreže kojom je bila povezana sa SMS-om. Ovo ograničenje na Twitteru korisnici su uspješno prevazilazili označavanjem poruka brojem u svom tematskom nizu (npr. 1/12, 2/12 itd.; usp. <https://twitter.com/vahidinduprel/status/1660741540405301257?s=46&t=6Kenx27iulo7RGJbRGwZ6Q> [posjeta 13. 6. 2023]), što je imalo i svoje prednosti jer su učesnici u komunikaciji unaprijed obaviješteni o tome koliko je data tema razgranata ili ne, te odlučiti žele li ispratiti određeni niz. Trebalo bi na primjeru takvih diskursnih ograničenja na Twitteru uraditi istraživanje kojim bi se obuhvatila navedena kršenja maksime ograničenja te u skladu s njima istražiti poželjnost njenog kršenja. To bi se moglo mjeriti odnosom prostiranja statusa, tj. dostupnosti široj zajednici na Twitteru, što je došla kao još jedna inovacija novog rukovodstva, i pozitivnih ili negativnih komentara, retvita ili reakcije.

– Šabić 2023), otkada se bilježi pad upotrebe ovog vida komunikacije. To je prirodni rezultat prelaska većine korisnika na tzv. pametne telefone, dostupnost interneta i razvitak te popularnost društvenih mreža, koji u ukupnosti omogućavaju pristup bezgraničnom prostoru naizgled “besplatne” komunikacije – uglavnom bez vidljivih ograničenja.

Ono što karakterizira SMS kao medij za komunikaciju jeste nedostatak uvida u kontekst te se među korisnicima razvijaju različite strategije prevazilaženja datog problema.² Upravo se među takvim strategijama, pretpostavljamo, može naći niz pokazatelja koji upućuju na činjenicu da je SMS bliži govorenom nego pisanom jeziku (Baron 1998; Crystal 2001) ili da u najmanju ruku predstavlja svojevrsni kontinuum između njih,³ tj. da značajnije zavisi od individualnih karakteristika korisnika nego od samih ograničenja medija. Treba ipak ostati svjestan konflikta da su oni koji su najviše koristili SMS u ličnoj komunikaciji mogli također lahko posegnuti za telefonskim pozivom, ali da to uglavnom nisu činili, tako da je odabir SMS-a mogući balans između potpune familijarnosti i otuđene formalnosti svojstvene drugim vidovima komunikacije. Navedeni konflikt implicira da je ograničenje samog medija SMS proizašao iz dobre i utemeljene procjene psihologije ljudi⁴ te da su se njegovi korisnici snašli u označavanju i osiguravanju potrebnog konteksta za prenošenje značenja.⁵

² Možda je u tom kontekstu SMS najbliži telegramu, zbog čega je često proglašavan reinkarnacijom telegrama, tj. njegovom digitalnom inačicom (usp. npr. Frehner 2008: 187).

³ Takvo pitanje može se proučavati na više razina jezičke i vizualne partikularnosti: npr. pitanje pravopisa te prevazilaženje “problema” bilježenja slivenih i nekih palatalnih glasova bosanskog jezika, kapitalizacije slova, skraćena, inovacija u leksičkom sloju, pitanje upotrebe ograničene leksike, leksike izravnog i neizravnog govora, emocionalno-ekspresivne leksike, riječi stranog porijekla, rodno osjetljivog jezika, pitanje čestotnosti tipfelera, upotrebe glagolskih vremena, sintaksičke perspektive rečenice, formiranje vlastitih označenosti kombinacijom postojećih nealfabetskih oznaka itd. Ovdje se bavimo utjecajem na pojavu i sastav idiomskih skupina, dok ćemo druge jezičke aspekte spomenuti samo po potrebi.

⁴ Teorije o tome zašto baš 160 karaktera kreću se od proste potrebe uspostavljanja nekog standarda do utemeljenosti u praksi vodećeg lica kompanije za globalnu komunikaciju Friedhelma Hillebranda, koji je na osnovu postojećih praksi u tom momentu zaključio da je prosjek upravo 160 karaktera na razglednicama i na Telexu, koji nije imao ograničenja (usp. <https://www.smsglobal.com/blog/why-is-an-sms-160-characters-or-less/> [posjeta 13. 6. 2023]).

⁵ U 2023. godini, u kojoj se na poticaj SMS u pretraživaču dobijaju samo statistike vezane za SMS marketing, ovaj oblik komunikacije ima svojstvo gotovo nostalgичnog i izuzetno

Godine 2008. poslano je 75 milijardi SMS poruka u SAD-u, a istraživanja pokazuju da se stopa upotrebe SMS-a smanjuje kako se starosna dob povećava.⁶ Prema statističkim podacima za istu godinu najaktivniji korisnici poslali su i do 3.500 poruka mjesečno,⁷ a prosječan broj karaktera u SMS-u iznosio je 96, što otvara niz istraživačkih pitanja.⁸ U periodu od 2007. do 2010. godine⁹ poslano je oko 200.000 SMS-ova u sekundi na cijeloj planeti.¹⁰ Do pojave prvog *Sarajevskog korpusa SMS poruka na bosanskom jeziku* (2023) nismo mogli imati pouzdan uvid u navike govornika bosanskog jezika u SMS kanalu – osim što smo mogli pretpostavljati kako će se autori poruka ponašati procjenjujući to intuitivno i na osnovu vlastitog ponašanja i ponašanja bliske okoline. Ipak, pionirski radovi na ovom polju u bosnistici predstavljaju “Skraćivanje riječi u kratkim tekstualnim porukama (SMS-ovima) na bosanskom jeziku” (Šehović 2012) i “Skraćenice u tekstualnim porukama” (Klimentić 2016). Kad je riječ o okruženju, u kroatistici se korpus SMS poruka kreira od 2000. godine te su istraživanja u vezi s ovim kanalom komunikacije i njegovim utjecajima na hrvatski jezik dostupna otkad je dostupan i korpus.¹¹ U srbistici i montenegristici proučavanja SMS poruka su sporadična.¹²

Upotreba SMS poruka je kao sjediti na dvije stolice: to je (bio) gotovo isključivo privatna način komunikacije koji se realizira u javnoj sferi (Habluetzel 2008: 10) te se u tom spoju ne samo privatnog i javnog nego

intimnog kanala komunikacije ako zanemarimo sve učestalije korištenje za potrebe reklamiranja.

⁶ <https://www.tatango.com/blog/texting-statistics-by-age-2010/> [posjeta 13. 6. 2023]

⁷ Drugi izvori navode da je trećina američkih tinejdžera koji posjeduju telefone dnevno slala i do stotinu poruka. V. <https://www.reuters.com/article/idINIndia-47833820100420> [posjeta 13. 6. 2023]

⁸ Prema istraživanju Thurlow i Brown (2003) prosječna dužina poruke je 65 karaktera, a samo skraćivanje poruke nije prvenstveno motivirano potrebom za prostorom; u obzir treba uzeti vremenski pritisak i druge interakcijske zahtjeve.

⁹ Navedeni statistički podaci ekvivalentno su relevantni i za bh. korisnike.

¹⁰ <https://www.statista.com/statistics/270298/number-of-sms-sent-per-second-worldwide-since-2007/> [posjeta 13. 6. 2023]

¹¹ Usp. npr. Žic Fuchs (2003); Žic Fuchs – Tuđman Vuković (2008); Karlić (2015).

¹² Usp. u srbistici Tošić – Palibrk (2010); Polovina – Jelić (2020). U montenegristici se SMS kanalom u općem smislu bavila Albano (2011).

i virtualnog i fizičkog, analognog i digitalnog, alfabeltskog i numeričkog,¹³ sinhronog i asinhronog kreiraju posebni obrasci (jezičkog) ponašanja. Oksman i Turtianen (2003: 332) napominju da je upotreba SMS prirodna, gotovo organska u svakodnevnom životu, a Kasesniemi i Rautianen slanje SMS označavaju kao “sredstvo za suočavanje sa svakodnevnim životom, a ne uslugu za posebne grupe korisnika” (2002: 170). U kontekstu toga, dakle, ovakav medij zahtijeva da se sagleda iz perspektive situacione jezičke varijacije, što artikulira njenu osnovnu osobinu ovisnosti o kontekstu, koji je, dakako, lične prirode. Tehnička – nekontekstualna – ograničenja medija mogu se rekonceptualizirati i redefinirati kroz individualno “zauzeće” (*affordances* prema Gibson 1986), što SMS čini pogodnim za personalizaciju.

SMS kao medij: osobine i ograničenja

Odnosom usmene, dolje predstavljene kroz razgovorni stil, i pisane komunikacije, dolje predstavljene kroz akademski diskurs, bavili su se mnogi (Baron 2000; Biber 1988; Crystal 2001: 26–28; Halliday 1985/1989; Shortis 2001). Ponuđena lista (Tagg 2009: 33–34) osobina koje ih razdvajaju sumira njihove glavne razlike, a njima se može dodati i niz drugih ili se one mogu redefinirati.¹⁴

Tabela 1: Razlike između usmene i pisane komunikacije

Govor	Pisanje
Akustičan	Vizualan
Neformalan	Formalan
Niska socijalna ocjena	Visoka socijalna ocjena
Zajedničko znanje učesnika	Nema pretpostavke o zajedničkom znanju
Zajedničko vrijeme i prostor učesnika	Prostor i vrijeme nisu zajednički
Dijalog	Monolog

¹³ Treba uzeti u obzir činjenicu da je evolucija tzv. glupih telefona u tzv. pametne telefone zaustavila interakciju između alfabetskih i numeričkih oznaka u SMS kanalu budući da smo prelaskom na pametne telefone zaboravili na relaciju između tipke 2 i slova A itd., te da je sada prominentnija uloga alfabetske tastature.

¹⁴ Stoga, ne treba je uzimati kao apsolutnu i nepromjenjivu.

Govor	Pisanje
Kratkotrajnost	Dugotrajnost
Utemeljen u realnom vremenu	Manje jasna veza s realnim vremenom
Spontanost	Planiranost
Interakcijska svrha	Ideacijska svrha

Treba, međutim, istaknuti da, iako je korisna polazna tačka, ovakva dihotomija predstavlja pojednostavljenu generalizaciju (Halliday 1985/1989: 46), te možemo vidjeti da ne samo da ne uzima u obzir kontekst već i zanemaruje ulogu tehnologije, koja zamagljuje razlike između govornog i pisanog jezika (Baron 1998). Budući da je SMS prispio iz sinergije humanistike, ekonomije, tehnologije itd., on prirodno integrira karakteristike obaju oblika jezika.

Šta je SMS? SMS (short message service) razvijen je 1990-ih godina i označava medij koji u 160 karaktera omogućava brzu i efikasnu komunikaciju među korisnicima. Osim sadržaja SMS poruke – svaka od njih nudi i informaciju o pošiljatelju i tačnom vremenu slanja SMS-a. Najprije predstavljena kao aplikacija za poslovnu komunikaciju, SMS je ipak dobio i svoju primjenu u ličnoj komunikaciji, koja je u sljedeće tri decenije i prevladala.¹⁵ Različiti se termini koriste za opisivanje jezika poruka: *textese*, telefonska stenografija (Sutherland 2002), Txt (Shortis 2007), SMS (Crystal 2008), SMS komunikacija (Hard af Segersteg 2002) itd.

¹⁵ Također, treba primijetiti da postoje i prijelazni oblici komunikacije: poslovno-lični oblik jer su kompanije ubrzo prepoznale potencijal SMS-a kao emotivno snažan medij za manipulaciju potrebama i njihovu artikulaciju među mušterijama te omogućile procvat SMS komunikacije u tom smjeru, što je statistički potvrđeno (v. <https://www.luisazhou.com/blog/sms-marketing-statistics/#:~:text=An%20estimated%205%20billion%20people,than%20can%20use%20indoor%20plumbing> [posjeta 13. 6. 2023]). Slično vrijedi i za društvene mreže kao nasljednice ovog vida komunikacije; naime, sve se društvene mreže mogu sagledati i razumjeti kroz perspektivu globalnih marketinških agencija bez teritorijalnih ograničenja i s ukupnošću svih ciljnih skupina (v. npr. poslovni račun Metalca na Twitteru – @MetalacAD). U 2023. godini najveći broj primljenih SMS-ova vjerovatno je odaslan s poslovnih računa negoli s privatnih. U vezi s ovim treba obaviti obuhvatnije istraživanje kako bi se zaključak pokazao relevantnim. Mi se time nećemo baviti ovdje jer to nije tematsko polje ovog rada. Prijelazni oblik SMS komunikacije je i obrazovnoinstitucionalno-lični (usp. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1068761.pdf>) [posjeta 15. 6. 2023].

SMS je u odnosu na druge medije pomoću kojih komuniciramo ličniji i zbog toga pretpostavlja višu angažiranost pošiljatelja i primaoca,¹⁶ ali zavisi i od same prirode njihovog odnosa, trenutnih potreba iz kojih proizlazi komunikacija te – prilika u kojima se SMS piše, što nas upućuje na karakterističnost SMS-a u odnosu na druge oblike komunikacije koji mu prethode. On se može shvatiti kao nastavak diskursa poput pisama, telegrama, komunikacije pejdžerom, razglednica i sl., koji predstavljaju oblike komunikacije što počivaju na lančano upotrijebljenim “porukama” kojima je inherentno svojstvo – vremenska pauza. Ta prilagođena “odgođenost” u odgovoru i u ovoj nesumnjivo vezanoj konverzaciji, tj. jednoj vrsti *govo* sinhronog diskursa ili barem prijelaznog oblika između asinhrona i sinhrona komunikacije, utječe na kvalitet svih jedinica koje oblikuju određeni turnus u njoj. Mogućnost odgođene reakcije na jezičku akciju putem kanala SMS poruke značajno utječe na način kako će recipijent uobličiti postojeći jezički materijal i kvalitet prema premisama i kulturi ponašanja u SMS-u. Recipijent nastoji odgovoriti na izazov samog dizajna ovog kanala za komunikaciju i jezika u interakciji i njegovog vlastitog prilagođavanja jezika kanalu, te pretpostavljamo da se upravo u takvoj dinamici javljaju jezička odstupanja i prilagođavanja koja su zanimljiva za lingvističku analizu. Tehnička ograničenja na 160 karaktera, naprimjer, zaobilaze se slanjem više uzastopnih SMS-ova, što pruža mogućnost za zaobilazanje nametnutih ograničenja, izražavanje osjećanja te reduciranje višeznačnosti upotrebom emotikona i sl., znači da su korisnici SMS kanala za komunikaciju pronašli načine sažetog jezičkog oblikovanja kako ne bi narušili kvalitet informacije koju žele dostaviti.¹⁷ Prostornu ograničenost SMS-a smatramo nekontekstualnim ograničenjem ovog vida komunikacije, tj. ograničnošću koja se u različitim jezičkim navikama autora poruka i prevazilazi na različite načine. Druge osobine SMS-a su: kratkoća, jednostavnost, općeprisutnost, dostupnost, uglavnom neformalne prirode te s potencijalom da

¹⁶ Frehner (2008) u svom istraživanju pokazuje da veliki broj SMS poruka sadrži visoku stopu tzv. “prefatory expressions”, tj. diskursnih oznaka s inicijalnom semantikom, te leksike razgovornog stila.

¹⁷ Ovo istraživanje neće se baviti aspektom utjecaja dizajna na kontekstualne informacije u smislu vizualno-piktoralnih elemenata, tj. neće ponirati u kontekstualne značajke upotrebe emotikona.

kreiraju osjećaj reciprociteta koji proizlazi iz očekivanja reakcije na akciju, itd. Međutim, SMS je odlikovan i kreiranjem osjećaja *prisustva*¹⁸ (Thurlow – Brown 2003: 13) ili barem “adaptabilnog” prisustva. Autori poruka mogu odrediti koliko su razmjene sinhronne i kreirati dijaloge nalik govoru (Kaseniemi – Rautianen prema Thurlow – Brown 2003: 13) ili iskoristiti relativnu asinhronost slanja poruka za kontrolu i razmišljanje o onome što pišu (Ling – Yttri 2002: 159 prema Thurlow – Brown 2003: 13). To nas dovodi do tzv. kontekstualnih ograničenja koja podrazumijevaju skup uvjeta relevantnih pošiljatelju – pošiljatelj sadržajem osigurava upravo ono što je neminovno za razumijevanje poslanih poruka. SMS u tom smislu proizlazi kao domen zasnovan na tekstu koji karakterizira različiti stepen asinhronosti, svakodnevnosti, interpersonalnosti, neformalnosti, dužine i koncentracije jezičkih kurioziteta (Hard af Segersteg 2002; Thurlow – Brown 2003).

Idiomske skupine i SMS

Pod *idiomskom skupinom*¹⁹ u ovom se radu podrazumijeva intrinzično kreativna višekomponentna jedinica jezika s globaliziranim značenjem usmjerenim ka sekundarnoj nominaciji te iz takve definicije proistječu njene i formalne i suštinske osobine.

Idiomske skupine svojevrsni su “prijevodi” kulture na jezik te funkcioniraju kao njen “koncentrat”. U takvom razumijevanju prednost se daje kumulativnom značenju višekomponentne strukture u kulturi nad značenjem koje komponente imaju u jeziku u izoliranim pozicijama: to se ogleda u njihovoj sintaksičkoj, semantičkoj i pragmatičkoj jedinstvenosti uprkos (ili zahvaljujući) prostornoj razućenosti. One nastaju kao produkti

¹⁸ Usp. temporalne oznake diskursa (SMS, 3134; 3226; 3227; 3340; itd.) koje ukazuju na vremensku samorefleksiju prema poželjnom ponašanju, tj. iskazuju potrebu autora poruka da se lociraju prema trenutnoj vremenskoj tački i time iskažu kriptotip SMS-a kao kanala koji komunikaciju zasniva na – prisustvu ili “adaptabilnom” prisustvu u ovom kompjuterski posredovanom komunikacijskom činu. Upotrebu temporalnih diskursnih oznaka treba detaljnije proučiti u ovom korpusu. Habluetzel ovo prisustvo naziva *epistolarnim* (<https://colleen-morgan.com/2010/09/12/texting-and-the-telegraph/> [posjeta 14. 6. 2023]).

¹⁹ U ovom radu koristi se sintagma *idiomska skupina* u značenju u kojem se koriste i termini okupljeni oko riječi *phrasis* ili *idioma* (*frazeologizam*, *frazeološka jedinica*, *frazeološki izraz*, *frazeološka sintagma*, *frazem(a)*, *idiom*, *idiomatska fraza*).

mobilizacije i leksikalizacije “istaknutog dijela scenarija” (Stanojević 2014: 35) te su zapravo ekonomizatori teksta jer funkcioniraju kao metonimijski zamjenici za cijele komunikacijske situacije i vrijednosne sudove kulture. U mediju SMS kanala, naročito u njegovoj ograničenosti na 160 karaktera, u skladu s činjenicom da su ekonomizatori, treba očekivati mnoštvo idiomskih skupina. Međutim, da li je to tako, šta uopće utječe na njihovu pojavu u SMS-u te koje se idiomске skupine najčešće koriste?²⁰

Shannonova informaciona teorija iz 1948. godine fokusira se na ljudsku potrebu da najčešće riječi, ideje i informacije budu izražene u kratkim formama. Budući da su one koncentri kulture, očekivano bi bilo da u SMS-ovima imamo registriranu visoku upotrebu idiomskih skupina, ali treba reći da se idiomске skupine koriste za tipske situacije, odnosno da se koriste u usmenoj i pisanoj komunikaciji onda kad se poseže za vrijednosnim sudom kulture te je vjerovatnoća da se u SMS komunikaciji javljaju u velikom broju niska budući da SMS komunikacija uglavnom ne sadrži tipske situacije ili ih može sadržavati, ali ne dominantno. Ne treba ih očekivati mnogo ni stoga što se SMS koristi za ličnu komunikaciju te je personalizacija sadržaja imperativ, a idiomске skupine tek jedna od mogućnosti da se taj imperativ i realizira. Stoga, treba ih očekivati umjereno.

S druge strane, s obzirom na stopu individualiziranosti sadržaja SMS poruka treba očekivati rezultate kreativne manipulacije sastavom idiomskih skupina. Osobina intrinzične kreativnosti idiomskih skupina ne proizlazi samo iz njihove vizualnosti nego i iz potreba korisnika jezika da opći stav kulture, koncentriran u odliku idiomskih skupina, prilagodi vlastitim potrebama.

²⁰ Pretpostavljamo da se javljaju idiomске skupine s komponentama koje su u snažnijoj vezi sa svojim denotativnim značenjima budući da se tako osigurava kontekst koji onemogućava nerazumijevanje poruke. Na taj se način iskorištava njihova semantička distinktivnost i efikasnost u prenošenju vrijednosti poruke. Burgoon i saradnici (1996) sugeriraju da je govoreni jezik uvijek više fundamentalan u odnosu na pisani jezik, što je prirodno s obzirom na kasniji razvitak pisane kulture.

Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku: korpus istraživanja i hipoteze

Korpus ovog istraživanja čini 4.000 poruka u *Sarajevskom korpusu*, projektu koji je realiziran na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu u periodu 2021–2023.²¹ On je, po definiciji, specijaliziran i statičan te budući da obuhvata poruke poslana u periodu od 2002. do 2022. godine, može se smatrati sinhronijskim, ali s obzirom na to da svjedoči promjenama u jezičkim navikama autora poruka, Bulić (2023) ga naziva i dijahronijskim korpusom. S osvrutom na činjenicu da *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku* nije korpus standardnog jezika, treba reći da se od njegovog jezika očekuje da odražava odgovarajuća obilježja i drugih organskih i neorganskih varijeteta bosanskoga jezika te je utoliko značaj ovog poduhvata i veći.

Iz prethodno navedenog proizlazi nekoliko istraživačkih hipoteza.

1. SMS poruke sadržavat će umjerenu stopu pojavljivanja idiomskih skupina.
2. Odnos pojavljivanja idiomskih skupina bit će kao u prirodnom razgovornom jeziku (npr., najviše će biti verbalnih idiomskih skupina).
3. Visoka je vjerovatnoća da će idiomske skupine biti uglavnom modificiranog oblika u SMS porukama s obzirom na prirodu SMS kanala kao kanala lične komunikacije.
4. Modificirani oblici idiomskih skupina u SMS-ovima uglavnom će biti rezultat skraćivanja i svođenja na centralni element idiomske skupine.

Utjecaj ograničenja SMS-a na pojavu i sastav idiomskih skupina: analiza korpusa

Od 4.000 analiziranih poruka u *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku*²² 79 sadrži idiomske skupine. Procentualno gledajući: radi

²¹ *Korpus* sadrži 10.000 poruka, ali smatramo da je broj od 4.000 također indikativan.

²² U analizi koristit će se skraćenica SMS za puno ime navedenog korpusa te broj poruke iza njega; naprimjer: (SMS, 3397).

se o 2% poruka. Navedeni procenat treba razumjeti u smislu u kojem se vrijednosna načela kulture iskazana idiomskom skupinom ponavljaju u određenom uzorku jezika. “Značenjsko pojavljivanje”, obilježeno supojavljanjem komponenata obgrljenih u cjelinu, jeste rjeđe u odnosu na druga – naizgled izolirana, autonomna – značenja i upotrebe pojedinačnih riječi²³ koje čine rečenične i diskursne oznake²⁴ cjeline te čestotnost višekomponentnih struktura kakve su idiomске skupine treba “mjeriti” u odnosu na čestotnost drugih višekomponentnih struktura kakve su, npr., kolokacije, složeni glagolski predikati, višečlana imena, višečlani termini i sl. U 4.000 poruka pribilježili smo 24 kolokacije (SMS, 216; 561; 347; 575; 403; 576; 456; 457; 615; 632; 650; 662; 805; 859; 860; 874; 1222; 1267; 489; 518; 577; 3268; 3376; 2435), nekoliko složenih glagolskih predikata (SMS, 899; 3239; 3261; 1357; 3018), višečlanih imena (SMS; 372; 383; 2512; 3819) i termina (SMS; 546; 966; 3202), što znači da one među njima imaju i nadbrojnost.²⁵

Od 76 idiomskih skupina koje se pojavljuju u ovom djelomično ispitanoj korpusu 57 je verbalnih (SMS, 22; 247; 301; 333; 428; 489; 491; 529; 603; 887; 946; 967; 1430; 1528; 1570; 2004; 2164; 2379; 2482; 2866; 3241; 3353; 2905; 3621; 3482; 3367; 3215; 2867 (x2)²⁶; 2596; 2614; 2630; 2684; 2919; 3002; 3023; 3033; 3034; 3471; 3095; 3124; 3153; 3320; 3397; 3399; 3418; 3863 (x2); 3933; 3938; 3942; 3946; 3957) – 75% ukupnog broja. To je jedan od mogućih pokazatelja bliske veze ovog kanala komunikacije s razgovornim stilom budući da je prirodni jezik kojim se u razgovorima koristimo značajnije opterećen glagolima negoli imenicama. Imenice

²³ U prve četiri hiljade riječ *mama* u svim padežima pojavljuje se 60 puta, a riječ *hljeb* 27 puta.

²⁴ Diskursne oznake u SMS-u odnose se uglavnom na inicijalne (usp. *Postovani* u (SMS, 213; 270; 984; 2025; 2075; 2096; 2278; 2948; 3343; 3787; 3788; itd.) i finalne formule (usp. LP/Lp/lp/MS u (SMS, 409; 3031; 3134; 3195; 3788; itd.) obraćanja u poluformalnim odnosima u kojima korisnici posežu za ovim kanalom kao najpouzdanijem, najbržem i najefikasnijem, ali istraživanje ovih struktura može pokazati i drukčije, tj. može pokazati i veću razgranatost.

²⁵ Ipak, s obzirom na tematski fokus i na tek djelomično automatizirano pretraživanje treba uzeti u obzir mogućnost da je broj drugih višečlanih struktura veći, ali da zasigurno ne prelazi broj ekscerpiranih idiomskih skupina.

²⁶ Broj označava frekvencijski indeks, tj. dvije idiomске skupine u jednoj poruci. Tako i dalje.

kao homogene strukture najčešće ne iskazuju vezu s temporalnim kontekstom, a glagolima je to osnovno svojstvo te se u kognitivnoj gramatici i razumijevaju kao temporalne relacije. Glagoli imaju pozitivan vremenski profil (Belaj – Tanacković Faletar 2014: 95) te ih karakterizira dinamičnost, koja je primjerenija razgovornom jeziku nego pisanom. Vrijeme kao važan faktor u porukama, a navedena osobina ovdje se shvata kroz prisustvo glagola kao gramatičkog “izaslanka” temporalnosti, iskazuje kriptotip SMS-a kao medija. Riječ je o implicitnoj osobini koja izvire iz relacije “osjećaja prisustva”, tj. temporalnosti kao osnovne odlike ovog *gotovo* sinhronog medija, između učesnika u komunikaciji.

Očekivali bismo da je najveći broj idiomskih skupina iskazan prošlim glagolskim vremenom s obzirom na činjenicu da one ukazuju na narativnu funkciju naslijeđenu iz drugih “epistolarnih” komunikacijskih modela od kojih SMS potječe, od navedenog je broja najveći dio verbalnih idiomskih skupina ipak iskazan zapovjednim glagolskim načinom, a među njima je prisutan i imperativ za III l. mn. Usp. primjere:

00022	Tekst poruke	Metapodaci		
Jesam, ne beri brige :)			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	20	22
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	4	Zanimanje		
*Broj znakova (s razmacima)	23	*Mjesec i godina slanja poruke	05/2016	
Napomene informanta: ↑				

03418	Tekst poruke	Metapodaci		
Večerajte mene ne čekajte			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	21	22
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	4	Zanimanje	student	student
*Broj znakova (s razmacima)	25	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2017	
Napomene informanta: ↑				

Dominantna upotreba imperativa ovdje nije rezultat, smatramo, iskazivanja društvene nadmoći²⁷; riječ je o komunikaciji između društveno jednakih pojedinaca ili je riječ o potpuno familijarnim odnosima u kojima se imperativ u kompjuterski posredovanoj komunikaciji može shvatiti kao metaforička zamjena za autoironiju ili utjehu²⁸ recipijenta kroz metaforički model ZAHTJEV JE MOLBA. Prema značenjskoj perspektivi upotrijebljenih idiomskih skupina s imperativom treba primijetiti da on i dalje ima pokretačku ulogu, ovdje pozitivno konotiranu.

Među verbalnim idiomskim skupinama iskazanim u imperativu nalaze se i ustaljeni optativi (*živ/a [i zdrav/a] bio/la; daleko bilo; Bože sačuvaj*) koji ne pokazuju mogućnost za leksičku modifikaciju niti podliježu strogim ortografskim pravilima zbog sraslosti struktura. Usp.:

00603	Tekst poruke	Metapodaci		
Dode li živa bila?			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	19	21
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	4	Zanimanje	studentica	studentica
*Broj znakova (s razmacima)	18	*Mjesec i godina slanja poruke	09/2020	
Napomene informanta: ↓				

01570	Tekst poruke	Metapodaci		
Ok, živa i zdrava bila			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	46	17
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	srednje	srednje
*Broj riječi	5	Zanimanje	mat. tehničar	učenica
*Broj znakova (s razmacima)	22	*Mjesec i godina slanja poruke	12/2016	
Napomene informanta: ↑				

²⁷ Brojne upotrebe imperativa inače nemaju takvu funkciju. O pragmatičkim specifičnostima imperativa v. npr. Karlić – Bago (2021).

²⁸ U korpusu se u ovom uzorku *ne beri brige* pojavljuje dva puta (SMS, 22); (SMS, 3124).

03946	Tekst poruke	Metapodaci		
Ne, daleko bilo, ne. Da ja budem sebet nekome, Allah da se smiluje.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	31-35	34
		Države dugotrajnog boravka	Srbija	BiH, Srbija
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	13	Zanimanje	profesorica	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	66	*Mjesec i godina slanja poruke	07/2020	
Napomene informanta: †				

03957	Tekst poruke	Metapodaci		
He xxxxx hoce xxxxx xxxxxx i xxxxx da idemo u dva negdje pored drine da sjedimo (necemo se kupati Boze sacuvaj) i kaze xxxxx da pravo s njom odem na mravinjac jer cete i vi doci, a hocemo i veceras u grad pa cu ponijeti pravo gore da se obucem, nakon sto raspremim <3			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	19	42
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	srednje
*Broj riječi	54	Zanimanje		
*Broj znakova (s razmacima)	267	*Mjesec i godina slanja poruke	06/2020	
Napomene informanta				

Žargon je aktivan sloj motivacije idiomskih skupina te bilježimo sljedeće primjere proistekle iz navijačkog i srednjoškolskog govora.

02596	Tekst poruke	Metapodaci		
Dolazi ne klanjas kraj Kabe			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	18	21
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	srednje	srednje
*Broj riječi	5	Zanimanje		
*Broj znakova (s razmacima)	27	*Mjesec i godina slanja poruke	06/2021	
Napomene informanta: Odgovor na ovu porukuje: Eto me				

03320	Tekst poruke	Metapodaci		
Pisam te s duda			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	21	20
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	4	Zanimanje	student	student
*Broj znakova (s razmacima)	15	*Mjesec i godina slanja poruke	11/2016	
Napomene informanta: †				

Barem jedna od komponenata navedenih primjera idiomskih skupina ne pokazuje da se koristi u osnovnom značenju. Autoironija u primjeru *ne klanjaš kod Kabe* proizašla je iz mladalačkog žara koji u obavljanju molitve nastoji održati umjerenost s obzirom na dislociranost u odnosu na svetu vjerničku tačku, što se tumači kao odmicanje i od prakse potpune i obuhvatne svakodnevne posvećenosti duhovnom životu (usp. npr. i *razvući nešto kao teraviju* ili *gubiti se kao abdest*); u primjeru *pišati nekoga s duda* (SMS, 3320) obje komponente odmiču se od svog osnovnog značenja, a kumulativno značenje idiomске skupine koncentrirano je oko značenja genitivnog prijedloga *s(a)*, koji označava targetiranje leksički otvorenog člana *te* sa sigurne udaljenosti agensa; stablo *duda* je u navedenom primjeru metaforički upotrijebljeno za mjesto potpune zaštite i fizički nadmoćne visine tako da je razlog za odabir ove lekseme motiviran činjenicom iz vanjezičke stvarnosti.

S obzirom na sastav i važnost pozicija komponenata u idiomskim skupinama primjera (SMS, 2344) i (SMS, 3501) treba reći da izostanak leksičkog značenja kopulativnog glagola pozicionira imensku komponentu kao dominantnu u njima. One su uvrštene ovdje s obzirom na čestotnost pojavljivanja i u razgovornom stilu te zbog toga što je idiomatično značenje postignuto na osnovu kontekstualnog sužavanja značenja riječi *frka* i *fazon* aktivnim uključivanjem prethodno poduzete radnje koja se komentira ovim idiomskim skupinama.

02344	Tekst poruke	Metapodaci		
Nije frka idem eto		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	23	24
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	5	Zanimanje	student	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	19	*Mjesec i godina slanja poruke	10/2020	
Napomene informanta				

03501	Tekst poruke	Metapodaci		
De obrišite komentare, nije fazon			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	21	19
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	srednje
*Broj riječi	5	Zanimanje	student	
*Broj znakova (s razmacima)	33	*Mjesec i godina slanja poruke	05/2017	
Napomene informanta				

Strogo sintaksički gledano *nije frka* i *nije fazon* s obzirom na sastav mogu popunjavati tek funkciju predikata, a mjesto subjekta popunjeno je nekom akcijom u vanjezičkoj stvarnosti koja se zapravo ne prikazuje i ne mora se verbalizirati (**nešto** nije frka / **nešto** nije fazon). Stoga, one funkcioniraju kao rezultativni komentar na nepovoljan ishod po autora poruke te time sumiraju i osnovni idiomski princip metonimije. Naime, iako radnja ne mora biti poznata ni iz priskrbljenog konteksta sužene SMS poruke, kao vanjski ocjenitelj čitalac korpusa može zaključiti da je **nešto** nepovoljnog karaktera te da je autorski odabir uvjetovan snažnim negativnim osjećanjima.

Preostale strukture obuhvataju idiomске skupine koje su otvorene rečenične strukture. Riječ je o upitnim strukturama s visokom čestotnošću u razgovornom stilu *Gdje gori, S5?*²⁹ (SMS, 491), koja se u kontekst uklaapa određenim imenskim elementom u vokativu i leksički je otvorenog karaktera te češće pripada registru govora mladih, i o idiomskoj skupini *Ima li zime?* te obje pokazuju da se idiomskim skupinama pitanjima često ispunjava fatička jezička funkcija i da su one često registri s visokim pragmatičkim potencijalom. Prvu od njih moguće je konceptualno razumjeti kroz potrebu *gašenja požara*, koji je ovdje implicitno prisutan u glagolu *gorjeti* te se aktivira domena UMJERENO JE POŽELJNO. S druge strane, *Ima li zime?* razumije se kroz suprotan konceptu nepoželjnosti hladnoće te se aktivira isti domen.

²⁹ Oznaka S5 koristi se kako bi se označio otvoreni leksički element u vokativu.

00491	Tekst poruke	Metapodaci		
Gdje gori prezimejnak?			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	47	40
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	3	Zanimanje	profesor	profesor
*Broj znakova (s razmacima)	22	*Mjesec i godina slanja poruke	09/2020	
Napomene informanta				

02164	Tekst poruke	Metapodaci		
SABA HAJRLA KAKO STE IMA LI XXXX JELI ŽIVA KAKO JE IMA LI ZIME STA SE RADI PRIMTE SELAM			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	56–60	38
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	osnovno	srednje	
*Broj riječi	19	Zanimanje	penzioner	
*Broj znakova (s razmacima)	87	*Mjesec i godina slanja poruke	01/2020	
Napomene informanta: ↓				

Od preostalih idiomskih skupina možemo uočiti da se javljaju i prepozicionalne idiomске skupine (2), adverbijalne idiomске skupine (2), adjektivne idiomске skupine (3) te supstantivne idiomске skupine (1).

Prepozicionalna idiomска skupina *na sjever* u primjeru (SMS, 3002) pokazuje da se metonimija nanovo javlja kao osnovni idiomски princip jer “sjever” stoji za sjeverne tribine na kojima su vatreni navijači Sarajeva, ali se struktura idiomски aktivira prijedlogom *na*, koji označava odnos ciljne usmjerenosti učesnika u komunikacijskoj situaciji prema orijentiru *sjever*, koji istovremeno aktivira i značenjski sloj povezan s konceptom *orijentira*, što je blisko *objektivnosti* Sjevernjače te pripada metafori ISPRED JE POŽELJNO. Budući da prepozicionalne idiomске skupine imaju snažnu pragmatičku ulogu zbog kondenziranosti svoje strukture, često se koriste kao efektni modusi za podizanje kolektivne energije navijačkih grupa (usp. navijačku idiomску skupinu FK *Željezničar – u kost*). Ove “lokalne” idiomске skupine, svojevrsne kultureme, mogu imati ograničenu vrijednost, ali je zapravo riječ o iskorištavanju vrlo bazičnih struktura (kakav je,

npr., prostor i iskustvo tijela). Primjer (SMS, 3577) pokazuje da akuzativni prijedlog *na*, koji ima značenje direktivno-granične lokalnosti, aktivira metaforsku ekstenziju imenice u akuzativu, usljed čega se ona odmiče od svog osnovnog značenja i shvata kao uobičajena mjera za razumnu količinu vremena te zbog toga podliježe personalizaciji i relativizaciji. Možemo je razumjeti kroz domenu VRIJEME JE PROSTOR koja se aktivira prijedlogom *na*.

03002	Tekst poruke	Metapodaci		
Naci cemo se veceras u pola 7, idemo na sjever. Moramo malo ranije ući jer njihovi navijaci dolaze oko 7.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	20	16
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	srednje	
*Broj riječi	20	Zanimanje		učenik
*Broj znakova (s razmacima)	106	*Mjesec i godina slanja poruke		08/2021
Napomene informanta				

03577	Tekst poruke	Metapodaci		
Pozdrav. Xxxx. Javite mi, molim Vas, kad se mozemo cuti na minut. Hvala šuno. Xxxxxx			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	54	47
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	15	Zanimanje	dipl. ekon.	direktorica
*Broj znakova (s razmacima)	84	*Mjesec i godina slanja poruke		10/2021
Napomene informanta				

Među adverbijalnim idiomskim skupinama javljaju se strukture doslovno prenesene iz jezika izvora (SMS, 2354) iako je u leksikonu govornika bosanskog jezika njegova adaptacija *licem u lice* vrlo aktivna. Kao i za druge idiomске skupine koje su prenesene iz jačeg jezika, ovdje vrijedi da originalna struktura posjeduje dodatni sloj značenja, koji je vjerovatno pokazatelj aktivnog uključivanja autora poruke u značenje jer se ono formira u glavi govornika (Šarić – Brala-Vukanović 2019: 55). *Lice* ima poseban status u psihologiji ljudi te je ovdje s razlogom upotrijebljeno kao metonimija u metafori PRISUSTVO JE LICE.

02354	Tekst poruke	Metapodaci		
VIDJELA SAM XXXXXX FACE TO FACE A ONA SE PRIDRUŽIO XXXX XXXXXXXXX MOLIM TE LIJEPO NAJBOLJI DAN I K A D		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	Ž	Ž	
	*Dob	23	23	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	21	Zanimanje	farmaceutkinja	
*Broj znakova (s razmacima)	103	*Mjesec i godina slanja poruke	02/2021	
Napomene informanta				

Među adjektivnim idiomskim skupinama javlja se aktivna struktura konceptualne metafore POREĐENJE JE PROSTORNO SUKOBLJAVANJE³⁰ u (SMS, 115) te funkcionira po principu prostornog poređenja. Obrazac po kojem se javljaju među adjektivnim idiomskim skupinama jeste PRIDJEV JE IMENICA i omogućava da se realizira formalno poređenje komponenata idiomatiziranjem. To “prostorno sukobljavanje” zasnovano je na različitoj konceptualizaciji gramatičkih vrsta riječi, gdje se apstraktniji prostori porede s konkretnijim prostorima – što zapravo znači da je nadređena metafora iza ovog poređenja APSTRAKTNO JE KONKRETNO. Imenica se javlja kao gramatički istureniji entitet te se zbog toga nalazi u *tertiumu comparationisu*, odnosno imenicama je “najistaknutija osobina statičnost i tzv. konceptualna autonomnost” (Belaj – Tanacković Faletar 2014: 60) i upravo zbog toga služe za konkretiziranje apstraktnijeg sadržaja pridjeva ili sadržaja koji se nastoji značenjski suziti.

00115	Tekst poruke	Metapodaci		
Jašta je, puno ko šipak		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	Ž	M	
	*Dob	22	60	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	srednje	
*Broj riječi	5	Zanimanje	studentica	službenik
*Broj znakova (s razmacima)	23	*Mjesec i godina slanja poruke	06/2019	
Napomene informanta: †				

³⁰ Ova je konceptualna metafora preuzeta iz tumačenja značenja *komparativa* (Palić 2016: 66–67).

Prvi dio idiomске skupine u (SMS, 802) stranog je porijekla (*tip-top*: engl. *tip* – kraj; *top* – vrh) te je baš zbog toga ispunjen idiomatičnošću koja se čuva i kroz indeklinabilnost. I ova se struktura može razumjeti kroz metaforu POREĐENJE JE PROSTORNO SUKOBLJAVANJE (usp. ?čisto kao tip-top). Njegova se kombinatorna vrijednost može dovesti u vezu s niskom idiomatičnošću jer pokazuje kolokabilnost s mnogim leksemama; treba ipak reći da to nije rijetkost u frazikonu.³¹

00802	Tekst poruke	Metapodaci		
Popricala sam s njom i kaže da hoće da me tako poatkane/da me probudi, hoće da bude sve tip top cisto, ja ocistim kako ja znam ali nikad nije dovoljno			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	19	22
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	srednje	visoko	
*Broj riječi	30	Zanimanje	učenica	studentica
*Broj znakova (s razmacima)	150	*Mjesec i godina slanja poruke	02/2021	
Napomene informanta: †				

Budući da se supstantivna idiomška skupina (SMS, 3036) javlja u vokativu, to znači da je njeno prisustvo u rečeničnoj strukturi motivirano isključivo pragmatičkim okolnostima u kojima se realizira data komunikacijska situacija. Njen idiomatični centar ipak je usmjeren intenzificirajućim neodređenim determinatorom *jedan* te je njegova postpozicija ustabilila niz sličnih struktura s ublažavanjem negativnog značenja pejorativa (v. Pranjković 1993: 206–210). Ovaj se dodatni sloj značenja može objasniti neobičnim rasporedom komponenata u metafori NEOBIČNO JE DODATNO. Usp.:

03036	Tekst poruke	Metapodaci		
Koji si t retard kozo jedna hahahaha, log da je moj broj i vidjela sam poruke, samo gdje kredit ds trosim na tebe			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	19	21
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	23	Zanimanje	studentica	studentica
*Broj znakova (s razmacima)	114	*Mjesec i godina slanja poruke	12/2019	
Napomene informanta: †				

³¹ Takav je slučaj i s pridjevima *mrtav*, *čist*, *go* i sl. kao pojačajnim pridjevima koji se pojavljuju u različitim kombinacijama. Usp. Palić (2019).

Modifikacija sastava idiomskih skupina u *Sarajevskom SMS korpusu poruka na bosanskom jeziku*

Polje promjena u sastavu idiomskih skupina, tj. pojava i teorijsko razumijevanje njihovih varijanata duboko je redefiniralo frazeološku literaturu. Dovoljno je reći da se veliki broj svjetskih frazeologa bavio ovim pitanjem (usp. Sinclair, 1991, 1996; Moon, 1998; Wray, 2002; Carter, 2004; Langlotz, 2006; Philip, 2008 prema Rasulić, 2010)³² te da je široko rasprostranjeno prihvatanje postojanja varijanata idiomskih skupina; stoga je utemeljeno pretpostaviti da će se jedan dio primjera iz SMS korpusa pojaviti u varijantnom obliku.³³ Od 76 idiomskih skupina šest ih se javlja u izmijenjenom obliku (10%), ali je vjerovatnoća da će se pojaviti veći broj u većem korpusu visoka.

Ako je SMS komunikacija spoj “suprotnosti” pisane i govorene komunikacije, onda je potrebno pretpostaviti da je SMS istovremeno razvio različite obrasce jezičke kreativnosti i na polju idiomskih skupina. I jeste. U korpusu bilježimo sljedeće modificirane oblike.

Primjer (SMS, 247) autorska je adaptacija idiomске skupine *srce će pući nekome* i predstavlja zamjenu na sinonimskoj razini (pući / eksplodirati), ali je autor poruke dokinuo negativnu konotaciju zabilježenu u rječniku (*puca / puklo je (da pukne) srce nekom* u značenju “vrlo je tužan, osjeća veliki duševni bol” (Mušović 2018: 732) dodatkom *od količine ljubavi* izražavajući na taj način svoja nekontekstualna ograničenja koja potječu od pozitivnih osjećanja potaknutih lijepim okolnostima.

³² V. i Čović (2004), Hodžić-Čavkić (2023).

³³ Tanović (2000) također problematizira postojanje brojnih varijanata (usp. također Gläser (1998); Langlotz (2006); Omazić (2005); Parizoska (2009)) idiomskih skupina, čime želi relativizirati nevarijabilnost kao kategorijalnu osobinu idiomskih skupina. Također, Mršević-Radović (1987) osnovnom osobinom frazeološke jedinice ne smatra ustaljenost.

00247	Tekst poruke	Metapodaci		
Babuka, neka je hairli dolazak princeze. Srce će ti eksplodirat od količine ljubavi.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	M
		*Dob	34	38
		Države dugotrajnog boravka	BiH, Srbija	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	13	Zanimanje	profesorica	računovoda
*Broj znakova (s razmacima)	86	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2021	
Napomene informanta: ↓				

Primjer (SMS, 219) predstavlja integraciju dviju idiomskih skupina koja je motivirana konceptualnom metaforom VIŠE JE BOLJE s obzirom na značenjsku usmjerenost date adaptacije. Naime, verbalna idiomaska skupina *imati čokoladu* [od nekoga]³⁴ u značenju “neko ima obavezu častiti nekoga” dodatno je modificirana posebnom adjektivnom idiomskom skupinom *velika kô³⁵ kuća*, koja je ovdje upotrijebljena kao strategija dodatne kvalifikacije. Ta nadgradnja potječe iz potrebe autora da obuhvati nizanjem kolektivnih ocjena svoj entuzijazam.

00219	Tekst poruke	Metapodaci		
Imaš čokoladu veliku ko kuću!			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	20	20
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	5	Zanimanje		
*Broj znakova (s razmacima)	29	*Mjesec i godina slanja poruke	07/2016	
Napomene informanta: ↑				

Primjer (SMS, 1528) ukazuje na upotrebu modificirane idiomске skupine *cvjeta cvijeće sreće* do koje je autor došao hiperonimizacijom³⁶ idi-

³⁴ Ovu idiomsku skupinu ne bilježe frazeološki rječnici, ali smo je mi uvrstili ovdje s obzirom na to da je u razgovornom stilu često imamo priliku čuti i na to da je korpus istraživanja nudi nekoliko puta.

³⁵ Bilježimo onako kako stoji u primjeru. U vezi s ovim kontrahiranim oblikom čestice *kao* treba uraditi opsežno istraživanje koje bi moglo pokazati da li se uopće javlja u obliku *kao* u idiomskim strukturama.

³⁶ *Cvijet* kao nadređeni pojam *ruži*.

omske skupine *cvjetaju ruže nekome* (Mušović 2018: 679) i dodatnom kvalifikacijom neidiomski upotrijebljenog nekongruentnog atributa *sreće*.

01528	Tekst poruke	Metapodaci		
Sretan rođendan lijepoj mojoj unuci. Zelim ti da te prati zdravlje sreća i veselje. Zelim da ti Alah ispuni sve želje na životnim stazama da ti cvjeta cvijeće sreće. Zelim da nikad ne upoznaš tugu da te Alah sačuva na svakom koraku od problema od svake nevolje belaja i svega što bi izmamilo tvoju suzu. Ja bi mogla ređat dugo želje moje za tvoju sreću. Najbolje da skratim i kažem da si moja sreća, radost i veselje. Od srca ti čestitam i srcem i dušom te volim.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	60	19
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	srednje	visoko
*Broj riječi	84	Zanimanje		studentica
*Broj znakova (s razmacima)	458	*Mjesec i godina slanja poruke		04/2019
Napomene informanta				

Sandžački frazeološki rječnik bilježi idiomsku skupinu *nije pao lokum (šećer) u vodu* u značenju “ne treba žuriti, nije hitno” (Mušović 2018: 387). Ona se u našoj građi javlja u nepromijenjenom obliku, ali joj je u neposrednoj blizini suprotstavljena doslovna struktura koja je motivirala isti rečenični model u afirmacijskom obliku (S1 + VF + ADV4) te njeno značenje dolazi do punog izražaja kao rezultat veze između radnje iskazane idiomskom skupinom koja je uzrokovala doslovno realiziranu neželjenu posljedicu razbijanja tegle meda.³⁷

03399	Tekst poruke	Metapodaci		
Nije pao šećer u vodu, ali jest kilo meda u hodnik.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	32	25
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	11	Zanimanje	inž. elektr.	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	51	*Mjesec i godina slanja poruke		11/2021
Napomene informanta				

Modificirani oblik zabilježen u (SMS, 2811) predstavlja rezultat reduplikacije, koja nije strana idiomskim skupinama,³⁸ ali je navedeni prim-

³⁷ Ovo otvara posebno polje odnosa doslovnih pozadinskih mehanizama idiomskih skupina i njihovih varijanata.

³⁸ O tome v. Hodžić-Čavkić (2016).

jer utoliko zanimljiviji što je nastao kombinacijom pozdrava te opravdava otvaranje polja razvijanja frazeologije pozdrava u bosanskom jeziku.³⁹ Čini se da je ponavljanje istovrijednih elemenata u sastavu idiomskih skupina zapravo rezultat aktivne uključenosti autora poruka kako bi se izrazio tzv. “sud bez kraja”, kako se u logici i definira tautologija, tj. kako bi se izrekla neporeciva odlučnost u donošenju suda. Stoga, ovakav sadržaj u interpersonalnom mediju kakav je SMS vjerovatno je potaknut vanjskim kontekstom.

02811	Tekst poruke	Metapodaci		
Prevoz na parkingu zbogom i prijatno nisaam htjela da ti sa svog saljem da trosim kredit ahahha		Pošiljalac	Primalac	
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	23	19
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	17	Zanimanje	studentica	studentica
*Broj znakova (s razmacima)	95	*Mjesec i godina slanja poruke	09/2019	
Napomene informanta				

Primjer (SMS, 489) zastupa reducirane oblike idiomskih skupina – pojavljuje se u skraćenom obliku istiskivanjem glagola iz strukture koji zbog preostala dva člana postaje redundantan. Naime, struktura *boli nekoga briga* i dalje funkcionira u željenom značenju, ali je s obzirom na mogućnost da i bez glagola izrazi isto značenje iskorišteno u korpusu. S obzirom na komunikacijski kontekst “užurbanog prisustva” autorice poruke – skraćivanje je motivirano metaforom MANJE JE BOLJE/POŽELJNIJE. Svođenje idiomskih skupina na centralne članove primjereno je i razgovornom stilu.

³⁹ Mušović u uvodu drugom izdanju *Sandžačkog frazeološkog rječnika* ističe da je “[u] rječnik [je] uvrštena i frazeologija pozdrava, tipa: *Allah imanet, Selam alejkum, Allah-raziola, Allah-mubarećola, Ej sahadile* i sl. zbog svoje višestruke specifičnosti. Prvo, ona je predstavljena različitim strukturnim formatima, mada izvorno to nije uvek isti strukturni oblik. Drugo, njihova specifičnost sastoji se i u tome što je objektivno strana slovenskom jezičkom arealu, usled čega joj se permanentno i neopravdano pripisuje isključivo vjerski, pa čak i provokativan karakter, čega u njoj apsolutno nema. U svakom slučaju pozdravne etikete kod Bošnjaka predstavljaju specifičan frazeološki sloj.”

00489	Tekst poruke	Metapodaci		
Čekat ću te kod kuće da ne zujim sama po čaršiji. Ti uzmi taksi i briga te.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	60	25
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	17	Zanimanje	profesorica	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	74	*Mjesec i godina slanja poruke	10/2021	
Napomene informanta				

Druge metaforičke strukture u *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku*

Korpus je pokazao i pojavu autorskih kreacija koje jesu u posrednoj vezi s idiomskim skupinama. Riječ je, naime, o izražavanju vlastitog kreativnog potencijala koji je pokazatelj nastojanja autora poruka da personaliziraju sadržaj te tako osiguraju iskazivanje nekontekstualnih ograničenja. Riječ je o sljedećim strukturama.

00333	Tekst poruke	Metapodaci		
Sjela, otmi tramvaj i požuri			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	23	21
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	5	Zanimanje	studentica	studentica
*Broj znakova (s razmacima)	28	*Mjesec i godina slanja poruke	03/2021	
Napomene informanta: ↑				

02379	Tekst poruke	Metapodaci		
Francuzi se predali, kao u svjetskim ratovima.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	25	53
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	srednje
*Broj riječi	7	Zanimanje	inženjer	elektrotehničar
*Broj znakova (s razmacima)	46	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2020	
Napomene informanta: ↓				

Primjeri (SMS, 333) i (SMS, 2379) motivirane su bogatim potencijalom glagola *oteti* i *predati se* u frazeološkom okruženju te pretpostavljamo da se mogu razumjeti kao odlike ličnog stila, tj. kao leksička metafora. Indikativno je pak to što se pojavljuju u višekomponentom obliku.

02381	Tekst poruke	Metapodaci		
Ko rano rani dvije Serž Gnabry.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	25	53
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
	Obrazovanje	visoko	srednje	
*Broj riječi	6	Zanimanje	inženjer	elektrotehničar
*Broj znakova (s razmacima)	32	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2020	
Napomene informanta: ↑				

Primjer (SMS, 2381) pokazatelj je aktivne konceptualne integracije⁴⁰ koja je primjerena savremenom jeziku što sadrži dobar fond antiposlovica. One se javljaju kao svojvrnsni vid protivteže nostalgичnom vremenu u kojem je nastao (ovdje) prvi dio strukture, tj. vjerni ostatak poslovice. Naime, poslovice *Ko rano rani, dvije sreće grabi* kombinirana je s imenom Serža Gnarbija (Serge Gnabry), njemačkog nogometaša, budući da postoji motivacija u glasovnoj podudarnosti posljednje dvije riječi iz uzualnog oblika poslovice (*sreće grabi / Serža Gnarby*). Na taj način autor poruka kod svog recipijenta aktivira sportsku domenu koja im je vjerovatno intelektualno-interesna poveznica.

Na skali kontinuiteta između mnogih krajnosti leksike i gramatike negdje su se pozicionirale i strukture koje su svojom čestotnošću dobile “pojednostavljenje” te ih često nalazimo zabilježene kao složenice. Usp. primjere (SMS, 3089) i (SMS, 3471). Izražavanje značenja očigledno je “skalarno” i iskazuje rečeni kontinuum, tj. postoji različita “prostorna organiziranost” u izražavanju značenja. Drugim riječima, odnos primjera kao što su *naumpasti* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 731) i *pasti na um* (isto: 882) impliciraju da će se u jeziku pojaviti vrijednost koja ima idiomatičnost i prostornu nesegmentiranost. Ta je nesegmentiranost u nekim primjerima

⁴⁰ Usp. Fauconnier – Turner (2002: 46).

očigledno ne sasvim zatvorenog karaktera, te na unutrašnjem planu nalazimo kapitalizaciju kao u (SMS, 3089).

03089	Tekst poruke	Metapodaci		
Jesa. Tek krenuli. Bilo suhveli vrijeme. Sada OK Nije dramatična oskudica. Samo nemamo rezerve zanedajBoze			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	M
		*Dob	40	40
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	
*Broj riječi	15	Zanimanje	novinar	
*Broj znakova (s razmacima)	107	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2018	
Napomene informanta				

03471	Tekst poruke	Metapodaci		
Draga kako ti reče da se zove onaj gel za lice? Evo me u apoteci, nikako da mi naumpadne.			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	24	27
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	srednje	visoko
*Broj riječi	19	Zanimanje	trgovkinja	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	89	*Mjesec i godina slanja poruke	05/2021	
Napomene informanta				

Zaključna razmatranja

Da li bi sastav idiomskih skupina bio drukčiji da SMS nije imao prostorna ograničenja? Budući da ispitani uzorak *Sarajevskog korpusa SMS poruka na bosanskog jezika* ne pokazuje novitete koji nisu registrirani u drugim medijima i komunikacijskim modelima, treba reći da sama prostorna ograničenja, koja smo ovdje nazvali nekontekstualnim, nisu imala veliki utjecaj na pojavu, sastav i upotrebu idiomskih skupina te da prostor nije isključiva varijabla. Ovu vjerovatnoću ipak možemo osporiti na osnovu većeg uzorka, ali smatramo da je to niska mogućnost. SMS kanal, dakle, pokazuje da tehnologija može nametnuti ograničenja, ali da će pojedinac uvijek naći način iskazati dubinu značenja koja mu je potrebna u datom momentu. To smo u ovom radu nazvali nekontekstualnim ograničenjem i smatramo ga svojevrsnim kriptotipom SMS komunikacije.

SMS poruke sadrže očekivan broj pojavljivanja: zabilježili smo da se u 2% poruka pojavljuje po jedna idiomaska skupina, što se mjeri relativnom čestotnošću prema pojavljivanju drugih višekomponentnih spojeva objedinjenih sintaksičkom ulogom. Svi ostali spojevi (kolokacije, dekomponirani predikati, višečlana imena i termini) javljaju se u još nižoj stopi pojavljivanja. To znači da je prva hipoteza potvrđena.

Prema organizaciji građe dominiraju verbalne idiomске skupine, koje su dominantnije i u razgovornom stilu te smo to kontekstualizirali s činjenicom da je dinamičnost govora često iskazana temporalnim relacijama, što se i u SMS kanalu pokazalo tačnim. Korpus bilježi i druge oblike idiomskih skupina, ali verbalne se pojavljuju u mnogo većem procentu (75%), što potvrđuje i drugu hipotezu.

Literatura često insistira na tome da je SMS kanal u svom vrhuncu bio uglavnom lični kanal komunikacije te je očekivana visoka personaliziranost jezičkog materijala u njima, ali građa ne pokazuje mnogo elementa modificiranog karaktera – ono što smo pronašli iskazalo je činjenicu praćenja savremenih jezičkih tokova i kod govornika bosanskog jezika, odnosno kod njegovih “korisnika”. Treća je hipoteza djelomično dokazana. Modificirani se oblici javljaju, ali oni nisu vodeći.

Četvrta hipoteza nastavlja se na treću i ona je gotovo osporena s obzirom na činjenicu da korpus ne bilježi dodatnu “ekonomizaciju” idiomskih skupina, što smo očekivali s obzirom na njihovu prostornu raslojenost, s jedne, i prostorna ograničenja SMS kanala, s druge strane. Najveći broj modifikacija zapravo je zasnovan na principu leksičkog širenja usljed konceptualne integracije kontekstualno uvjetovanih potreba autora poruke i idiomskih skupina kao nekog vida kolektivnog suda.

Literatura

- Albano, M. T. (2011), “Jezik SMS poruka - novi zajednički jezik”, 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, Sarajevo, str. 805–810.
- Baron, N. (1998), “Letters by phone or speech by other means: the linguistics of email”, *Language and Communication* 18, str. 133–170.

- Baron, N. (2000), *Alphabet to Email: How Written English Evolved and Where it's Heading*, Routledge, London
- Belaj, Branimir – Goran Tanacković Faletar (2014), *Kognitivna gramatika hrvatskog jezika*, knjiga I, Disput, Zagreb
- Biber, D. (1988), *Variation across Speech and Writing*, Cambridge University Press, Cambridge
- Bulić, H., Durmišević, E., Hodžić-Čavkić, A., Bjraktarević, E., Ahmetspahić, A., Šabić, B. (2023), *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
- Carter, R. (2004), *Language and creativity: The Art of Common Talk*, Routledge, London
- Crystal, D. (2001), *Language and the Internet*, Cambridge University Press, Cambridge
- Crystal, D. (2008), *Txtng: the Gr8 Db8*, Oxford University Press, Oxford
- Čović, A. (2004), "Ein beitrag zur kontrastiven hraseologischen untersuchungen", *Pismo II*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 119–150.
- Fauconnier, G., Turner, M. (2002), *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, Basic Books, New York
- Frehner, C. (2008), *Email – SMS – MMS: The linguistic creativity of asynchronous discourse in the new media age*, Peter Lang, Bern
- Halilović, S., Palić, I., Šehović, A. (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Halliday, M. A. K. (1985/1989), *Spoken and Written Language*, Oxford University Press, Oxford
- Hard af Segerstag, Y. (2002), "Use and Adaptation of the Written Language to the Conditions of Computer-Mediated Communication", *PhD thesis*, University of Goteborg, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/259256357_Use_and_Adaptation_of_Written_Language_to_the_Conditions_of_Computer-Mediated_Communication (posjeta 13. 6. 2023)
- Hodžić-Čavkić, A. (2016), "Tautološke frazeosheme u bosanskom jeziku : opis strandardnojezičkih i dijalekatskih frazeoshema na korpusu Sandžackog frazeološkog rječnika Abdulaha Mušovića", *Književni jezik*, 27/1–2, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, str. 167–188.
- Hodžić-Čavkić, A. (2023), "Doslovni pozadinski mehanizam kao potencijal varijabilnosti idiomskih skupina", *Anali Filološkog fakulteta*, XXXV(1), 41–57.

- Karlič, V. – Bago, P. (2021), “Pragmatičke funkcije i obilježja glagola u imperativu: korpusnopragsmatička analiza”, Sveučilište u Zagrebu “FF-press”, Zagreb
- Karlič, V. (2015), “Konverzijska implikatura u SMS diskursu”, *Rasprave*, Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 41/1 (2015.), str. 49–63.
- Kasesniemi, E. L. – Rautiainen, P. (2002), “Mobile culture of children and teenagers in Finland”, u Katz, J. and M. Aakhus (ur.), 10–192.
- Kelly, K. (2010), *What Technology Wants*, Viking Penguin, New York
- Klimentić, E. (2016), “Skracenicice u tekstualnim porukama”, *Lingvazin* IV-I, str. 14–15.
- Mušović, A. (2018), *Sandžački frazeološki rječnik*, Biblioteka “Dositej Obradović”, Novi Pazar
- Oksman, V. – Turtianen, J. (2004), “Mobile communication as a social stage: meanings of mobile communication in everyday life among teenagers in Finland”, *New Media and Society* 6/3, 319–339.
- Palić, I. (2019), *Gramatika, semantika i pragmatika rečenice*, Institut za jezik Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Palić, I. (2016), *Genitiv, prostor i prostorne slike (leksikon prijedloga)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Polovina, V. – Jelić, G. (2020), “Shortening and Clipping in Serbian Text Messaging”, *Анали Филолошког факултета*, XXXII, II, str. 321–343.
- Pranjeković, I. (1993), *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Rasulić, K. (2010). *Long Time, No Buzz: Fixed Expressions as Constructional Frames*. CogniTextes, dostupno na: <http://cognitextes.revues.org/356#quotation> [posjeta 15. 6. 2023]
- Shannon, C. E. (1948), *A Mathematical Theory of Communication*, dostupno na: <https://people.math.harvard.edu/~ctm/home/text/others/shannon/entropy/entropy.pdf> [posjeta 13. 6. 2023]
- Shortis, T. (2001) *The Language of ICT: Information Communication Technology*, Routledge, London
- Shortis, T. (2007), “Revoicing Txt: spelling, vernacular orthography and unregimented writing”, *Posteguillo*, S., M. J. Esteve and M. L. Gea (ur.).
- Sutherland, J. (2002) “Cn u txt?”, *The Guardian*, dostupno na: <https://www.theguardian.com/technology/2002/nov/11/mobilephones2> [posjeta 13. 6. 2023]
- Šarić, Lj. – Brala-Vukanović, M. (2019), *Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb

- Šehović, A. (2012), "Skraćivanje riječi u kratkim tekstualnim porukama (SMS-ovima) na bosanskom jeziku", *Gradovrh* 9/2012, Tuzla, str. 103–113.
- Tagg, C. (2009), *A Corpus Linguistics Study of Sms Text Messaging*, University of Birmingham, dostupno na <https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/253/> [posjeta 15. 6. 2023]
- Tanović, I. (2000), *Frazeologija bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica
- Thurlow, C. – A. Brown (2003), "Generation Txt? Exposing the sociolinguistics of young people's text-messaging", *Discourse Analysis Online* 1/1.
- Tošić, T – Palibrk, I. (2010), "O SMS-u kao žanru razgovornog stila", *Nasleđe*, 15-2, str. 173–182.
- Žic Fuchs, M. – Tuđman Vuković, N. (2008), "Communication technologies and their influence on language: Reshuffling tenses in Croatian SMS text messaging", *Jezikoslovlje*, str. 109–122.
- Žic Fuchs, M. (2003), "Communication Technologies and their Influence on Language: An Example from Croatian", *SRAZ XLVII-XLVIII*, str. 597–608.

E-literatura

- <https://www.tatango.com/blog/texting-statistics-by-age-2010/> [posjeta 13. 6. 2023]
- <https://www.reuters.com/article/idINIndia-47833820100420> [posjeta 13. 6. 2023]
- <https://www.statista.com/statistics/270298/number-of-sms-sent-per-second-worldwide-since-2007/> [posjeta 13. 6. 2023]
- <https://www.msglobal.com/blog/why-is-an-sms-160-characters-or-less/> [posjeta 13. 6. 2023]
- <https://www.luisazhou.com/blog/sms-marketing-statistics/#:~:text=An%20estimated%205%20billion%20people,than%20can%20use%20indoor%20plumbing> [posjeta 13. 6. 2023]
- <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1068761.pdf> [posjeta 15. 6. 2023]

THE IMPACT OF SMS MESSAGE RESTRICTIONS ON THE APPEARANCE AND COMPOSITION OF IDIOMS

Summary

Idioms are defined as multi-component, complex, solid lexical connections. Without insight into the different understanding and other categorical features of idioms, their multi-component nature is the starting point of almost all phraseologists. From the perspective of cognitive linguistics, we can say that the composition of idioms is motivated by the conceptual metaphor MORE IS BETTER, i.e. MORE WORDS ARE MORE CONTENT – so that idioms must naturally be defined within the framework of spatial resolution since the meaning is expressed by at least two lexical words. In a linear sense, they take up more space than linguistic units indicating primary nomination. On the other hand, SMS, as one of the forms of computer-mediated communication, has its own spatial limitations, which means that the influence of the formal limitations of the SMS should be assumed first of all on the appearance in general and on the frequency of idioms, but the probability that such limitations can be taken into account have an influence on the composition of idioms and the possibility that variants of idioms appear within SMS messages. In this paper, we generally deal with the relationship between idiom groups and SMS in the first SMS corpus of the Bosnian language.

Key words: *Sarajevo SMS corpus of the Bosnian language*, corpus linguistics, cognitive linguistics, idioms, composition, use, modifications

Halid Bulić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

PRAGMATIČKE VRIJEDNOSTI PONAVLJANJA GRAFEMA U SMS PORUKAMA NA BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

U radu se analizira pojava multipliciranja grafema u SMS porukama na bosanskom jeziku, s naročitim osvrtom na njihovu pragmatičku dimenziju. Za potrebe istraživanja analizirano je prvih 5000 SMS poruka u *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023). Zapaženi primjeri s ponovljenim slovima mogu se razvrstati na sljedeće tipove: (1) primjeri s nenamjernim greškama, (2) skraćenice s ponavljanjem istih grafema, (3) ponavljanje grafema *c* u vrijednosti dentalnog klika sa značenjem prijekora, (4) geminacija i (5) alonžman. Neke skraćenice s ponavljanjem slova kao što su *pozz* 'pozdraviti, pozdrav' ili *sigg* 'siguran' karakteristične su upravo za tehnologijom posredovanu komunikaciju, najprije za SMS, i mogu se smatrati *tekstizmima*, odnosno manirom SMS komunikacije. Geminacija se često pojavljuje u stranim riječima i riječima orijentalnog porijekla, gdje se koristi u skladu s pravopisnom normom bosanskog jezika, ali zabilježeni su i primjeri svojevrsnog pretjerivanja u upotrebi geminacije u islamskom diskursu. Primjeri s alonžmanom pokazuju najviše raznovrsnosti s obzirom na namjere pošiljaoca poruke i osjećanja koja želi prenijeti, odnosno efekte koje želi postići svojom porukom.

Ključne riječi: SMS poruke, geminacija, alonžman, pragmatika, tekstizam

1. Komuniciranje putem SMS poruka ima niz konvencija po kojima se razlikuje od drugih oblika komunikacije. Na formiranje tih konvencija utjecala je sama priroda SMS komuniciranja, odnosno tehnologije putem kojih

se razmjenjuju SMS poruke. Ograničenje dužine poruke na 160 znakova, ista jedinična cijena poruke bez obzira na to sadrži li 1 ili 160 znakova, pisanje sitnim tipkama i na malim ekranima ohrabrialo je korisnike da se trude da pišu što jednostavnije, jeftinije, brže i sa što manje pritiskanja tipkovnice.

“Korištenje tradicionalnih *multi-tap* telefonskih tipkovnica s brojevima za pisanje slova (po formuli $a=2$, $b=22$, $c=222$, $d=3\dots$) zahtijevalo je mnogo više pritiskanja tipki nego što poruka ima znakova. To je ohrabrialo korisnike u pokušajima da uštede energiju i vrijeme na različite načine. Dostupnost ili nedostupnost znakova s dijakriticima utjecala je na njihovo korištenje, a potom i na povećanje mogućnosti za njihovu nestandardnu upotrebu. Veća cijena plaćanja poruka s dijakritičkim znakovima također je utjecala na njihovo izbjegavanje. Telefoni s ekranima osjetljivim na dodir omogućili su masovnu upotrebu QWERTZ tipkovnice, koja zahtijeva mnogo manje pritisaka na tipke. U porukama napisanim pomoću tipkovnice s brojevima pogrešna slova uglavnom su susjedna slova u abecedi, a u porukama pisanim pomoću QWERTZ tipkovnice pogrešna slova su uglavnom fizički susjedna slova na tipkovnici. Automatske postavke za samoispriavljanje teksta daju svoj doprinos jeziku SMS poruka. Prvenstveno postavke u vezi s pisanjem velikog slova umnogome utječu na zastupljenost velikih slova u porukama, naročito na početku rečenice.” (Bulić 2023: vii)

1.1. Zahvaljujući svojoj posebnosti u odnosu na druge oblike komunikacije SMS poruke predstavljaju veoma zanimljivu građu za lingvistička istraživanja. Uprkos tome u bosnistici je broj radova o jeziku i stilu SMS poruka zanemariv.¹ Stoga postoji mnoštvo tema koje se tiču SMS komuniciranja na bosanskom jeziku koje su potpuno neistražene.

1.2. U ovom ćemo radu analizirati primjere nagomilavanja istih grafe-ma, razvrstati ih s obzirom na razloge zbog kojih dolazi do multipliciranja, imajući u vidu prije svega njegovu pragmatičku vrijednost. Svaku ćemo

¹ Prema Bulić (2023: x), dosad su samo dva bosnistička rada posvećena jeziku SMS poruka i oba su o kraticama. Riječ je o radovima “Skraćivanje riječi u kratkim tekstualnim porukama (SMS-ovima) na bosanskom jeziku” Amele Šehović (2012) i “Skraćenice u tekstualnim porukama” Edne Klimentić (2016).

poruku smatrati *govornim činom*, koji ima formu (*lokucija*), čiji autor ima određenu namjeru, tj. porukom želi nešto postići (*ilokucija*), te koji, napokon, ima neki učinak na čitaoca (*perlokucija*).² U vezi s formom (lokucijom) zanimat će nas poruke u kojima se bar jedan grafem u okviru jedne ortografske riječi³ ostvaruje dvaput uzastopno. U vezi s ilokucijom zanimat će nas upotreba ponovljenih grafema, potom, ukoliko je moguće, utjecaj vanjezičkog konteksta na autorovu izvedbu (tekst) te eventualne promjene značenja koje izaziva ponavljanje grafema u odnosu na varijantu bez njihova ponavljanja. Za uvid u perlokuciju, odnosno učinke analizirane poruke, neophodno je raspolagati informacijom o reakciji adresata – poznavati kontekst i tekst odgovora na poruku, zatim je li odgovoreno telefonskim pozivom, ignoriranjem ili kako drukčije, imajući u vidu i kakva je reakcija povoljna i poželjna, a kakva nije. U ovom istraživanju nismo uvijek raspolagali informacijom o prijemu poruke s ponavljanim grafemima, ali to i nije presudno za tumačenje poslane poruke. U slučajevima kada smo imali uvid u tekst odgovora ili drukčiju informaciju o prijemu, koristili smo se njima samo kao kontekstualnom informacijom o poslanoj poruci.

2. Za potrebe ovog istraživanja analizirali smo prvih 5.000 poruka iz *Sarajevskog korpusa SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023). Budući da su ranija istraživanja pokazala da se “čak i na malom korpusu od nekoliko stotina poruka mogu pokazati zanimljivi lingvistički obrasci” (usp. Crystal 2008: 104)⁴, smatrali smo da će broj od 5.000 svakako biti dovoljan broj poruka za valjane zaključke o temi kojom se ovdje bavimo.

Sarajevski korpus sastoji se od 10.000 poruka na bosanskom jeziku, koje su poslali govornici bosanskog jezika drugim govornicima bosanskog jezika u periodu od 2002. do 2022. godine. Autori poruka raznovrsni su i u pogledu spola, dobi, obrazovanja i zanimanja, najvećim su dijelom iz Bosne i Hercegovine, ali su autori značajnog broja poruka i govornici bosanskog

² O pojmovima lokucije, ilokucije i perlokucije v. u Austin (1962: 94–107), Bakšić – Bulić (2019: 165–166), Palašić (2020: 28–30) ili drugim savremenim pregledima pragmatičkih tema.

³ O pojmu ortografske riječi v. Bulić (2011: 114–115) i Marković (2012: 7–9).

⁴ Svi prijevodi su naši.

jezika iz drugih država.⁵ *Korpus* je objavljen u obliku elektronske knjige na CD-u i ima ograničene mogućnosti automatske pretrage. Tačnije, može se pretraživati koliko i svaki PDF dokument. Za potrebe ovog rada u *Korpusu* smo tražili *aa, bb, cc...* i izdvojili poruke koje sadrže pogotke. Poruke smo potom analizirali i razvrstali, a rezultati analize navode se u nastavku rada.

3. U analiziranom korpusu prepoznato je nekoliko glavnih razloga zbog kojih dolazi do ponavljanja grafema. To su (1) nenamjerne greške, (2) korištenje istih grafema u skraćenicama, (3) višestruka upotreba grafema *c* kao oznake za dentalni klik, (4) geminacija i (5) alonžman. Unutar prepoznatih skupina mogu se praviti preciznije klasifikacije. Neki od prepoznatih primjera ili tipova primjera karakteristični su za SMS poruke, eventualno i za poruke na aplikacijama za instant dopisivanje, i mogu se smatrati izrazitom karakteristikom SMS jezika, odnosno primjerima *tekstizma*.

3.1. Nenamjerne greške, odnosno omaške u tekstovima SMS poruka “nisu posledica nepoznavanja i nepoštovanja pravopisnih i gramatičkih pravila, već nastaju usled određenih specifičnosti koje sa sobom nosi mobilni telefon, kao sredstvo za uspostavljanje ovog vida komunikacije. U pitanju su vrsta i veličina tastature, način kucanja poruka, veličina displeja, način rasporeda i raspodele funkcija unutar samog telefonskog aparata i slično” (Jelić – Polovina 2015: 422).

U analiziranom korpusu ponavljanje grafema usljed omaške ostvaruje se na dva načina: kao zamjena jednog grafema drugim koji je isti kao susjedni: *kkavir* (kk < kl), *trrbale* (rr < re), *zaboravoo* (oo < io), ili kao nepotrebno udvajanje nekog grafema: *Izvinini*⁶, *knjižiice*, *Koojim*, *mostta*, *Ooko*, *Poosto*, *prozoovi*, *siipurci*, *tekk*, *trreballi*, *Ttu*, *zajednoo*.

Neki primjeri udvajanja samoglasnika na prvi pogled izgledaju svrshodno i podsjećaju na alonžman. Usp.:

⁵ Detaljni podaci o nastanku i strukturi *Sarajevskog korpusa SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023) mogu se pročitati u njegovu *Predgovoru* (Bulić 2023).

⁶ Primjere ćemo navoditi u obliku u kome se navode u *Korpusu*, zadržavajući velika i mala slova, odsustvo dijakritika i sl. Budući da se *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023) može elektronski pretraživati, nećemo navoditi broj stranice ili broj poruke za svaki primjer. Navodit ćemo jedinstveni broj poruke samo u slučaju kad navodimo primjer veličine rečenice ili kad ilustriramo rijetku ili naročito značajnu pojavu.

- (1) Stigli su **siipurci**⁷ reci tetki (00366)
- (2) Selam alejkum Xxxxx. Molim Allaha da tvojoj majci **podarii** mjesto u najljepšem dijelu Dzenneta, a vama sabura i snage/ Xxxxx (00825)
- (3) Ja ću malo **kasnitii**, molim te reci profi (01279)

Međutim, uvid u širi kontekst pokazuje da nema razloga za takvo umnožavanje grafema i da je vjerovatno riječ o omašci pri tipkanju.

Iako je ponavljanje grafema u navedenim porukama nastalo slučajnom omaškom, ono može imati pragmatički značaj, ali ne na nivou ilokucije. Pošiljalac poruke nema namjeru da nešto postigne ponavljanjem grafema, ali njegova greška može imati posljedice u vidu pogrešnog razumijevanja ili nemogućnosti razumijevanja poruke. Takva mogućnost može ponukati pošiljaoca da se *samoispravi*⁸ u novoj poruci, čime nastaju nove za pragmatiku zanimljive činjenice.

3.2. Jedna od najviše komentiranih osobina SMS komuniciranja jeste često skraćivanje riječi radi uštede vremena, broja pritisaka na tipkovnicu, broja karaktera ili smanjenja cijene komuniciranja. Najčešće su u pitanju *prigodne skraćenice*, koje “nastaju u skladu s trenutnim potrebama osoba koje pišu” i “koje ne podliježu normativnom reguliranju” (Bulić 2022: 394), ali neke su i *konvencionalne* ili *ustaljene*, koje su “poznate (su) cijeloj jezičkoj zajednici ili bar njenom većem dijelu” (usp. *ibid.*, 395). U ovom radu zanimaju nas samo skraćenice u kojima dolazi do uzastopnog ponavljanja nekog grafema.

3.2.1. Ponavljanje grafema u okviru skraćenice uglavnom nastaje kao rezultat slučajnosti. Ukoliko je riječ o *složenoj skraćenici* (*akronimu*), do ponavljanja grafema u njoj dolazi ako se skraćuje skup riječi od kojih bar dvije susjedne počinju istim grafemom. Naravno, u korpusu se akronimi, kao i druge riječi, često ne pišu u skladu s normom standardnog jezika. U

⁷ Sve upotrebe bolda i kurziva u primjerima iz *Korpusa* djelo su autora rada, a ne autora poruke.

⁸ O *samoispravljanju* i *ispravljanju* u SMS porukama u srpskom jeziku usp. Jelić – Polovina 2015.

korpusu su zabilježeni primjeri *akronima*: *OO* < općinski odbor, *BBI* (*bbi*) < Bosnia Bank International, *SCC* (*scc*) < Sarajevo City Center, *NPP* < nastavni plan i program, *ISSS* < Informacioni sistem studentskih službi. Zabilježeno je i skraćivanje složene riječi: *pp* < protupožarna, potom prigodna skraćenica: *mm* < matematika, obična skraćenica (kratica): *cc*, *cca* < circa, te neakronimsko skraćivanje skupa riječi: *doo* < društvo ograničene odgovornosti.

Skraćenica s ponovljenim grafemima može nastati i skraćivanjem jedne riječi koja sadrži ponovljene grafeme. U korpusu su zabilježeni primjeri *mess.* i *mess*, skraćeno od *Messenger*.

Pragmatički gledano, upotreba navedenih skraćenica nema drugu vidljivu funkciju osim uštede i nije izgledno da to među sagovornicima može uzrokovati nesporazum.

3.2.2. U SMS porukama, a nakon njih i u porukama poslanim putem aplikacija za instant dopisivanje, pojavljuje se jedan tip skraćenica koje nisu karakteristične za druge vrste tekstova pa predstavljaju značajne odlike SMS jezika i stila, odnosno *tekstizme*. Te se skraćenice tvore tako što se zadržava početak riječi *do suglasnika koji slijedi nakon prvog samoglasnika*, a zatim se taj suglasnik ponovi barem jedanput.

Najčešći primjer takva tekstizma je skraćenica *pozz* ‘pozdrav’, koja se u analiziranom korpusu u tom obliku pojavljuje 17 puta. Ista se skraćenica pojavljuje i u značenju glagola *pozdraviti* (4), ali i imenice *poziv* (5):

- (4) Da me ne zna, nije se ni **pozz** (04412)
- (5) Imao sam propuste **pozz** ko je (04175)

Više ekspresivnosti izrazu sa takvim skraćenicama može dati višestruko ponavljanje suglasnika: *pozzz* (u korpusu se javlja dva puta), *pozzzz*.

Slično izrazu *pozz*, koji se najčešće koristi na kraju poruke, upotrebljava se i skraćenica *ljubb* (< ljubac < poljubac), koja je u korpusu potvrđena dva puta. Istog su tipa i tekstizmi *sigg* ‘siguran’ (6), *nazz* ‘nazvati’ (7), a u izrazu *nezz* (8) i *nezzz* (9) ‘ne znam’ skraćenicom je obuhvaćena izgovorna cjelina (fonetska riječ) [nëznām].

- (6) Idem prema Kampusu al nisam **sigg** kud mogu proc lol (04043)
- (7) **Nazz** me ako treba sta uzet. Idem kuci (00390)
- (8) **Nezz** kad cete otamo krenuti **nezz** hocetel bit gladni zato mi javite kad abg krenete hocul i kad kuhat burek (01222)
- (9) **Xxxxxxx**, možeš li ti uzeti p ada mi preuzmemo, **nezzz** gdje je i dok dodemo može nestati (03338)

Upotreba ovog tipa tekstizama predstavlja svojevrsni SMS manir, u određenoj mjeri ima ludičku funkciju, a također ostavlja i vizuelni dojam. Može zbuniti primaoca poruke koji se s takvom jedinicom sreće prvi put, ali u kontekstu je uvijek dovoljno značenjskih viškova (zaliha) koje će osigurati prozirnost značenja i namjere pošiljaoca poruke.

3.2.3. U primjeru (10) ludička funkcija ponovljenih grafema izdignuta je na još viši nivo.

- (10) Evo mene h ocu xxxxx papire dapredam. Radim od jedan, jedino gospodzo ako me morescekati da zavrsimpoyyy (02895)

U navedenom se primjeru umjesto *pozzz* piše *poyyy*. Zamjena grafema *z* i *y* poznata je i relativno česta greška koja se pojavljuje u pisanju osoba koje šalju poruke putem više uređaja koji imaju različite tipkovnice. Uzrok tome je u različitom rasporedu grafema na “engleskim” i “bosanskim” tipkovnicama. Na mjestu na kojem “engleska” tipkovnica ima *Y*, “bosanska” tipkovnica ima *Z* i suprotno. Pisanje *poyy* umjesto *pozz* postalo je jedno od općih mjesta internetskih šala, kojima su djelimično “meta” ljudi koji se sporije prilagođavaju promjenama tehnologije, djelimično nepažljivi, a dobrim su dijelom i podsjećanje da svi pravimo greške. U *Sarajevskom korpusu* uz poruku 02895 informant je stavio napomenu da su greške u poruci namjerne. Lokucijska snaga poruke je dvojaka: značenje joj je prvenstveno informativno, a forma ima ludičku funkciju. U *Korpusu* je navedena poruka odgovor na poruku: “Radis li gospodzo? Ja odo u pijo pa ako hocesh s menom do fisa u halilovicimaljubimtr”, dakle ona je uspješna perlokucija prethodne replike u dijalogu pa se može zaključiti da je i njena

perlokucija uspješna (posrećena), jer sagovornici vješto vladaju istim kodom, odnosno pravilima jezičke igre.

4. U govornom bosanskom jeziku moguće je *coktanjem* iskazati negodovanje ili negaciju (usp. Bulić – Šator 2001: 39, Riđanović 1998: 76, Kristal 1988: 118). Pod *coktanjem* podrazumijevamo izgovaranje dentalnog klika, glasa koji zvuči slično glasu [c], ali koji ne nastaje na način uobičajen u bosanskom jeziku – tako što zračna struja ide iz pluća prema vani, pri čemu u govornom aparatu nailazi na prepreke gdje se zvuk stvara i oblikuje – već se zrak kreće u suprotnom smjeru, ide spolja ka unutra.⁹ Taj glas u bosanskom jeziku ne može se smatrati otjelotvorenjem nekog fonema, tj. ne može biti jedinica *druge artikulacije*, ali se u govoru koristi kao cjelovit znak, odnosno jedinica *prve artikulacije* (usp. Martinet 1982: 5–6).

U analiziranom korpusu SMS poruka *coktanje* je upotrijebljeno u dvama dijalozima, a zapisano je kao višestruko ponovljeni grafem c:

(11) Javi se ženo kad te zovem. (04075)

Čuj ženo. Cccc... Na sastanku sam, piši. (04076)

(12) Sta si se uvalio u sjediste a Xxxxxxxx stoji pored tebe? Cc djeckoo (04409)

Ušla je ta Xxxxxxxx u bus i pravi se da ne zna, e zato (04410)

Ma sta se pravi da ne zna hahaha (04411)

Da me ne zna, nije se ni pozz (04412)

Pa kad se to pozdravljala cc haha jes vidio ti njega sto zna zahaturit haha (04413)

U obama navedenim dijalozima *coktanje* je upotrijebljeno sa značenjem prijekora, ali mu je ilokucija prijekor radi šale.

5. Tipičan razlog ponavljanja grafema – općenito u jeziku a i u analiziranom korpusu SMS poruka – jeste *geminacija*. Rikard Simeon (1969: 388) tumači termin *geminacija* nizom sinonima (*udvajanje, udvojanje, udvojenje, udvostručenje, udvostručavanje, udvostručivanje, podvostručenje,*

⁹ Klikovi ili ingresivni glasovi mogu biti otjelotvorenje fonema samo u nekolicini jezika koji se govore na jugu Afrike i u Tanzaniji. Međutim, u mnogim jezicima svijeta takvi glasovi imaju različite parajezičke funkcije (usp. Gil 2013).

podvostručivanje, podvostručavanje), dodajući da se ta pojava sreće i u pismu i u izgovoru. Autor razlikuje geminaciju suglasnika, samoglasnika i riječi. U ovom radu geminacija suglasnika i samoglasnika jednako su nam važne, dok se “geminacijom riječi”¹⁰ ovdje nećemo baviti. “U alfabetskom pismu geminacija se obično označava dvostrukim suglasnikom ili samoglasnikom. (...) U govoru geminacija dovodi do produženja glasa ili do perioda potpunog zatvora prije oslobađanja eksplozivnog glasa (...)” (ibid.).

5.1. Geminacija je općenito rijetka u riječima bosanskog porijekla, ali se prilikom fleksije ili tvorbe riječi ponekad formiraju riječi s udvojenim samoglasnicima ili suglasnicima. Jedini primjer udvajanja grafema u analiziranom korpusu jeste glagol *pookasniti*, upotrijebljen u sljedećem primjeru:

(13) Jarane neznam gdje si mislila danas ja sa otisla xxxxx onaj papir u sudu izvadit pa necu bit kod kuce i **pookasnicu** ako dodjes kod dajdje kljuc a mozes i kuci kako ti hoces (01526)

Glagol *pookasniti* upotrijebljen je s denotativnim značenjem i nema potrebe komentirati njegov doprinos ilokuciji iskaza.

5.2. Geminacija je mnogo češća u riječima stranog porijekla, a riječi ili duži izrazi iz savremenih evropskih jezika relativno se često pojavljuju u SMS porukama na bosanskom jeziku. Među njima je najviše riječi koje su porijeklom iz engleskog jezika ili koje su u jezičku praksu govornika bosanskog jezika dospjele posredstvom engleskog: *app, don't worry, free, hello, I need the location NOW!!, kiss, matt, Missin u!!, noodles, See u at 10!, shopping centar, sorry (SORRYYY, sorryyyy), wellness*. Sve navedene riječi imaju i sinonim potpuno adaptiran fonološkom i gramatičkom sistemu bosanskog jezika, dakle korisnici jezika, odnosno pošiljaoci poruka koriste strane izraze kao stvar vlastitog izbora. Njihovi motivi da postupaju tako izlaze izvan granica zanimanja koje imamo u ovom istraživanju. Za ovaj rad najvažnije je konstatirati da upotreba dvostrukih grafema nema posebnu ilokuciju – oni se koriste jednostavno zato što upotrijebljene strane riječi u sebi imaju dvostruke foneme.

¹⁰ Primjere takve *geminacije* radije ćemo smatrati *repeticijom* (usp. Marković 2007: 141).

5.2.1. Jedan dio registriranih riječi porijeklom iz engleskog jezika ili raširenih zahvaljujući njegovu posredovanju a koje sadrže dvostruke grafeme jesu imena, naprimjer *Jerry* (“Tom i Jerry”), ili riječi koje se koriste kao imena, obično ugostiteljskih objekata: *boardroom* (“bujrum u boardroom”), *Cheers*, *Holiday Inn* (u Holiday Inn-u, iza holiday inn-a), *Marriott*, *Picasso*. U analiziranom korpusu relativno često koriste se i riječi iz diskursa digitalnih komunikacija ili nastave na daljinu koje sadrže dvostruke grafeme: *call* (“video call”, “call me”), *classroom*, *imessage*, *meet* (“na Meet-u”), *Messenger* (*messenger*), *screen*, *Whatsapp*. Ni u njima upotreba dvostrukih grafema ne nosi značajnu pragmatičku informaciju.

5.2.2. U porukama se dosta rjeđe koriste riječi porijeklom iz drugih stranih jezika, a obično u porukama osoba koje imaju dugotrajni boravak izvan Bosne i Hercegovine (dijaspورا). Među takvim riječima neke sadrže dvostruke grafeme. Zapažene takve riječi iz njemačkog jezika su: *hallo*, *Mutti*, *Amstetten* (vlastita imenica), *aufpassen*, *Spendenbutton bite dazugeben*; iz švedskog: *Brandkärra*, *utvecklingsamtal*; iz italijanskog: *pizza*, *Stretto* (ime ugostiteljskog objekta), *Tasso* (prezime pisca).

5.3. U bosanskom jeziku mnoštvo je riječi koje su porijeklom iz orijentalnih jezika. Mnoge od njih u izvornom jeziku imaju geminirane suglasnike i u izgovoru i u pisanju. U pravopisnoj normi savremenog bosanskog jezika u mnogim se slučajevima dopušta ili preporučuje kao jedino prestižno pisanje takvih riječi s udvojenim suglasnicima. Ta se pojava naziva *orijentalna geminacija* (usp. Bulić 2022: 133), a naročito je prisutna u islamskom diskursu. Ona je odlika standardnog bosanskog, a ne i standardnog hrvatskog i srpskog jezika (usp. Muratagić-Tuna 2005: 123), pa njena upotreba u tekstu može imati i simboličku funkciju.

5.3.1. U *Sarajevskom korpusu* zabilježeno je mnogo primjera riječi s orijentalnom geminacijom, ali one nisu izrazito raznovrsne. Osim islamskih termina *hadždž* (“Gdje smo ostavili one abaje sa Hadzdza?” /01771/) i *muezzin* (“Wealejkumu selam dragi moj ahabu muezzine XXXXXXXX XXXXXXXX xxxxxx! Ok!” /04385/), u pitanju su mnogobrojne upotrebe riječi *Allah* i njenih izvedenica (npr. *Allahov*) te raznih složenica i izraza koji je sadrže:

Allah Imanet, Allah mubarek olsun (Allah Mubarek Olsun), Allah razi olsun (Allah Razi Olsun, Allah raziolsun, Allah razula, Allahraziola, Allahraziolsun), amin Allah, elhamdulillah, insallah (insha'Allah, Inshallah, inshallah), MasAllah (Masha'Allah), Subhanallah. S geminacijom se koriste i brojne varijacije islamskog pozdrava *selama: Esselamu alejke, Esselamu alejkum, Esselamu alejkum ve rahmetullahi ve berekatuhu, Esselamualejkum, Alejkumusselam, Vealejkumusselam.* Navedenim primjerima treba dodati i riječ *Džen'net*, u kojoj je geminacija na iznenađujući način razbijena apostrofom:

(14) Selam. Vidio sam da ti je majka preselila. Vjerovatno ti nije sada ni do čega ali, život ide dalje.. Allah neka joj se smiluje i podari lijepi **Džen'net**. Amin. (04370)

Orijentalna geminacija u ortografskoj normi bosanskog jezika ima etimološko, tradicijsko, frekvencijsko i simboličko opravdanje (usp. Bulić 2020). No, kako vidimo, orijentalna geminacija u navedenim primjerima nije jedini način na koji korisnici jezika pokušavaju što izvornije pisati arapske riječi i izraze koji se tiču islama. Na osnovu konteksta ne može se zaključiti ništa o učinku takvog pisanja na primaocu poruke.

5.3.2. Geminacija je često kombinirana s unutrašnjom kapitalizacijom¹¹, nepotrebnim apostrofima, dvostrukim grafemima *a* u 'mašallah' i 'inšallah' i sl., što svakako smatramo pretjerivanjem. Čini se da je to pretjerivanje bar u nekim slučajevima povezano s religioznošću korisnika jezika, koji nikako ne bi željeli da se svojim načinom pisanja ogriješe o Boga. "Ispravno" pisanje riječi *inšallah* neke korisnike jezika toliko opterećuje da se ne ustručavaju savjet potražiti od fetvei-emina.¹² Čak i oblici *hadždž* i *muezzin*, koje

¹¹ O unutrašnjoj kapitalizaciji u bosanskom jeziku kritički je pisala Azra Hodžić-Čavkić (2019).

¹² Pitanje je postavljeno u obliku: "Koje je ispravno pisanje riječi 'Inšallah', i da li se to treba pisati kao tri razdvojene riječi?" a odgovor fetvei-emina je bio: "Sintagma: 'In šae Allah' sastavljena je od tri riječi: in - ako, šae - htjedne, hoće, želi i Allah, što znači: ako Bog da. Ako neko prilikom transkripcije i spoji spomenute riječi, značenje se neće promijeniti, tako da to nije nikakav problem." Usp.: <https://islamskazajednica.ba/index.php/zikr-i-dove/15788-pisanje-rijeci-insallah?highlight=WyJwaXNhbmplI0=>, posjećeno 24. 12. 2023.

smo zapazili u korpusu, nisu oblici preporučeni u normativnim priručnicima bosanskog jezika (usp. Halilović – Palić – Šehović 2010: 679, 680, Halilović 2017, Bulić 2022), ali oni, osim izrazite simboličke vrijednosti, imaju i etimološko opravdanje.

U korpusu smo, međutim, zapazili i primjere geminacije koji nemaju etimološko, već samo simboličko opravdanje i predstavljaju oblik izrazitog pretjerivanja u “vraćanju izvorima” prilikom pisanja riječi iz islamskog diskursa. Usp.:

- (15) **Sellam alejkum** dragi prijatelju. Mektebska nastava za tvoje dijete počinje od ove subote. Tvoj efendija (00941)
- (16) **Sellam**, kako ste vi, kako provodite dane u izolaciji? (02721)
- (17) Duso **sellam** kako si imas li ti interneta (03394)

Teško je odrediti tačan razlog geminacije u obliku *sellam*. Ali budući da se koristi mahom u tehnologijom posredovanom komuniciranju, možemo ga smatrati tekstizmom, slično kao ranije komentirane oblike *ljubb* ili *pozz*.

Ostaci orijentalne geminacije naziru se u još jednom tekstizmu: *allam*, koji potječe iz usmenog, razgovornog diskursa, a dopisivanje, koje je često oblik oponašanja razgovornog stila, može mu pružiti uvjete da se potvrdi i učvrsti:

- (18) Bruca eto me s cetkicom do tebe **allam** nemoj da odes eto me za 3 minute (04637)

Postanak oblika *allam* tumačimo sljedećim slijedom glasovnih promjena: *Allaha mi [allahami]* > *allaham* > *alláam* > *allam*. Gubljenje geminacije moglo bi navedenu etimologiju učiniti neprozirnom.

6. Preostale upotrebe ponovljenih grafema u analiziranom korpusu mogu se smatrati primjerima *alonžmana*. Alonžman je glasovna figura “koja nastaje produžavanjem glasova u toku njihovog izgovora” (Muratagić-Tuna 2005: 149), odnosno “ekspresivno izražajno sredstvo koje omogućava da se vizuelnim putem u pisanom tekstu stvara auditivna slika psihološkog stanja govornika (ibid., 150). Za alonžman se može reći da je i fonostilem koji

predstavlja “zvučno preoblikovanje lekseme ili cijelog iskaza pomoću foneme ili sloga u ritmičku strukturu stilski organizovanog govora, drukčiju od normom zadate” (Babić 2019: 381).

U teoriji se navodi mnogo različitih motiva za upotrebu alonžmana. Prije svega, za njim se poseže radi “naglašavanja značenja riječi (ili rečenice)” (Muratagić-Tuna 2005: 149) i “dodatnog semantizovanja osnovnog značenja lekseme” (Babić 2019: 382), zatim da posluži kao “specifična zvučna slika kojom se podražava određeno raspoloženje ili stanje adresanta iskaza” (Babić 2019: 384). “Raznovrsni su efekti, komunikativni i ekspresivni, koji se utkivanjem alonžmana u tkivo teksta postižu. Najčešće realizovane komunikativne funkcije putem alonžmana jesu: imitativna, intenzifikatorska, kontaktna, imperativna i persuazivna” (Babić 2019: 387). Alonžman također “može da ispoljava molbu (ne dajte meeee), čuđenje (ooo?eee?), naredbu (u stroooj!) itd.” (Kasumović 1991: 118) te jecaj, sladostrašće, prizivanje, kalambur (ibid., 119). U literaturi o SMS porukama, navodi se da ponavljanjem grafema, najčešće samoglasnika, “autor poruke želi da naglasi ton poruke: ushićenje, zahvalnost, tugu, opominjanje i slično (Šandrih – Vitas 2018: 162).

6.1. Alonžman je u SMS porukama veoma čest, a primjeri alonžmana u *Sarajevskom korpusu* najvećim dijelom ostvaruju se u sljedećim konstrukcijama, odnosno kontekstima: (1) u uzvicima i sličnim jedinicama, (2) u oblicima vokativa ili sličnim jedinicama te (3) u iskazima koji sadrže uobičajene formulacije za pozdrave, čestitke ili prijekore.

6.2. Alonžman je “pojmovno, impresivno i ekspresivno prisutan najviše u uzvicima i onomatopejskim uzvicima” (Kasumović 1990: 117). Prema uobičajenim definicijama, uzvici su “riječi kojima se obilježavaju emocionalna stanja govornika, glasovni sadržaj zvukova iz prirode, a služe i kao podsticajni znaci, uglavnom za tjeranje i mamljenje životinja” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 303). Uzvici su tipični “po neustaljenosti forme upravo zato što većina uzvika (onomatopejski uzvici posebno) predstavlja jezičke znake motivisanog karaktera i aktualizuje indeksičku relaciju između forme i značenja, tj. forma lekseme prati varijabilnu liniju zvuka koji se podražava” (Babić 2019: 384–385).

6.2.1. Uzvici se u SMS porukama najčešće ostvaruju na njihovu početku. U velikom broju zabilježenih primjera uzvici pospješuju oponašanje usmenog razgovora, u kome bi autor vjerovatno upotrijebio uzvik za privlačenje pažnje sagovornika. Tipični primjeri uzvika na početku poruke su *e*, *hej*, *ej* i *halo*, a neke od njihovih alonžmanskih varijacija su: *ee*, *eee*, *eeee*, *eeeee*, *eej*, *ejj*, *ejjj*, *haloooo*, *hallooooo*, *hee*, *heee*, *heeeee*, *heej*, *heeej*, *heeeej*, *heii*, *hejj*, *hejjj*. Usp.:

- (19) **Ee** bil mi pls uzela sirnicu u pekari (00377)
- (20) **Eee** zeno sta ima kako si jutros jel pritisak ista op (00373)
- (21) **Eeee** nemam kredita ako mozes nazovi me ili ustvari samo izadji da se vidimo ako hoces. (00907)
- (22) **eeeee**, hoćemo se mi nalazit u pola 7? (04139)
- (23) **Eej** samo sebi kupi sok. (04471)
- (24) **Ejj**, da nije ktb ostala moja crna suknjica? (04723)
- (25) **Ejjj** ja sam u sccu u vatri, kad imas XXXXX da se djemona (02659)
- (26) **Haloooo** dokle ste? (00991)
- (27) **Hee** mozes li reci prof. Xxxxx, msm razrednici da cu ja kasniti, ako ti nije tesko, msm da ce biti u zbornici (03051)
- (28) **Heee** ponesi mi za glavu sta ako imas (01918)
- (29) **Heeeee**, evooo Xxxxxxxx u NK (02920)
- (30) **Heej** hoces li ici mozda u prodavnicu, da mi kupis noodles? (00097)
- (31) **Heeej** pita mama jesi li stigla (00292)
- (32) **heeeej**,ja mislim da veceras ne mogu da izadjem, inekcije primam pa eto da ti na vrijeme javim (04828)
- (33) **Hejj** čao, u ponedjeljak mi je rođendan pa ako budeš slobodna dođi mi malo da se ispričamo. (02739)
- (34) **Hejjj**, izvini nisam vidjela da si me zvala, je li nešto hitno??? (01251)

Alonžmanske varijacije navedenih uzvika samo dočaravaju pojačanu duljinu ili glasnoću izgovora.

6.2.2. Alonžman u sljedećim primjerima također služi da dočara dulji izgovor, glasniji izgovor ili snažniju emociju govornika. Emocije koje se iskazuju istog su kvaliteta kao i one koje bi bile prenesene uzvikom bez alonžmana, naprimjer, tuga i razočaranje (35), radost i iznenađenje (36), ljutnja i razočaranje (37), odbojnost (ilokucija prijekora) (38), sreća (39), ljutnja (40), prividna tuga (41), iznenađenje i razoračanje (42) ili hinjeno iznenađenje i razoračanje (43), veselje (44) i sl.

- (35) **AJJJ**. I TO TI JE NEKA LJUBAV. (02663)
- (36) Mustuluk! 10 si dobila iz zadace kod Xxxxx :D (02189)
Ohooohoo, suze se isplatile hahaha Hvalaaa ?????? (02190)
- (37) Hanarin pogled. **Ooooooooooj** izisla s ispita i sjetila se (04205)
- (38) **Pfff**. Neko neko koristi internet kad radi. xd Rekla sam mu da cu mu javiti hocu li stici na taj u 9 jer ne znam kad ce rodica doci. (...) (02517)
- (39) **Jupiiiiii**. Neka mu je sa srecom. Je li u skoli? Mi bili na Vrelu Bosne sa djecom, sad hocemo na cevape pa imam sjednicu u 19h. Hvala ti na informaciji. (00874)
- (40) **Jooj**, sve zavisi od ostalih nalaza, neces pogrijesiti s vocem, omega je dobra za srce, eh, sad, gdje je ima, orasasti plodovi. Sto puta na hajr. (01034)
- (41) **Jooooj** jest lijepo kada si pospan a moras na pošo:-D (02393)
- (42) Jedino suboda u 15 do 11. Sve im je puno. (03939)
Oooo, tek. Eh, sama sam kriva. A ujutru, rano? Strah me je to ima dosta zaraženih. (03940)
- (43) Kupi neku čokoladu sister (04886)
Šta ako neću? (04887)
Oooooo, onda ću misliti da me ne voliš. (04888)
- (44) I tebi sretan put kroz Lješevu **opaaa**

6.2.3. Neke riječi po službi podsjećaju na onomatopeje, ali zaista ne predstavljaju oponašanje zvukova iz vanjezičke stvarnosti, već prije dočaravaju ili predočavaju određene radnje. Tako, naprimjer, riječ *boc* nije oponašanje zvuka bockanja ili ubadanja, već “predočava ubod (iglom ili čime sličnim)”

(Halilović – Palić – Šehović 2010: 77). Nekad se i u takvim riječima u SMS porukama ostvaruje alonžman:

(45) NOVI CAMARO NA MARIN DVORU , TABLICE DUBAI ,
2015.

AAAAA AAA SVRŠŠŠŠ (03414)

(46) Može bro jos bolje...

(...) ZZzzZzz (00718)

Istaknuta riječ u primjeru (45) dočarava sladostrašće, a ona u primjeru (46) na stripovski način predočava spavanje. Alonžman u njima ukazuje na trajanje.

6.2.4. U SMS porukama alonžman se ostvaruje i u nekim riječima koje gramatički nisu uzvici (ili bar literatura o njima nema jednoglasan stav da su uzvici), ali po sintaksičkoj samostalnosti i izgovornoj izdvojenosti iz iskaza podsjećaju na iskaze. Takve su, naprimjer, riječi *okej* (ili njene varijacije), *jes* (< engl. *yes* ili bos. *jes* < *jest*), *amin*, *hvala* i sl. Usp.:

(47) **Okej**. (Napomena informanta u 02718)

(48) **Okee** ljubimo i mi tebe (01075)

(49) Poslat cu ti maturski na mail vcrs (04854)

Okiiii (Napomena informanta u 04854)

(50) Jel ti doso kredit? (02121)

Jessss hvala (02122)

(51) Živ bio što prijee nam se oženio.

Amiin (01219)

(52) Je li stigloo (02444)

Jeste **hvalaaaa** (02445)

U navedenim primjerima alonžman dočarava dužinu izgovora, ali i razdraganost, sreću, dobro raspoloženje autora poruke.

6.3. Značajan dio primjera s alonžmanom ostvaruje se u oblicima vokativa:

(53) **Sekaaaa**; 10 si kod Xxxxxx dobilaaaa

(54) Vazi **dragaa**, vidimo see

- (55) **Milaaaa** kupi mi jednu knjigu, ja necu stici, plz
 (56) Sretan puut **dragaaa**, uzivaaj
 (57) Sretna Nova godina! Sve najljepse ti zelim **amidzaaa**, puno zdravlja, sreće i ljubavi!
 (58) **mali**, halali, neću dolaziti na sinapsu, slošil sm se praaavo
 (59) Nije jos pocelo, a **draaaga** xxxxx s nama su i redovni tako da nekad u 4 mozda cu doc na red hahahahaha
 (60) **Majkaaa** mi odosmo sa xxxxxx i ostalim negdje hodati, pa cemo na derbi sa xxxxxx. Ljubljuuub

U takvim primjerima alonžman sugerira duljinu i glasnoću izgovora te sreću i ushićenje autora. Navedene su poruke govorni činovi “koji se realizuju pojačanim tonom, odnosno podrazumijevaju dovikivanje” (Babić 2019: 388–389). U nekim od navedenih poruka alonžman se pojavljuje na još nekoj riječi izvan vokativa pa se nekad stječe dojam da je ponavljanje grafema svojevrsni manir, “navika ruke” korisnika telefona – i daje osnova za pretpostavku da bi se autori poruke jednako ponašali i kad šalju vedru i tužnu poruku.

U korpusu su zabilježeni i sljedeći vokativi s alonžmanom: *djeckoo*, *drugariceeee*, *dušooo*, *lolee*, *ljubavii* (*ljubaviiii*), *ljubee*, *ljubicee*, *mačkoo*, *mali* (*mali*, *mali*), *mamiii* (*mamiiii*), *misuu*, *rodicee*, *seeeeeeko*, *seljoo*, *sineeee*.

6.3.1. U korpusu je potvrđen i oblik riječi *bona* s alonžmanom:

- (61) Hocel te slike iz Istanbula vise **bonaa** (04902)

Riječ *bóna* oblikom je pridjev ženskog roda (oblik muškog roda je *bòlan*), koji se koristi samo u vokativu, ali to nije jedinstveno stajalište o njenoj kategorijalnoj pripadnosti (u Halilović – Palić – Šehović /2010: 81/ smatra se česticom, kao i riječ *bà*). Ona “služi za izricanje **1. a.** usrdne molbe (...) **b.** čuđenja, zaprepaštenosti (...) **c.** predbacivanja, spočitavanja (...) **2.** dobre volje i raspoloženja (...)” (ibid.). I ovdje alonžman ima iste funkcije (ilokucije) kao i u vokativima imenica u primjerima (53–60).

6.3.2. U literaturi se naglašava da se alonžmanu mogu podvrgnuti samoglasnici, strujni suglasnici i vibrant *r* (usp. npr. Bulić 2022: 135). To zaista dolikuje prirodi spomenutih suglasnika i njihovu izgovoru. Međutim, u

Sarajevskom korpusu zabilježen je i primjer u kome se alonžman ostvaruje ponavljanjem suglasnika *ć* (doduše, u poruci zapisanom bez dijakritika) te ponavljanje suglasnika *k*:

(62) **Sekiccccc** volim te najviše uzela sam ti maicu na pikice haj cao zaboravi nisam ti ni rekla a eto da znas da te voliiiiiii **sekkkaa-aaa** najvišeeeee (00237)

U navedenom primjeru ne može biti govora o tumačenju da ponavljanje grafema sugerira njihovu produženu realizaciju prilikom izgovora, jer je *ć* i *k* nemoguće produženo izgovarati. Ovdje dolazi do izražaja jedna važna osobina SMS poruka: one nisu namijenjene glasnom čitanju. Ponavljanje grafema u navedenoj poruci očigledno je dio manira i zaista dobra raspoloženja – prisutno je u više riječi – a ponavljanje grafema *ć* i *k* otkriva se kao još jedna osobitost stila SMS poruka – tekstizam.

Isto se može tumačiti i alonžman suglasnika *s* u sljedećem primjeru:

(63) Majiiii sretn **rodjuss**s (03044)

Iako je *s* strujni suglasnik, riječ *rođus* (‘rođendan’) nije mjesto gdje bi se on produžio u izgovoru (produžio bi se samoglasnik *u*).

6.4. Karakteristična je još jedna veća skupina primjera s alonžmanom, a to su poruke u kojima se ostvaruje govorni čin čestitke (*Sretan rođendaaaan, XXXXX NAŠOJ SRETAN ROĐENDANNN*), pozdrava (*baaaaj, ćaooo /ćaoo-ooo/, selaam, we selaam*) ili njihovih ekvivalenata, odnosno formula koje se koriste prilikom početka razgovora (sastanka) ili njegova kraja (rastanka) (*cmooook, “Hajdeee cuvaj se pazi seee :P <3” /03369/, ljubiiiiiiim, ljubim teee /ljubim teeee/, ljubimm /ljubimmmm/, ljubljuub /ljubljuuub/, ljuuub, pusekkk, sreataaan put, sretnoooo, “Takodjeeeeuzivajte<3333333” /04259/, vidimo see /“VIDimo seee <3”, “Vidimo seeee :)/, volimmm teeee).*

Ponavljanje grafema *k* u riječi *pusekkk* tekstizam je kao i ranije spomenuto *c* (*ć*) u *sekicccc*.

7. U radu smo analizirali multipliciranje grafema u SMS porukama na bosanskom jeziku, s naročitim osvrtom na njihovu pragmatičku dimenziju. Analizirali smo prvih 5000 SMS poruka u *Sarajevskom korpusu SMS*

poruka na bosanskom jeziku (Bulić i dr. 2023). Zapazili smo nekoliko tipova primjera s ponovljenim grafemima.

Prvu grupu predstavljaju primjeri s nenamjernim greškama (*kkavir* < *klavir*, *trrbale* < *trebale*). U njima ponavljanje grafema nema istaknutu pragmatičku vrijednost.

Druga su grupa skraćenice s ponavljanjem istih grafema. Neke od njih su standardne, naprimjer *BBI*, *SCC* i sl., a neke se ostvaruju u SMS komunikaciji i tekstovima čiji su autori pod utjecajem konvencija SMS jezika. Među njima se ističu skraćenice poput *pozz* ‘pozdrav, pozdraviti’, *sigg* ‘siguran, sigurno’, koje smatramo izrazitom odlikom jezika SMS poruka, odnosno tekstizmima.

Ponavljanje dentalnog klika sa značenjem prijekora veoma se često upotrebljava u razgovornom stilu bosanskog jezika. Kada se takav iskaz zapisuje, obično se piše niz ponovljenih grafema *c*. To je potvrđeno na nekoliko primjerima u analiziranom korpusu.

Značajan razlog ponavljanja grafema u jeziku jeste i geminacija. U analiziranim SMS porukama geminacija se, kao i inače u bosanskom jeziku, ostvaruje najčešće u stranim riječima i posuđenicama. Naročito se ističe sloj islamske leksike u kojoj je prisutna tzv. *orijentalna geminacija*. U bosanskom jeziku orijentalna geminacija ima izrazitu simboličku vrijednost pa se u nekim primjerima posuđenica koristi geminacija, iako suglasnici nisu geminirani u polaznom orijentalnom jeziku. Čest primjer pretjerivanja u upotrebi orijentalne geminacije jeste riječ *sellam*.

Značajan broj ponovljenih grafema ostvaruju se u riječima koje smo prepoznali kao primjere *alonžmana*. Alonžman se najčešće ostvaruje u uzvicima (*heeeej*), oblicima vokativa (*dušooo*, *seko*) te govornim činovima čestitki, pozdrava i njihovih ekvivalenata (*sretan rodjendaaan*, *sretnooo*, *ljubiiiiimm...*). Iako se alonžmanu prirodno mogu izložiti samo vokali, strujni suglasnici i vibrant *r*, u SMS porukama ponavljaju se i neki drugi suglasnici, npr. *ć* (> *c*) (*sekicccc*) ili *k* (*pusekkkk*). Takvi se suglasnici ne mogu produljavati u govoru pa njihovo ponavljanje u SMS porukama ističe važnu odliku tih poruka: one i nisu namijenjene za glasno čitanje. Ponavljanje suglasnika koji se ne mogu izgovarati produženo smatramo izrazitim primjerima tekstizama.

Ovaj rad može značajno doprinijeti opisu SMS poruka kao žanra te jezika SMS poruka općenito. Također donosi nove spoznaje o načinima skraćivanja riječi i ispituje granice alonžmana. U tekstu se u prvi plan ističe pragmatička dimenzija ponavljanja grafema i teži se odgovoriti na pitanje šta se tim ponavljanjem postiže, a šta ne. Analizirani materijal i primijenjene metode dovele su do raznovrsnih odgovora, koji mogu biti osnova za dalje istraživanje pragmatike SMS poruka.

Izvor

Bulić, Halid, Elma Durmišević, Azra Hodžić-Čavkić, Enisa Ivojević, Azra Ahmetpahić-Peljto, Belmin Šabić (2023), *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo.

Literatura

- Austin, John L. (1962), *How to Do Things With Words*, Oxford University Press, London.
- Babić, Milanka (2019), *Eksklamativne konstrukcije u srpskom jeziku*, Andrićev institut, Višegrad.
- Bakšić, Sabina, Halid Bulić (2019), *Pragmatika*, Bookline, Sarajevo.
- Bulić, Halid (2011), *Iz morfologije i sintakse savremenog bosanskog jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Bulić, Halid (2020), “Kako?: O prirodi normiranja jezika”, *Blog Halid Bulić* (ISSN 2744-1326), 14. 11. 2020, <https://www.halidbulic.ba/2020/11/14/kako-o-prirodi-normiranja-jezika/>.
- Bulić, Halid (2023), “Predgovor”, u: Bulić i dr. 2023: vii–xv.
- Bulić, Refik (2022), *Bosanski pravopis*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla.
- Bulić, Refik, Muhamed Šator (2001), *Naš jezik: Udžbenik za 1. razred srednjih škola*, Bosanska riječ, Tuzla.
- Crystal, David (2008), *Txtng: The Gr8 Db8*, Oxford University Press, New York.
- Gil, David (2013), “Para-Linguistic Usages of Clicks”, in: Dryer, Matthew S., Martin Haspelmath (eds.), *WALS Online* (v2020.3), [Data set]. Zenodo, <https://doi.org/10.5281/zenodo.7385533>, <http://wals.info/chapter/142>.

- Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Hodžić-Čavkić, Azra (2019), “Konceptualnost velikog slova”, *Lingvazin* VII/1, decembar 2019, 29–31, https://izbjik.ba/Lingvazin/Lingvazin_VII-1_12_2019.pdf.
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Jelić, Gordana, Vesna Polovina (2015), “Samoispravka i ispravka u jeziku kratkih poruka”, *Anali Filološkog fakulteta* 27/2, Beograd, 419–436.
- Kasumović, Ahmet (1990), *Jezik i folklor*, Univerzal, Tuzla.
- Klimentić, Edna (2016), “Skraćenice u tekstualnim porukama”, *Lingvazin* IV/1, decembar 2016, str. 14–15, https://izbjik.ba/Lingvazin/Lingvazin_IV-1_12_2016.pdf.
- Kristal, Dejvid (1988), *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, preveli Ivan Klajn i Boris Hlebec, Nolit, Beograd.
- Marković, Ivan (2007), “Repeticija i reduplikacija u hrvatskome”, *Suvremena lingvistika* 64, Zagreb, 141–157.
- Marković, Ivan (2012), *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb.
- Martinet, André (1982), *Osnove opće lingvistike*, preveo August Kovačec, BibliotekaTeka, Zagreb.
- Muratagić-Tuna, Hasnija (2005), *Bosanski, hrvatski i srpski aktuelni pravopisi (sličnosti i razlike)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.
- Palašić, Nikolina (2020), *Pragmalingvistika – lingvistički pravac ili petlja?*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb; Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka.
- Riđanović, Midhat (1998), *Jezik i njegova struktura*, treće izdanje, Šahinpašić, Sarajevo.
- Simeon Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1. dio, A–O, Matica hrvatska, Zagreb.
- Šandrih, Branislava B., Duško M. Vitas (2018), “Kvantitativni pregled jezika kratkih poruka”, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 47/3, pp. 155–165; <https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.3.ch10>.
- Šehović, Amela (2012), “Skraćivanje riječi u kratkim tekstualnim porukama (SMS-ovima) na bosanskom jeziku”, *Gradovrh* 9/2012, Tuzla, 103–113.

PRAGMATIC VALUES OF GRAPHEME REPETITION IN SMS MESSAGES IN THE BOSNIAN LANGUAGE

Summary

In this paper, the phenomenon of grapheme multiplication in SMS messages in the Bosnian language was analyzed, with a particular focus on the pragmatic dimension of the repeated graphemes. For research purposes, the first 5,000 SMS messages in the *Sarajevo corpus of SMS messages in the Bosnian language* (Bulić *et al.* 2023) were analyzed. The observed examples with repeated graphemes can be classified into the following types: (1) examples with unintentional errors, (2) abbreviations with repetition of the same grapheme, (3) repetition of the grapheme *c* with the dental click value with the meaning of reproach, (4) gemination, and (5) lengthening. Some abbreviations with repetition of letters such as *pozz* (< *pozdrav, pozdraviti*) 'greeting, greet' or *sigg* (< *siguran*) 'sure' are characteristic of technology-mediated communication, primarily SMS, and can be considered *textisms*, a manner of SMS communication. Gemination often appears in foreign words and words of oriental origin, where it is used in accordance with the orthographic norm of the Bosnian language, but examples of a kind of exaggeration in the use of gemination in Islamic discourse have also been recorded. Lengthening is most often realized in interjections (*heeeej*), vocative forms (*dušooo, sekoou*) and speech acts of congratulations, greetings and their equivalents (*sretan rođendaaan, sret-noou, ljubiiiiimm...*). Although only vowels, fricatives and vibrant *r* can naturally be lengthened, some other consonants are also repeated in SMS messages, for example *ć* (> *c*) (*sekicccc*) or *k* (*pusekkk*). Such consonants cannot be lengthened in speech, so their repetition in SMS messages highlights an important feature of these messages: they are not meant to be read aloud. We consider the repetition of consonants that cannot be pronounced extended to be distinct examples of *textisms*. The examples with lengthening exhibit the most variety with regard to the intentions of the sender of the message and the feelings they wish to convey, reflecting the desired effects of the message.

Key words: SMS (text message), gemination, lengthening, pragmatics, textism

Kerima Filan

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

STIHOVANI RJEČNICI U OSMANSKOJ KULTURI

Sažetak

Stihovani rječnici u osmanskoj književnoj tradiciji jesu rječnici manjeg obima koji obično sadrže nekoliko stotina riječi jednoga jezika protumačenih semantičkim podudarnicama drugog jezika na taj način da su riječi složene po metričkim stopama arapske metrike i po načelima rimovanja u određenoj pjesničkoj formi. Najbrojniji su oni u kojima se daje leksika dva ili sva tri jezika osmanske kulture: arapskog, perzijskog i turskog. Riječi se navode u nizu tako da jedna uz drugu stoje one koje se međusobno tumače po značenju i pri tome se daje samo jedno značenje. Leksički materijal spjevan je u nekoliko cjelina, to jest dužih strofa od kojih je svaka u drukčijem pjesničkom metru, pa i pjesničke forme mogu biti različite. Namijenjeni su za učenje napamet s ciljem usvajanja osnovne leksike drugog jezika te za upoznavanje s metrikom i karakteristikama pjesništva. Originalnost stihovanih rječnika ogleda se u autorovom izboru leksike i pjesničkom umijeću da s riječima iz različitih jezika spjeva stihove. Predstavljali su osnovnu literaturu na nižem stepenu učenja jezika. Koristili su se kako u javnom tako i u privatnom obrazovanju tokom svih osmanskih stoljeća. U radu je ponuđen jedan pregled tradicije pisanja stihovanih rječnika u osmanskom razdoblju. Osvrće se na Uskufijin tursko-bosanski stihovani rječnik *Makbûl-i 'Ârif* iz 17. stoljeća kao dio te tradicije. Opisuje se struktura stihovanih rječnika kao njihova zajednička karakteristika oprimjerena stihovima iz različitih rječnika među kojima je i Uskufijin tursko-bosanski rječnik.

Ključne riječi: osmanska književna tradicija, stihovani rječnici, tipovi stihovanih rječnika, struktura stihovanih rječnika, tursko-bosanski stihovani rječnik

Uvodna riječ

Navikli smo da o stihovanom rječniku tursko-bosanskog jezika *Makbûl-i Ârif*, koji je 1041. (1631-1632) godine spjevao Muhamed Hevaija Uskufija, govorimo kao o jednom cjelovitom djelu samom za sebe, vrijednom zato što je najstariji rječnik bosanskog jezika i najstariji dvojezični rječnik jednog južnoslavenskog jezika u onome govoru koji je osnova današnjeg bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika.¹ Rječnik je nastao tako što je autor, kako nas obavještava u predgovoru, boraveći među učenim ljudima i sam poželio napisati jedno djelo. *Ali na svijetu nema nekazanoga, govori autor, kazano je sve što je dobro i sve što je ružno te sam se ja pouzdao u Boga i zadubio u razmišljanje. I dosjetio sam se da napišem rječnik bosanskog jezika.*² Da je Muhamed Hevaija Uskufija poznao osmansku leksikografsku tradiciju, dao je do znanja riječima kako je *napisano mnogo lijepih rječnika, kako su kao dragulj omiljeni i traženi, ali nijedan nije napisan o bosanskom jeziku, ni u stihovima ni u prozi.*³ Polazeći od tih autorovih riječi, ovome smo radu pristupili s pitanjem kako se njegov rječnik turskog i bosanskog jezika prožima s drugim leksikografskim djelima osmanskog razdoblja. Muhamed Hevaija je sastavio rječnik u stihovima, pa će naša pažnja biti usmjerena na taj pravac osmanske leksikografske tradicije. Namjera nam je u ovome radu u sažetom obliku predstaviti ono što je najbitnije o osmanskoj tradiciji stihovanih rječnika.

¹ Ismet Smailović, O Uskufijinu rječniku Maqbuli Arif (Potur Şahidija), *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.), Tuzla: Univerzal 1990: 93.

² Ovako glase ti Uskufijini stihovi u predgovoru: *Veli yokdur cihânda denmedik söz, beyân olmuş kamu eyü ve yavuz. Tevekkül eyleyüp kıldım tefekkür, der an dem hatıra düşdü tezekkür edem Bosna dilince bir lügat cem'* (list 3a, 34-35). Broj u zagradi označava redni broj stihova prema izdanju Muhamed Hevai Uskufi, *Maqbuli Ârif (Potur Şahidiya)*, Tuzla 2001.

³ Uskufijini stihovi na turskom jeziku: *Lugatler çok yazılmıştır iken hûb kamu cevher gibi mahbûb u mergûb, veli Bosna dilince yok yazılmış ne nesrile ne nazmile düzülmiş* (list 3b, 38-42).

Prema najstarijim stihovanim rječnicima

Muhamed Hevaija Uskufija u predgovoru kaže kako je u rječniku postigao da njegov stil⁴ bude kao Šahidijev istaknuvši tako ko mu je uzor. To je Ibrahim Šahidi Dede (1470-1550), koji je 921. (1514-1515) godine sastavio u stihovima perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Şâhidî*. Taj autor je, također u predgovoru, izrazio pohvalu pjesniku Hüsamu bin Hasanu el-Koneviju (um. 802. (1399-1400)), koji je približno jedno stoljeće prije njega, spjevao perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Husâmî*. Šahidi za Konevija kaže da su njegovi stihovi poput savršenih, razigranih bisera kakve do tada niko drugi nije izrekao. Ti stihovi, kaže dalje Ibrahim Šahidi, obasjavaju svijet i ljudima će biti svjetlo dok ima svijeta.⁵ Jasno je da se on ugledao na Konevija.

Hüsam bin Hasan el-Konevi u predgovoru svoga rječnika *Tuhfe-i Husâmî* navodi da je njegov uzor Husameddin Hasan bin Abdulmu'min Hoji, autor arapsko-perzijskog rječnika *Nisâbu'l-Fityân ve Nisâbu't-Tibyân* s kraja 13. stoljeća. On se pak ugledao na pjesnika po imenu Bedrudin Ebu Nasr Mes'ud bin Ebi Bekr el-Ferahi, koji je u 13. stoljeću spjevao arapsko-perzijski rječnik *Nisâbu's-Sibyân*. To je najstariji poznati dvojezični stihovani rječnik u islamskom kulturnom krugu. U njemu je autor dao oko hiljadu riječi iz arapskog jezika sa značenjem u perzijskom jeziku. Rječnik sadrži jedan dio osnovne vjerske terminologije, nazive mjeseci u godini, osnovne izraze iz književnosti, historije, računa i zvjezdoznanstva te jedan dio leksike iz svakodnevne upotrebe. Spjevan je u 200 distiha (bejtova) raspoređenih u 40 strofa. Autor je u predgovoru rekao kako je svrha njegova rječnika mladeži olakšati učenje arapskog jezika, jer je jezik ključ svih znanja, a djeci je draže i lakše pamtni gradivo koje je u stihovima. *Nisâbu's-Sibyân* dugo se vremena koristio u Iranu, Anadoliji, Srednjoj Aziji

⁴ *Mühassal Şâhidî tarzı düzemüz* (list 4b, 59). Riječ *düze* čitamo u značenju stil, vrsta, način. Vidimo je kao skraćeni oblik riječi *düzem* koja znači poredak, red, uređenost. V. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt 1 A-E, Istanbul-Wien: Simurg-Österreichische Akademie der Wissenschaften 2002: 681.

⁵ Atabey Kılıç, *Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (Metin)*, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4 Fall (2007b): 519, stihovi 21-23 i 26. Također i: A. C. Verburg, *The Tuhfe-i Şâhidî: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyime*, *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): 12.

i Indiji kao priručnik za učenje osnovne leksike arapskog jezika.⁶ Arapski je maternji jezik islama i Kur'an je u središtu islamskog obrazovanja, počev od osnovnog kojem pristupaju djeca. Znanje o islamu podrazumijeva upućenost u arapski jezik u mjeri prilagođenoj nivou obrazovanja. Glavna je svrha ovih arapsko-perzijskih rječnika omogućiti nearapskoj mladeži da se upozna s jednim dijelom osnovne arapske leksike.

Stihovani rječnici na prostoru Anadolije

Najstariji je stihovani rječnik nastao na prostoru Anadolije već spomenuti arapsko-perzijski rječnik *Nisâbu'l-Fityân ve Nisâbu't-Tibyân*. Ovaj se podatak izvodi iz posvete; autor Husameddin Hasan bin Abdulmu'min Hoji to je svoje djelo posvetio Muzafereddinu Arslanu, koji je između 1280. i 1292. godine bio na čelu turskog bejluka Čobanogullari.⁷ U 14. i 15. stoljeću na prostoru Anadolije nastalo je još nekoliko arapsko-perzijskih stihovanih rječnika. U tom razdoblju perzijski je bio jezik pisane jezičke prakse na prostoru Anadolije. Arapski je bio jezik islamskih nauka i obrazovanja te pravnog diskursa, dok se u svim drugim domenima koristio perzijski jezik. Dovoljno je podsjetiti da se tesavvuvska tradicija u seldžučkoj Anadoliji 13. stoljeća odvijala na perzijskom jeziku.

Turski jezik je u stihovane rječnike počeo ulaziti u 14. stoljeću, najprije tako što se u arapsko-perzijskim rječnicima interlinearno ispisivalo značenje na turskom jeziku za ustihovane arapske i perzijske riječi. O toj praksi svjedoče primjerci arapsko-perzijskog rječnika *Mirkatu'l-Edeb* iz 770. (1370-1371) godine, koji je spjevao Ahmed-i Dai za svoga učenika Hamza-beja iz turske dinastije Ajdinogullari, kao i rječnik '*Ukûd'ul-Cevâhir*, što ga je spjevao Ahmed-i Dai (um. 1421.) za svoga učenika princa Murata (koji će postati sultan Murat II (1421-1444 i 1446-1451)). Ovaj se drugi

⁶ Spomenut ćemo da dvojezični prozni arapsko-perzijski rječnici potječu iz ranijih stoljeća. Dva najstarija za koja se danas zna nastali su u 11. stoljeću. To su *el-Bulgatul-mütercem* i *Mirkât*. O drugim arapsko-perzijskim proznim rječnicima više v. Tahsin Yazıcı, Sözlük, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2009: 401-402.

⁷ Taj bejluk vladao je u regiji Kastamonu na sjeveroistoku Anadolije. Graničio je s Bizantskim Carstvom.

rječnik mjestimično u literaturi bilježi kao arapsko-perzijsko-turski premda interlinearni turski prevod nije ustihovan.

Arapsko-turski i perzijsko-turski stihovani rječnici

Prvi stihovani rječnik u kojem je zastupljen turski kao jedan od dva jezika je *Firîşteoglı Lugatı* iz 794. (1392) godine. Spjevao ga je Abdullatif b. Melek, učenjak u anadolskom bejluku Ajdinogullari za svoga unuka da ga podučii arapskom jeziku. Rječnik sadrži oko 1500 arapskih riječi iz Kur'ana s njihovim prevodom na turski jezik. To je najviše korišteni priručnik za podučavanje mladeži arapskom jeziku tokom svih osmanskih stoljeća. Naučno je obrađeno još devet arapsko-turskih rječnika spjevanih od 16. do kraja 18. stoljeća.⁸ Kako su te obrade pokazale, većina autora u predgovoru izrekla je da svoje djelo piše po uzoru na *Firîşteoglı Lugatı*.⁹

Za učenje perzijskog jezika najpopularniji je bio perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Şâhidî*. Rječnik sadrži oko 1350 perzijskih riječi iz *Mesneviye*

⁸ Listu ovih rječnika s osnovnim podacima navodi M. Köksoy u knjizi *Subha-i Sıbyan ve Subha-i Sıbyan'ın Boşnakça Tercümesi (Edisyon Kritik ve Transliterasyon)*, Konya: Keykubat Yayınları, 2021: 2-3. M. Turan u radu pod naslovom *Arapça-Türkçe manzum sözlüklerden Türk ü Tâzi ve hakkında yayınlanan bir makale üzerine bazı tespit ve teklifler (Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 4 (2021) na str. 132 donosi osnovne podatke o ukupno 18 arapsko-turskih stihovanih rječnika. Iz liste se vidi da je približno jedna polovina rječnika spjevana u 19. stoljeću, što potvrđuje da je u ranijim stoljećima, od 16. do 18, napisano desetak arapsko-turskih stihovanih rječnika.*

⁹ Prigodno je ovom prilikom kazati da se za dva od tih rječnika smatra da bi njihovi autori mogli biti bosanskoga porijekla. Jedan od tih autora je Džihadi Budinli, koji je u rječniku u jednom stihu naveo da porijeklo vodi iz Zvornika. Transliteraciju ovoga rječnika objavio je H. Doğan u radu pod naslovom *Budinli Cihâdî ve Teşrih-i Tibâ' isimli Türkçe-Arapça manzum sözlüğü, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature 2/4 Autumn (2016)*. Stih koji spomnjemo nalazi se na str. 19: *kemîne bende-i İzvornikîyem* – siromah pokorni, ja iz Zvornika sam. Vrijeme nastanka njegovoga rječnika *Teşrih-i Tibâ'* nije pouzdano poznato; pretpostavlja se da je to 1591-1592. godina. Rječnik je manjeg obima i sačuvan je u dva primjerka od kojih je jedan u rukopisnoj zbirci Univerziteta u Istanbulu, a drugi u rukopisnoj zbirci Univerziteta u Beogradu. Drugi se autor spominje u izvorima i literaturi pod imenom Ahmed er-Rumi el-Bosnevi. Spjevao je 1033. (1623-1624) godine rječnik *Subha-ı Sıbyân*, koji je postao, uz *Firîşteoglı Lugatı*, najviše korišteni rječnik za učenje arapskog jezika. Malo je podataka o autoru Ahmedu er-Rumiju el-Bosneviju a prema postojećima smatra se da se obrazovao u Istanbulu i da je bio državnik na visokoj funkciji.

Mevlane Dželaluddina Rumija protumačenih s 1200 turskih riječi. Razlika u broju dolazi odatle što se za neke perzijske riječi daje značenje istim turskim riječima.¹⁰ Zbog leksike koju sadrži *Tuhfe-i Şâhidî* bio je temeljni priručnik za učenje perzijskog jezika u tesavvufskim krugovima. Ističe se da su mu popularnost priskrbili kako uspješno sročeni stihovi tako i uspješno odabrani značenjski ekvivalenti u onovremenom turskom jeziku. Tu visoku ocjenu izrekli su autori koji su nakon Ibrahima Şahidija sastavljali stihovane rječnike. Mnogi od njih su u predgovoru svojih djela naveli kako je Şahidi izvrstan u ovoj inače veoma teškoj grani pjesništva.

U literaturi je do sada obrađeno tridesetak stihovanih rječnika perzijskog i turskog jezika koji su nastali od 15. do 20. stoljeća.¹¹ Dva su rječnika spjevana u 15. stoljeću, dakle još prije popularnoga *Tuhfe-i Şâhidî*.¹² Između perzijsko-turskih rječnika koji su nastali nakon *Tuhfe-i Şâhidî* veliku je popularnost imao *Tuhfe-i Vehbî* iz 1782. godine. Za njegovog autora, pjesnika Sünbülzadea Vehbija (um. 1809) savremenici, kao i pjesnici iz narednih stoljeća, kažu da je nizao riječi tako da se lako pamte i jedna drugu prizivaju u sjećanje, da je uspješno postizao rimu te da je, zahvaljujući znanju perzijskog jezika koje je stekao u Iranu, u rječnik unio značenja nekih perzijskih riječi koja nisu zastupljena u ranijim rječnicima. *Tuhfe-i Vehbî* postao je jedan od omiljenih priručnika za učenje perzijskog jezika u medresama te od 19. stoljeća i u ruždijama, školama koje su se pohađale nakon završene osnovne. U nizu od nekoliko desetina stihovanih perzijsko-turskih rječnika od različitih autora¹³ posljednji je *Tuhfe-i Remzî* iz 1924. godine, koji je sastavio Ahmed Remzi Akjürek.

¹⁰ A. C. Verburg je u radu *The Tuhfe-i Şâhidî: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme*, sačinila indeks riječi zastupljenih u ovome rječniku. U indeksu se najprije navodi turska riječ, potom njena perzijska istoznačnica iz rječnika te prevod na engleski jezik i konačno broj stiha u kojem riječ prolazi (str. 42-79).

¹¹ Ovdje navodimo broj rječnika koji su objavljeni i obrađeni. Broj napisanih rječnika je svakako veći. O tome detaljnije v. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, 66-302.

¹² Krajem 16. stoljeća, 1583. godine, Osman bin Husejin el-Bosnevi spjevao je perzijsko-turski rječnik manjega obima, od 168 distiha. U rukopisnim zbirkama vodi se pod naslovom *Manzûme*. V. Köksoy, *Subha-i Sibyan ve Subha-i Sibyan'ın Boşnakça Tercümesi*, 4.

¹³ U nama dostupnoj literaturi utvrdili smo tridesetak stihovanih perzijsko-turskih rječnika.

Trojezični stihovani rječnici

Pored dvojezičnih rječnika sastavljali su se i trojezični. Najstariji arapsko-perzijsko-turski rječnik je *‘Ucubetu’l-Garâ’ib fî Nazmî’l-Cevâhiri’l-‘Acâyîb* iz 1424. godine pjesnika Bahaüddina İbn Abdurrahmana Malkaravija. Prema postojećim primjercima u rukopisnim zbirkama dva su trojezična rječnika spjevana u 16. stoljeću, tri u 17. stoljeću, sedam u 18. stoljeća i tri u 19. stoljeću.¹⁴ Svrha je trojezičnog rječnika da se riječi iz različitih jezika uče paralelno. Tako je Šejh Ahmed preuzeo leksiku iz dva najpopularnija rječnika za učenje arapskog i perzijskog jezika, *Firîşteoğlı Lugatı* i *Tuhfe-i Şâhidî* i 1723. godine spjevao rječnik *Se Zebân* (Tri jezika). Mustafa Keskin bin Osman nije za svoj trojezični rječnik iz 1758. godine uzeo istu leksiku, ali je u predgovoru rekao da onaj ko nauči *Manzûme-i Keskin* više neće trebati rječnike *Firîşteoğlı Lugatı* i *Tuhfe-i Şâhidî*.¹⁵

Podaci u sačuvanim primjercima trojezičnih rječnika pokazuju da su se i sastavljali i prepisivali tokom stoljeća, što ukazuje na njihovu raširenu upotrebu. Pa ipak, od svih stihovanih rječnika koji su se koristili u osmansko doba u najvećem je broju primjeraka do našeg vremena sačuvan dvojezični perzijsko-turski *Tuhfe-i Şâhidî*. Uz to je pet puta štampan od 1848. do 1867. godine, što znači da se mnogo koristio i u 19. stoljeću. I perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Vehbî* štampan je za autorova života 1798. godine, a od te do 1909. godine štampan je još 59 puta. Arapsko-turski rječnik *Firîşteoğlı Lugatı*, koji se također javlja u velikom broju primjeraka u rukopisnim zbirkama, štampan je sedam puta između 1852. i 1879. Drugi popularni arapsko-turski rječnik *Subha-i Sıbyân* Mehmeda bin Ahmeda er-Rumija el-Bosnevija štampan je od 1801. do 1900. godine 32 puta u istanbulskim i kairskim štamparijama.

¹⁴ Podaci o ovim rječnicima mogu se naći u Köksoy, *Subha-i Sıbyan ve Subha-i Sıbyan’ın Boşnakça Tercümesi*, 5-6. Također i Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, 16-18.

¹⁵ Ti stihovi glase: *Okur her kim ki tuhfem ede ezber, ana ‘ilm-i lugatden feth olur, bunu bil Şâhidîden kıl ferâgât, Firîşteoğlına dahi ne hâcet.*

Drugi stihovani rječnici

Rječnik pod naslovom *Lugat-i Zurefâ-yı Âsitâne-i ‘Aliyye* (tj. rječnik obrazovanog svijeta osmanske prijestolnice) razlikuje se od spomenutih po tome što je u njemu zastupljen samo turski jezik. Nepoznati autor je riječima i sintagmama iz narodnog turskog govora protumačio značenje neke leksike i sintagmatskih konstrukcija iz arapskog i perzijskog jezika koje u govoru koristi obrazovana društvena elita. Jasno je da je svrha ovoga rječnika protumačiti narodu značenje nekih leksičkih elemenata visokog osmanskog jezika.¹⁶

Jedan drugi rječnik, za koji se pouzdano zna da je iz 18. stoljeća, sadrži specifičnu leksiku turskog govora zapadnoanadolske regije Aydin. Poznat je kao *Aydın Lugatı*, a spjevao ga je Sermi Mehmed Efendi. Sličan je ovome rječnik u kojem se na turskom jeziku objašnjava specifična leksika turskog govora Erzuruma i okoline. Taj je u 19. stoljeću spjevao Abdi-i Karahisari. Prostorna udaljenost i vremenska distanca među ova dva rječnika istoga tipa daju povoda za pretpostavku da je takvih moglo biti i više, no zasad se zna za ova dva. Vjerovatno je da su takvi rječnici imali specifičnu upotrebu te su se u manjem broju umnožavali prepisivanjem. Neki istraživači smatraju da je pojavljivanje ovakvih rječnika rezultat zanimanja za govorni turski jezik, što se dovodi u vezu s književnim pravcem *mahallileşme*, koji se uočava u 18. stoljeću, a ogleda se u tendenciji uvođenja elemenata lokalne kulture u visoku književnost. Međutim, novija istraživanja pokazuju da ta praksa nema obilježja jednoga književnog toka.¹⁷ Stoga je i gore spomenuto mišljenje o razlozima pojavljivanja stihovanih rječnika s regionalnim govorom otvoreno za dalju diskusiju. Zasad ističemo da te rječnike ne treba, samo zato što se odnose na regionalne govore, svrstavati u takozvani pravac *mahallileşme*. Bit će potrebno njihovo pojavljivanje razmotriti

¹⁶ Rječnik je obradio F. Turan u radu pod naslovom Osmanlı elit dilini manzum sözlükle öğretim: *Lugat-ı Zurefa ve yüksek Osmanlıca ile halk Türkçesi ayrımına dair verdiğimiz bilgiler*, *Türkiyat Mecmuası* 28/1 (2018): 197-212. Autor je istakao vrijednost ovoga rječnika kao izvora za historijska istraživanja turskog jezika jer pokazuje razlike u govornom jeziku društvenih slojeva, kao i leksiku narodnog jezika jednog historijskog razdoblja.

¹⁷ V. Levent Korkmaz, *Türk edebiyatında bir anakronizm örneği: Türkî-i basit ve mahallileşme*, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2022): 409-420.

ne samo u kontekstu književnog stvaralaštva već i u širem društvenohistorijskom kontekstu.

Postoji i jedan broj stihovanih rječnika u kojima su, s turskim jezikom, zastupljeni jezici narodâ sa prostora Osmanskog Carstva. Ovdje ćemo u svrhu oprimjeravanja spomenuti dva tursko-grčka rječnika iz 19. stoljeća, jedan pod naslovom *Tuhfetu'l-‘Uşşâk* Ahmeta Fevzija Kisedarzade, drugi je *Lugat-i Rumiye*, za koji je autor Hanyali Nuri istakao da je rječnik grčkog jezika koji se govori u Grčkoj (za razliku od onoga koji se govori u Anadoliji). Iz 19. stoljeća je i tursko-ermenski rječnik *Manzûm Lugat-i Ermeniyye* od Refi-i Kalajija. To je djelo manjega obima, od svega 79 distiha. Od ovoga je obimom manji tursko-albanski rječnik *Der Beyân-ı Türki ma‘a Lisân-ı Arnabud* autora Nazima Frakulle. Rječnik je posve mali, ima svega 10 distiha sa 60 turskih riječi i njihovih značenjskih podudarnica u albanskom jeziku.¹⁸

Na ovome mjestu potrebno je navesti i tursko-bosanski rječnik Muhameda Hevaije Uskufije. To je jedan od stihovanih rječnika osmanskog doba u kojem je zastupljen neki drugi jezik osim tri jezika osmanske kulture. Uskufijina ideja da spjeva rječnik bosanskoga jezika u prvoj polovini 17. stoljeća nije mogla biti potaknuta istim razlozima s kojima su se, naprimjer, u 19. stoljeću sastavljali stihovani rječnici turskog jezika i drugih jezika osim arapskog i perzijskog. Muhamed Hevaija Uskufija svoju je ideju zasnovao na poimanju jezika kao vrijednosti kojom ljudi raspolazu. Uvođenje bosanskog jezika u stihovani rječnik bio je za autora zasigurno i način da napravi iznenađenje, da privuče pažnju na svoje djelo i sebe. I sam je u predgovoru rekao da je namjerio napisati jednu *risalu* kakvu do tada niko nije ni zamislio. Uključivanjem jednog neočekivanog jezika autor je pokazao svoju izvrsnost u pjesništvu, kao i u obrazovanju.

¹⁸ Dodajmo ovdje i podatak da je otvaranje modernih stručnih škola u 19. stoljeću u kojima su nastavu držali predavači iz evropskih zemalja, naročito iz Francuske u medicinskim školama, potaknulo pjesnika Jusufa Halisa (um. 1881) da spjeva tursko-francuski rječnik *Miftâh-i Lisân*. Svrha rječnika je omogućiti mladim ljudima da nauče osnovnu leksiku francuskog jezika radi uključivanja u nove obrazovne institucije. Godine 1916. Šerafeddin-paša sastavio je tursko-njemački stihovani rječnik sa svrhom, kako autor kaže, da se uči njemački jezik u tom vremenu političkog i ekonomskog zbližavanja osmanskog i njemačkog naroda.

Struktura stihovanog rječnika

Stihovani rječnici sastoje se iz tri dijela: predgovora (*mukaddime* ili *dibâce*), rječnika i završnog dijela (*hatime*) koji, za razliku od predgovora, nije odvojen u samostalnu cjelinu, već čini posljednje stihove rječničkog dijela. To je struktura koja se vidi od najranijih rječnika. Mali je broj onih u kojima je predgovor prozni sastav; u svim drugim spjevan je u istoj pjesničkoj formi, *mesneviji*.

Prvi dio rječnika: predgovor

U prvim stihovima predgovora, koji su ujedno početak djela, iskaže se zahvala Bogu (*hamdele*) i pohvala Poslaniku islama (*salvele*). Broj tih uvodnih stihova različit je od rječnika do rječnika, kao što je različita i dužina predgovora. Neki pjesnici već na tom mjestu iskažu važnost jezika, kao što je učinio Uskufija izražavajući zahvalu Bogu, Koji je čovjeku podario jezik i nazive stvari.¹⁹ Nakon uvodnih stihova autori govore o povodu koji ih je potaknuo da sastave rječnik (*sebeb-i te'lif*) te na prigodan način iskažu svoju upućenost u *'ilm-i lugat* – znanje o rječnicima. Taj smo dio Uskufijina predgovora spomenuli na početku ovoga rada. Ibrahim Šahidi, naprimjer, kaže kako mu je dobro poznavanje rječnika bilo korisno da s lakoćom usvaja druga znanja.²⁰ Neki su autori naveli kako su od rane mladosti učili napamet stihovane rječnike, kako taj način učenja razvija inteligenciju i postavlja osnove za postizanje viših znanja. Na važnost učenja jezika ukazuje se u predgovorima stihovanih rječnika počev od najstarijeg dvojezičnog *Nisâbu's-Sıbyân* iz 13. stoljeća.

Neki autori navode ili barem spominju izvore koje su koristili prilikom izrade rječnika. Dosta se često kao izvori navode prozni rječnici, ali se vide i druga značajna djela iz islamskih nauka i književnosti, bilo da stihovani rječnik sadrži leksiku jednoga takvog ili pak leksiku iz više djela. Pjesnik Hasan Ajni (um. 1838) u predgovoru je svoga arapsko-perzijsko-turskog rječnika *Nazmü'l-Cevâhir* naveo 13 naslova među kojima su veliki

¹⁹ Uskufijin stih glasi: *a'tâ kıldı kamu ism ü lugatı*.

²⁰ *Ba'na kòldı lugat 'ilmi musahhar ne 'ilme başlasam oldı müyesser*.

prozni rječnici i uglavnom djela iz jezikoslovlja.²¹ Sünbüzade Vehbi u predgovoru svoga arapsko-turskog rječnika *Nuhbe-i Vehbî* kaže da je pregledao 120 djela pripremajući se za pisanje tog rječnika.²² Za razliku od ovih autora, Šejh Ahmed je, kako smo naprijed spomenuli, kao izvor za svoj trojezični rječnik koristio već postojeće stihovane rječnike.

U predgovorima se nailazi na kratko predstavljanje metode koja se primjenjuje u sastavljanju rječnika. Uskufija je, naprimjer, naveo da slaže jedan stih na bosanskom, a drugi na turskom jeziku. Na isti način je Ibrahim Šahidi nizaio svoje stihove na perzijskom i turskom jeziku.²³

U predgovoru autori navedu svoje ime, kao i naslov koji daju rječniku. Iz naprijed spominjanih rječnika može se vidjeti da se često u naslovu vidi arapska riječ *tuhfe*, koja znači „dar“, „uspomena“, tj. denotira ono što se čuva kao dar. Ovaj naziv u vezi je s namjenom rječnika: *tuhfe* se nosi u pamćenju kao dar. U samome tekstu predgovora autori su se koristili i drugim nazivima za svoje djelo: *yadigâr* (dar, uspomena), *bergüzâr* (poklon), *risâle* (književno ili naučno djelo manjeg obima), *manzûme* (poetsko djelo), *nâme* (književno ili naučno djelo manjeg obima), *kitâb* (knjiga), *lugat manzûmesi* (stihovani rječnik), *nazm* (poezija), *lugat* (rječnik), *lugat-ı manzûme* (stihovani rječnik).²⁴ Uskufija je za svoje djelo rekao *risâle*, a Ibrahim Šahidi za svoje *nâme*.²⁵

U završnim stihovima predgovora autori preporučuju svoje djelo ističući koristi od poznavanja jezika i učenja rječnika. Donosimo nekoliko primjera tih stihova:

²¹ Popis tih djela donosi G. Doğan Averbek u radu Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23 (2019: 70) pozivajući se na rad Ömera Asima Aksoya *Hasan Aynî ve Nazmü'l-Cevâhir*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, 1959. Iz tog se popisa vidi vrsta literature koju je pjesnik koristio za svoj stihovani rječnik.

²² Sünbülzade Vehbi je osim naprijed spominjanog perzijsko-turskog rječnika *Tuhfe-i Vehbî* spjevao i arapsko-turski *Nuhbe-i Vehbî*. Za gornji navod v. Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 70.

²³ Ti stihovi glase: *ki bir misra ola Bosna dilince, biri türkî ola vezne gelince* (Uskufija); *ola Fârsî bir misra'ı hem biri Türkî ola* (Šahidi).

²⁴ V. Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 68.

²⁵ *Murâd etdim ki düzem bir risâle*. (Poželio sam da sačinim jednu risalu, Uskufija); *Diledüm ki yazam bir hoşça nâme*. (Poželio sam da sačinim jednu nâme, Šahidi).

Uskufija: *Zarâr mı var ki bir tahsîl kıladydñ kamu nâsñ lisânından bi-leydiñ.* (Zar može biti štete od onoga što naučiš? Da barem znadeš ponešto od jezika svakoga naroda.)

Ibrahim Šahidi: *Kim bu kitâbı okur ‘ilm olur ana kolay.* (Ko ovu knjigu nauči nauka će mu postati laka.)

Mustafa Keskin: *Lugat oldı çü her ‘ilmiñ kilidi lugat ‘ilmi zekî eyler belâdi her ol kim çekdi zahmet kıldı ezber o buldı kenz-i lü‘lû kân-ı cevher.* (Riječi su ključ svake nauke, znanje o riječima izoštrava um. Ko god se potrudi i napamet nauči [ovaj rječnik], naći će u njemu riznicu bisera i rudnik dragulja.)

Središnji dio: rječnik

Rječnici su raspoređeni u strofe koje su samostalne cjeline spjevane svaka u drukčijem arapskom metru (aruz metru). Broj strofa različit je od jednoga do drugoga rječnika, kao što je različit i broj distiha u njima: gdje je metar duži, broj distiha je manji. Uskufijin rječnik ima 13 strofa od kojih najkraća ima šest distiha, a najduži 32. Svakoj strofi autor daje naslov, i to na arapskom ili perzijskom jeziku. Uskufija je naslove iskazao rednim brojem strofe na arapskom jeziku: *el-kit‘atü’l-evvel*, *el-kit‘atü’s-sânî* (prva strofa, druga strofa). U jednoj strofi mogu biti tematski okupljene riječi, ali to nije redovna praksa. Tako se u većini rječnika u jednoj strofi nalaze riječi iz različite tematike.²⁶ No zajedničko je svim rječnicima da su u prvoj strofi zastupljeni vjerski termini. U svim su rječnicima zastupljene različite vrste riječi: imenice, pridjevi, zamjenice, glagoli, prijedlozi, veznici.

To što su se pjevali po metričkim stopama arapske metrike rječnicima je osiguravalo ritam. Uz to su pjesnici postizali i rimu, što je olakšavalo memorisanje materijala ponuđenog u rječniku. Da bi prevladali metričke prepreke i uspješno uputili na istoznačnicu, autori su u stih uvodili poveznice riječi.²⁷ U toj se funkciji vide turski izrazi *dahi* (i, a), *de* (reci, kaži), *derler*

²⁶ Na neke detalje o organiziranju riječi u jednoj strofi u Uskufijinom tursko-bosanskom rječniku ukazali smo u radu *Dictionary in Verse: A Poetic and Lexicographic Work, Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 45 (2015: 200-204).

²⁷ Malobrojni su rječnici u kojima se pravilno smjenjuju riječi dva jezika bez poveznica. To

(reknu, kažu), *denür* (rekne se, kaže se), *dur/dür* (enklitika je), *durur* (je, jeste, glasi), *hem* (i...i), *öyle* (tako), *oldı* (postaje), *oldı demek* (znači). Evo primjera stihova iz nekoliko različitih rječnika:

Makbûl-i Ârif: Bog Tanrı jedno birdür hem jedini vahdeti duša candur, čovjek âdem dirligidür životi.

*Tuhfe-i Şâhidî: Hem dahi peygam-ber ol kim vere Hakdan haber bay [u] tüvan-ger drurur yoksula derler gedây.*²⁸

*Tuhfe-i Vehbî: Rüstehîz oldı kıyâmet cennete derler behişt dûzah olmuşdur cehennem adı kurtulmuş rehâ. Yagmur bârân berf kar dahi bulutdur ebr ü mîg bahnûne derler şimşege yahçe dolu yah oldı buz.*²⁹

*Tuhfe-i Keskin: Dahi hem fâtihat iş başlamak âgâz-ı kâr oldı tusârâ soñ nihâyet hâtimet çün ‘âkıbet pâyân.*³⁰

*Lugat-i Zurefâ: Bidâyet başlamakdur, ‘ilm okumak hem dirâsetdür. Dirâyet oldı bilmek, anlamak bulmak firâsetdür.*³¹

Originalnost stihovanih rječnika ogleda se u autorovom izboru leksike, ona je različita od rječnika do rječnika, kao i u njegovom umijeću da spjeva stihove koji će biti lako pamtljivi.

Na kraju svake strofe navodi se metar u kojem je spjevana te jedan ili dva distiha u kojima je iskazana neka sentencija s didaktičkom porukom.

se, naprimjer, ističe kao važna karakteristika arapsko-turskog rječnika *Subhe-i Sıbyân*, tim prije što je taj rječnik namijenjen djeci manjega uzrasta. Autor Ahmed er-Rumi el-Bosnevi u predgovoru kaže: *Nazmı husûsında edüp ihtimâm ahsen-i tertîbile verdim nizâm; lafzı mukaddem ‘akâbınca heman tercemesi buldı ana iktirân.* (Trudio sam se oko nizanja riječi, pa sam napravio lijep poredak; odmah iza riječi koja se navodi stoji njen prevod, tik uz nju.)

²⁸ Stihove navodimo radi ilustracije. Stoga njihove prevode donosimo u podnožnim napomenama.

(Peygam-ber je onaj koji donosi vijest od Stvoritelja. Bogat se kaže tüvân-ger, a siromahu kažu gedây.)

²⁹ (Kiša je bârân, a berf snijeg, i još je oblak ebr ü mîg, bahnûne kažu za munju, yahçe za grad a yah postade led.)

³⁰ Ovo su stihovi iz trojezičnog rječnika *Tuhfe-i Keskin*. Zato se jedna riječ prevodi s dvije od kojih je jedna na arapskom, a druga na perzijskom jeziku.

(Fâtihat znači započeti i još postade âgâz-kâr; tusâra je kraj i nihâyet, hâtimet, i to je još ‘âkıbet pâyân.)

³¹ (Bidâyet je započeti, a učiti nauku je dirâset. Dirâyet postade znati i razumjeti, naći je firâset. Niyâbet je biti prvi zamjenik, kitâbet je pisati, veličina je zeyreklik (oštroumnost), nikâbet (odabranost), kiyâset (razboritost).

Ona ima funkciju da podsjeti na ritam kako bi se lakše prizvale u sjećanje riječi koje su zastupljene u toj strofi.³² Tako je sedma strofa Uskufijina rječnika spjevana u metru *Mefâ'îlun mefâ'îlun mefâ'îlun mefâ'îlun*, a završava se rečenicom *O denli lütfünüz gördük ki addetmek yok takat.* u značenju *Toliko smo mnogo vašega dobra vidjeli da nismo u stanju sve pobrojati.* Neki su pjesnici redovno sentenciju naveli i u prevodu na drugi jezik rječnika, a Uskufija je to činio mjestimično, kao ovdje: *Şer' a yapış tut anı sen, gösterir ol sana yol. Sud*³³ *ufati, drži ono ti*³⁴, *kazat će on tebi put.*

Navodimo nekoliko primjera završnih stihova iz drugih rječnika:

Tuhfe-i Şâhidî: Mefâ'îlün Fe'ûlün Mefâ'îlün Fe'ûlün Dürüş 'ilm-i kemâle edeler saña tahsîn. (Budi ustrajan u stjecanju pravog znanja, postat ćeš vrijedan poštovanja.)

Tuhfe-i Vehbî: Mef'ûlü Mefâ'îlü Mefâ'îlü Fe'ûlün Beñzer o nukûşa bu cihân kim ola ber-âb. (Ovaj svijet nalik je onim ukrasnim šarama što se ukažu na površini vode³⁵.)

Tuhfe-i Keskin: Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Cehâlet iki 'âlem-de kabâhatdır hasâratdır. (Neukost je na oba svijeta nedostatak i gubitak.)

Dok su predgovori u stihovanim rječnicima spjevani u formi mesnevice, u rječničkom dijelu se osim te susreću i druge pjesničke forme, a najčešća je kasida.³⁶ Tako su stihovani rječnici imali dvije glavne svrhe. Jedna je podučavanje leksike drugoga jezika, druga svrha je podučavanje pjesništvu. Učenjem rječnika napamet upoznavali su se pjesnički metrovi i osobine poetskog teksta. Neki su autori u predgovoru naglašavali kako

³² Mišljenja smo da su ovakve rečenice u tekstu rječnika mnemotehničko sredstvo, a ne samo razbijanje jednoobraznosti, pa i monotonije teksta, što je Ömer Asim Aksoy naveo kao njihovu temeljnu funkciju. V. Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 71.

³³ Sud, tj. šerijatsko pravo.

³⁴ Drži ono ti, tj. pridržavaj ga se.

³⁵ Aluzija na krasne šare koje se u ebru-umjetnosti „slikaju“ na površini vode (*nakşı ber-âb*) i nestaju unepovrat čim se prenesu na papir.

³⁶ Na ovo je skrenula pažnju Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 69.

osobe koje podučavaju ovim tekstovima trebaju dobro poznavati arapsku metriku.

Završni dio rječnika

U posljednjim stihovima rječničkog dijela pjesnik prigodnim riječima obavještava da je tu kraj njegovoga djela i navodi godinu kada je djelo završio.³⁷ Osim tog obaveznog podatka, završnica sadrži kraću ili dužu molitvu te može sadržavati još i ponovljene autorovo ime i naslov rječnika. Ovako završava rječnik *Makbûl-i ‘Ârif* prema primjerku koji je objavio Otto Blau: *Îlâhî bu kitabîñ sâhibisin sevindir rahmetiñle eyle dil-şâd, yazan miskini dahi etme mahrûm okuyanı dahi gamdan âzâd, şoyle bilsün nükte-sencân-i kelâm oldı kırk biñ birde bu nüsha tamâm.* (Bože, ova je knjiga Tvoje vlasništvo, obraduj nas Svojom milošću, srcu podari radost. Ne uskrati radost siromahu koji ju je napisao, od čitaoca otkloni brigu i tugu. Neka znaju oni koji cijene lijepo složene riječi: ovo je djelo zaršeno 1041. godine).

Evo nekoliko primjera završnih stihova iz drugih rječnika:

Tuhfe-i Şâhidî: Bu kitabı öğren iç âb-i hayât her ki ahlâkıla hub mevsûf ola devlet-i kevneyn aña ma‘tûf ola. (Nauči ovu knjigu, s njom popij vodu života. Svakome ko je časno lijepim riječima pohvali neka pripadne sreća na oba svijeta.)

Tuhfe-i Keskin: Habîbüñ hurmetine Keskin’i hâr etme ey Yezdân dedüñ “Lâ-taknatun” kesmem ümîdim rahmetüñden hiç bilâ-sâhil senüñ deryâ-yı lutfuñ çünki bî-pâyân. (Bože, tako Ti ljubavi prema Tvome miljeniku nemoj biti strog prema Keskinu. Rekao si Lâ-taknatun³⁸ i ja nipošto ne gubim nadu u Tvoju milost. Jer beskrajno je more Tvoje milosti, ono je bez obala.)

³⁷ Kako u jedinom postojećem primjerku rječnika *Lugat-i Zurefâ-yı Âsitâne-i ‘Aliyye* nema podatka o godini nastanka, kao ni imena pjesnika, to su signali da je riječ o prepisu, a ne o originalnom primjerku.

³⁸ *Lâ-taknatun* – ne gubite nadu. *Kur’an*, XXXIX/53: „Reci: O robovi moji koji ste se prema sebi ogriješili ne gubite nadu u Allahovu milost.“

Zaključno govoreći

Kada se posmatraju kao izražajni oblik osmanskog književnog stvaralaštva, stihovani rječnici predstavljaju jedan mali segment te goleme produkcije. Gleda li se na njih u okviru osmanske leksikografske tradicije, stihovani rječnici su jedan njen manji dio pored voluminoznih proznih rječnika te proznih i stihovanih komentara koji su se pisali na stihovane rječnike pružajući mnogo više detalja o leksikografskoj građi. Ta su se obimnija leksikografska djela pisala za potrebe visokog obrazovanja i nauke, a stihovani rječnici za potrebe učenja jezika na nižem nivou. O njihovoj raširenoj upotrebi svjedoči veliki broj prepisa, kao i štampanih primjeraka iz 19. stoljeća. Uz to treba imati na umu da je do savremenoga doba mogao biti sačuvan jedan dio ukupne pismene kulture iz prošlih stoljeća, pa tako i stihovanih rječnika.

Primjerci koji su do našega vremena sačuvani u zbirkama orijentalnih rukopisnih djela pokazuju da je spjevano na desetine dvojezičnih i trojezičnih rječnika u kojima su zastupljeni turski, arapski i perzijski, kao tri jezika osmanske kulture. U ovome radu se pokazuje da se tradicija stihovanih rječnika ogleda u vertikalnoj povezanosti autora bilo da se prethodnici spominju kao uzori ili se iznose zapažanja, od pohvalnih do kritičkih, u postojećim rječnicima. Tradicionalni manir ogleda se i u istovjetnoj strukturi stihovanih rječnika od najstarijih do onih koji su nastali u kasnijim stoljećima. Originalnost su autori pokazivali kroz izbor leksike koju uključuju u svoj rječnik i kroz pjesničke forme u kojima spjevaju odabrani leksički materijal.

U 19. stoljeću pojavilo se nekoliko stihovanih rječnika u kojima se povezuju turski jezik i neki od jezika što su se govorili u Osmanskom Carstvu, kao što su grčki, ermenski, albanski. Najzad, spjevana su i dva rječnika s evropskim jezicima, tursko-francuski i tursko-njemački. Ti rječnici svakako odražavaju novonastale društvenopolitičke okolnosti. Iz svega navedenog vidi se da su stihovani rječnici bili ne samo stalno i široko prisutni u osmanskoj kulturi nego jedan od njenih određujućih proizvoda.

Kada se iz tog kulturnog, jezičkog i književnog ambijenta pogleda tursko-bosanski rječnik Muhameda Hevajije Uskufije, vidi se da je s

obzirom na strukturu i autorovo isticanje uzora potpuno uklopljen u tradiciju stihovanih rječnika. Uz ovo, vidi se i njegova posebnost. Poseban je po tome što je s njim još u 17. stoljeću u tu tradiciju uključen jezik koji nije bio jedan od elitnih.

Rječnik *Makbûl-i Ârif* pokazuje posebnost i kao djelo bosanskohercegovačke alhamijado literature. Ta literatura nije bila usmjerena prema vrhu društva kao što jeste ona koja se pisala na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, već prema narodu.³⁹ *Makbûl-i Ârif* ima vitalne karakteristike osmanskog stihovanog rječnika, što ga stavlja u ravan te književne tradicije i istovremeno je usmjeren prema narodu: *Dvije su vrste ljudi kojima će [ovaj rječnik] koristiti: Bosanac i onaj koji vidike hoće proširiti. Bosanac će turski naučiti, onaj drugi će svoje znanje povećati.*⁴⁰

Literatura

- Akçay, Yusuf. Manzum sözlüklerin modern sözlükçülüğe uygulanabilirliği. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/4 Summer (2009): 30-46.
- Aydın, Metin. Feyzî-i Üsküdârî: Arapça-Türkçe manzum sözlük (inceleme-metin-dizin-tpkıbasım). *ESTAD Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2023): 563-571.
- Ceviz, Nurettin ve Soner Gündüzöz. Osmanlı medrese kültüründe manzum ilmi eser geleneğinin güzel bir örneği: Lügat-i Yusuf. *EKEV Akademi Dergisi* 10/29 (2006): 211-230.
- Doğan Averbek, Güler. Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler üzerine yapılan çalışmalar bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 21 (2018): 85-114.
- Doğan Averbek, Güler. Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin Nuhbe-i Vehbi ve şerhi için hazırladığı Üslûb-ı Mergûb adlı fihrist. *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. Ed. Hafsa Nur Aslanoğlu ve Sibel Özil. İstanbul: YEKDER Yayınları, 2019: 301-317.

³⁹ Up. Nedim Filipović, Uvod, *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.), Tuzla: Univerzal, 1990: 29.

⁴⁰ Ti stihovi u izvorniku glase: *İki kimse bulur bunda ifâde, biri Bosna biri tabî'i kuşâde. Ki Bosnaya olur Türki müfâde ve gayrîmuñ olur 'ilmi ziyâde* (list 5a, 64-65).

- Doğan Averbek, Güler. Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler). *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23 (2019): 62-83.
- Doğan, Hasan. Budinli Cihâdî ve Teşrîh-i Tıbâ' isimli Türkçe-Arapça manzum sözlüğü. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 2/4 Autumn (2016): 16-32.
- Filan, Kerima. Rječnik Muhameda Hevajja Uskufija kao "kulturni tekst". *Novi izraz* 37-38 (2007): 182-194.
- Filan, Kerima. Dictionary in Verse: A Poetic and Lexicographic Work. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 45 (2015): 185-207.
- Filipović, Nedim. Uvod. *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.). Tuzla: Univerzal, 1990: 7-29.
- Gözüok, Mehmet Akif. Manzum sözlük geleneğimizin kayıp halkası: Nezm-i Bedî. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 55 (2016): 127-148.
- Güler, Kadir. Dil öğretiminde manzum sözlüklerin rolü ve Tuhfe-i Nushî. *JASSS International Journal of Social Science* 49 (2016): 157-174.
- Kaya, Hasan. Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî adlı manzum sözlüğü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (2017): 118-142.
- Kılıç, Atabey (a). Denizli Mustafa b. Osman Keskin ve eseri Manzûme-i Keskin. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/3 Summer (2007): 340-348.
- Kılıç, Atabey (b). Türkçe-Farsça manzum sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (metin). *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4 Fall (2007): 516-548.
- Kılıç, Atabey (c). Türkçe-Farsça manzum sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (metin). *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/2 Spring (2007): 411-475.
- Korkmaz, Levent. Klasik Türk edebiyatında bir anakronizm örneği: Türkî-i basit ve mahallileşme. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2022): 399-428.
- Köksoy, Mesut. *Subha-i Sıbyan ve Sübha-i Sıbyan'ın Boşnakça Tercümesi (Edisyon Kritik ve Transliterasyon)*. Konya: Keykubat Yayınları, 2021.
- Kur'an. Preveo Besim Korkut. Orijentalni institut u Sarajevu. Sarajevo, 1977.
- Kuybu Durmaz, Ebru ve Zehra Öztürk. Müellifi ve telif tarihi bilinmeyen Arapça-Türkçe bir manzum sözlük. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/42 (2022): 437-465.
- Muhamed Hevai Uskufi. *Maqbûli 'Arif (Potur Şahidiya)*. Tuzla, 2001.

- Muhtar, Cemal. İslamda sözlük çalışmaları II. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4 (1986): 331-360.
- Öz, Yusuf. *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1999.
- Öz, Yusuf Öz. *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Smailović, Ismet. O Uskufijinu rječniku Maqbuli Arif (Potur Şahidija), *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.). Tuzla: Univerzal, 1990: 91-188.
- Turan, Fikret. Osmanlı elit dilini manzum sözlükle öğretmek: *Lügat-ı Zurefa* ve yüksek Osmanlıca ile halk Türkçesi ayırımına dair verdiği bilgiler. *Türkiyat Mecmuası* 28/1 (2018): 197-212.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türkî* (ed. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Turan, Muhittin. Hasan Rızâyî ve Kân-i Ma'ânî isimli manzum sözlüğü. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 Fall (2012): 2939-2992.
- Turan, Muhittin. Arapça-Türkçe manzum sözlüklerden Türk ü Tâzî ve hakkında yayınlanan bir makale üzerine bazı tespit ve teklifler. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 4 (2021): 131-186.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt 1 A-E. Istanbul-Wien: Simurg-Österreichische Aademie der Wissenschafte 2002.
- Uzun, Kadir. Manzum sözlükler bize ne anlatır? *Türk Dili* 70/833 (2021): 72-79.
- Verburg, Antoinette C. The *Tuhfe-i Şâhidî*: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyime. *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): 5-87.
- Yavuzarslan, Paşa. Yayın değerlendirme: Doç. Dr. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010. *Bellekten* II (2010): 137-149.
- YAZICI, Tahsin. Sözlük – Farsça. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37. Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2009: 401-402.

VERSED DICTIONARIES IN OTTOMAN CULTURE

Summary

Versed dictionaries in the Ottoman literary tradition are smaller dictionaries, typically containing several hundred words of one language interpreted with semantic matches in another language. The words are arranged according to the metrical feet of Arabic metrics and principles of rhyming in a specific poetic form. The most numerous are those featuring lexicons of two or all three languages of Ottoman culture: Arabic, Persian and Turkish. Words are listed in a sequence so that those that are mutually interpreted in terms of meaning stand next to each other and only one meaning is given. The lexical material is divided into several units, or longer stanzas, each in a different poetic meter, with varying poetic forms.. They are intended for learning by heart with the aim of acquiring the basic lexicon of a second language and for getting to know the metrics and characteristics of poetry. The originality of versed dictionaries lies in the author's choice of vocabulary and the poetic skill of composing verses with words from different languages. They represented basic literature at a lower level of language learning. They were used in both public and private education throughout the Ottoman period. The paper provides an overview of the tradition of writing versed dictionaries in the Ottoman period. It refers to Uskufi's 17th-century Turkish-Bosnian verse dictionary *Makbûl-i 'Ârif* as part of that tradition. The structure of versed dictionaries is described as their common characteristic exemplified by verses from various dictionaries, including Uskufi's Turkish-Bosnian dictionary.

Key words: Ottoman literary tradition, versed dictionaries, types of versed dictionaries, structure of versed dictionaries, Turkish-Bosnian versed dictionary

Azra Ahmetspahić-Peljto
Humboldtov univerzitet u Berlinu

REPREZENTACIJA KULTURE U PRIRUČNICIMA BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA ZA POČETNE NIVOE

Sažetak

Jezik i kultura dva su neraskidiva pojma, stoga, da bi izučavanje jednog bilo sveobuhvatno, mora uključiti i izučavanje drugog fenomena. Ova se veza vrlo jasno očituje pri učenju stranog jezika: bez usvajanja kulturološke kompetencije, vladanje stranim jezikom je nepotpuno zbog čega priručnici stranih jezika vrlo veliku pažnju posvećuju kulturoškim sadržajima. S tim u vezi, razvili su se različiti pristupi kulturi. Cilj je ovog rada teorijski obuhvatiti te pristupe, a potom metodom *analize sadržaja* predočiti kakav status ima kultura i koji je pristup pri uključivanju sadržaja iz oblasti kulture zauzet u trima priručnicima za početne nivoe (A1 i A2) bosanskog, hrvatskog i srpskog kao stranog jezika.

Ključne riječi: bosanski kao strani jezik, hrvatski kao strani jezik, srpski kao strani jezik, kultura, priručnici stranih jezika, analiza sadržaja

1. Uloga kulture u podučavanju stranog jezika

Kako je jezik, kao sistem simbola koji čovjeku služi za komunikaciju, odnosno *djelovanje* na drugog, neizostavan izraz kulture, tako je i sadržaj jezičkih znakova popunjen upravo kulturom. Međutim, jezik nije *samo* izraz kulture, kao što su mit, muzika, slikarstvo i drugo, nego je također, zbog hijerarhijski ustrojene strukture jedinica i pravila za njihovo kombiniranje na raznim nivoima, najpodesniji medij i mnogih drugih sistema,

kao i kulture u cjelini (Bugarski 2005: 18), te mu je stoga pripala povlaštena uloga u odnosu na druge kulturne strukture. Djelovanje kulture i jezika obostrano je: dok kultura biva stvorena kroz jezik (i u jeziku), istovremeno je jezik, kako Edvard Sapir ističe, ključ za otvaranje svake kulture. Kako su jezik i kultura dva neraskidiva fenomena koji ne mogu funkcionirati jedan bez drugog, jasno je da je učenje stranog jezika bez upoznavanja s kulturom ili kulturama koje ga prate, u najmanju ruku, nepotpuno ili čak nepravilno (v. Peck 1998).

Za potrebe ovog istraživanja kultura će se razumjeti vrlo općenito – kao *način života* (Bugarski 2005: 13), u okviru čega će biti obuhvaćeno ne samo ono što čovjek radi ili stvara već i ono što *može da zamisli* (Ibid.: 14). Ovakvo razumijevanje uključit će tri njena značenja: *antropološko*, koje podrazumijeva način života u vrlo širokom kontekstu; *civilizacijsko*, čiji je fokus na rezultatima čovjekovog umnog i fizičkog rada¹; i, naposljetku, *bihevioralno*, čija je pažnja usmjerena na obrasce ponašanja i koje ima iznimno važnu ulogu prilikom upoznavanja pojedinca s novom kulturom. Ova tri značenja očitovat će se u četirima tematskim kategorijama koje je Yuen (2011) prepoznao u priručnicima za učenje engleskog kao stranog jezika: proizvodi, praksa, perspektive te osobe.

2. Različiti pristupi kulturi prilikom podučavanja stranog jezika

Značaj međusobnog djelovanja kulture i jezika očit je prilikom podučavanja stranog jezika te filološki studiji, s tim u vezi, svoj fokus sve češće stavljaju na kulturološke studije. Iako se većina teoretičara (Cruz–Bonissone–Baff 1995; Heileman–Kaplan 1985; Lessard–Clouston 1997; Kramsch 1998; Peck 1998 i dr.) okuplja oko navedene tvrdnje, ono u čemu se teorija razilazi je pitanje *koja* kultura treba biti predložena u nastavi stranoga jezika: tzv. visoka ili niska, različiti tipovi potkultura (poput, urbane i ruralne; kultura radničke i visoke klase i sl.), kulture različitih etničkih skupina te manjina i sl.

¹ Više o pojmu *civilizacije* u: Bugarski 2005: 14.

Percepcija značaja i uloge kulture te pristupa različitim tipovima kulture mijenjala se kroz vrijeme. S tim u vezi, Weninger i Kiss (2013) izdavaju tri glavna perioda. Prvi period obuhvata vrijeme od pedesetih do devedesetih godina 20. vijeka kada su predavačice i predavači polaznicima predočavali prvenstveno *informacije* o kulturi govornika ciljnog jezika, poput važnih imena ljudi i događaja iz književnosti, muzike, sporta, historije i sl., čiji je krajnji cilj bio teorijsko ovladavanje osnovama različitih kulturnih struktura ciljnog jezika. Devesete godine donose nove trendove u nastavi stranog jezika: teorijska naobrazba stavlja se u istu ravan s potrebom za educiranjem polaznika o tzv. *kulturi s malim „k“* (engl. *culture with a small „c“*), koju ćemo u ovom članku nazvati *kulturom u malom* (v. Pulverness 1995), odnosno o ponašanju i bontonu, navikama te općenito svakodnevnici govornika ciljnog jezika². Očekivano, ovaj trend nailazi na svoje poteškoće prilikom podučavanja *velikih* jezika koji obuhvataju mnogo različitih obrazaca ponašanja, običaja i navika svojih govornika. Prema tome, teoretičari (v. Prodromou 1992 i Byram 1997) već tokom devedesetih počinju sve više zagovarati interkulturalni, kroskulturalni i transkulturalni pristup u metodici stranog jezika, stoga će rane 2000-te predstavljati početak nove metodičke faze u nastavi. U ovoj fazi, koja je još na sceni, kultura, kao transnacionalni fenomen (Risager 2007) u okviru općih tokova globalizacije, prilikom podučavanja stranoga jezika postaje neizostavan alat za osposobljavanje budućih govornika jednog jezika da razvijaju dijalog s kulturom i kulturama koje prate jezik koji usvajaju, odnosno da budu interkulturalno te (...) *kritički nastrojeni* (Kumaravadivelu, 2008) *i da nauče da budu politički svjesni i uključeni građani* (Byram, 2011); *pokret koji se u općem obrazovnom sistemu ogleda u promociji vještina dvadeset i prvog stoljeća* (Trilling i Fadel, 2009) *i kozmopolitizma* (Hansen, 2011; Nussbaum, 1997; Rizvi, 2005) (Weninger–Kiss 2015: 11).

Iako je navedene tokove moguće smjestiti u, kao što je upravo navedeno, određene vremenske okvire, i danas se na policama mogu pronaći priručnici čiji pristup kulturi promovira vrijednosti koje su opisane u periodu prije ili tokom devedesetih godina. Štaviše, u okviru jednog priručnika vrlo

² Neki teoretičari (v. Prodromou 1992) dovode u pitanje izraz *kultura ciljnog jezika* (engl. *target language culture*) u jezicima poput engleskog.

često je prisutan kombinirani metod, pri čemu se u određenim poglavljima polaznici isključivo *informiraju* o kulturnim činjenicama poput imena važnih ličnosti ili historijskih događaja jezika koji usvajaju; u drugim poglavljima stječu uvid i u *kulturu u malom*; dok neka poglavlja za cilj imaju razviti interkulturalne i kritičke vještine kod polaznika spram kulture i kultura koje stoje iza ciljnog jezika. Cilj ovog rada je kroz analizu sadržaja prepoznati koji tip uloge kultura ima u korpusnim priručnicima.

3. Metodološki okvir: Analiza priručnika i evaluacija/ prikaz priručnika stranog jezika

Značaja kulture u nastavi stranog jezika svjesne su kako predavačice i predavači tako i autorice i autori nastavnih priručnika, kako onih koji predviđaju učenje u grupi tako i priručnika koji računaju na individualni pristup ili samostalno učenje. Prema tome, iako svakako nisu jedini, priručnici mogu biti odličan pokazatelj kojim vrijednostima jedna kultura (ili kulture) želi podučiti buduće govornike svoga jezika. Prilikom traganja za odgovorom na ovo pitanje, u ovom članku će biti korišten izraz *analiza te evaluacija/prikaz priručnika*, u značenjima koje Weninger–Kiss (2015) objašnjavaju.

Razlika između ovih dvaju pojmova temelji se na upotrebi *lokalnih* ili *univerzalnih* kriterija u pristupu. Lokalni kriteriji bit će u fokusu evaluacije/prikaza priručnika i podrazumijevat će uzimanje u obzir sam kontekst u čijim će okvirima priručnik biti korišten, poput dobne i profesionalne strukture grupe polaznika, motiva za učenje stranog jezika, institucionalnog okvira za učenje i sl. Analiza priručnika obuhvatit će priručnike *kao takve* (Littlejohn 2011: 181), izvan bilo kakvog konteksta upotrebe te će za cilj imati *prepoznavanje općih tokova uz korištenje različitih teorijskih okvira* (Weninger–Kiss 2015: 16). Tokom protekle dvije decenije Weninger i Kiss (2015) izdvajaju tri teorijska okvira za analizu priručnika: kritička diskursna analiza (*Critical Discourse Analysis*), semiotička analiza (*Semiotic Analysis*) te analiza sadržaja (*Content Analysis*).

Kritička diskursna analiza je od svog pojavljivanja krajem osamdesetih godina prošlog vijeka stekla veliku popularnost. Fokus njenog izučavanja je jezik u upotrebi te utjecaj društvenih faktora na tu upotrebu. Jezik u upotrebi uvijek je definiran vanlingvističkim faktorima, poput kulture, politike društvenih uloga i sl., odnosno, kako Fairclough (1989) tvrdi, svaki tekst je inherentno ideološki, te je zadatak ove analize prepoznati prisustvo negativnih društvenih pojava, poput manipulacije i diskriminacije različitih vrsta, u jeziku. Kritička diskursna analiza podrazumijeva interdisciplinarni pristup s vrlo širokom metodologijom i tematskim okvirom koji ima za cilj demaskiranje te kritiku svih nosilaca moći. Weninger i Kiss (2015) navode primjer Gulliverove (2010) analize četrdeset priča o migrantskom iskustvu doseljenika u Kanadu u dvadeset i četiri priručnika engleskog jezika. Autor je sve narative ovih priča podijelio u tri tematske skupine: 1. narativi koji predstavljaju migrantsko iskustvo s pozitivnim ishodom, 2. narativi koji predstavljaju ambivalentno migrantsko iskustvo i 3. narativi koji predstavljaju iskustvo migranata koji nisu uspjeli u Kanadi. S tim u vezi, svaka uspješna migrantska priča ima određene osobine koje autor naziva „iskupljeničkim narativima“ (engl. *redemptive narratives*). Autor u daljoj analizi tih osobina prepoznaje *diskursne strategije* koje pozitivne priče o migrantskom iskustvu predstavljaju kao prihvaćene i poželjne, dok su negativne i ambivaletne priče marginalizirane i nepoželjne.

Iako najrjeđe primijenjena od navedene tri, semiotička analiza je vrlo pogodna za analizu priručnika stranih jezika zbog svoga multimodalnog pristupa, pri čemu se u obzir uzimaju i slike, koje su neizostavan dio priručnika, a koje uz tekst imaju vrlo značajnu ulogu u proizvodnji značenja. Weninger i Kiss (2015) navode primjer Chenine analize koja se oslanja na metodološke okvire čiji temelj predstavlja Hallidayeva sistemska funkcionalna analiza. Autorica je ispitala kako glas urednika priručnika (engl. *editors*), likova u priručniku (engl. *characters*) te čitalaca (engl. *readers*) ostvaruju interakciju s različitim tipovima multimodalnih aktivnosti, poput oznaka na slikama ili stripovanog dijaloga te na taj način svi skupa proizvode značenje teksta. S tim u vezi, autorica priručnike imenuje *heteroglosničkim prostorima* u čijim se okvirima razvija interakcija među navedenim sudionicima, pri čemu vizuelni izvori predstavljaju vrlo važan faktor koji

utječe na formiranje značenja koje se želi prenijeti budućim govornicima jezika.

Analiza sadržaja vrlo je pogodna za analizu priručnika stranog jezika. Ona za cilj ima prepoznati obrasce koji se ponavljaju u pisanom, govornom ili vizuelnom tekstu. Drugim riječima, kako Krippendorf (2013: 66) navodi, analiza sadržaja traga za konceptualnom strukturom koju čitalac stječe usljed percepcije određenog teksta, odnosno za *svjetovima*, kako ih isti autor naziva, koje čitalac može zamisliti, integrirati u svoj vlastiti svijet i doživjeti ih kao stvarne i istinite. Oslanjajući se na kvantitativni i kvalitativni pristup, analiza sadržaja dolazi do podataka koje *vrijednosti* u tekstu trebaju biti predstavljene kao neupitne i koje *istine* trebaju biti usvojene kao apsolutne. Ova metoda vrlo je pogodna za primjenu u priručnicima stranog jezika, naročito ukoliko se uzme u obzir da iza objavljivanja ovakvih priručnika uvijek stoji širi institucionalni kontekst koji je, navodno, svojevrsna garancija za ispravnost promoviranih vrijednosti. Weninger i Kiss (2015) navode Yuenov (2011) primjer koji je ispitivao kako su *država* i *nacionalnost* predstavljeni u priručnicima engleskog jezika za srednje škole u Hong Kongu. Primijenivši analizu sadržaja, došao je do kvantitativnih podataka koliko su puta navedene različite kulturološke pojave (običaji, razumijevanje stvarnosti, navike, poznate ličnosti, proizvodi i sl.) iz država engleskog govornog područja, a koliko puta iz država u kojima engleski nije službeni jezik. Rezultati do kojih je došao pokazali su da su azijske i afričke kulture, koje se također služe engleskim kao jednim od vodećih globalnih jezika, u znatno manjoj mjeri prikazane u odnosu na kulture engleskog govornog područja. Rezultat analize sadržaja uvijek je angažiranog karaktera, te autor zaključuje da njegovi korpusni udžbenici uopće ne promoviraju istinitu sliku realnosti, pošto se engleskim jezikom služi veliki broj različitih kultura širom svijeta, a ne samo kulture njegovog govornog područja koje su predstavljene u analiziranom korpusu.

Ova metoda bit će korištena u analizi triju korpusnih priručnika za bosanski, hrvatski i srpski kao strani jezik.

4. Prikaz kulture u priručnicima bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika kao stranog za niže (A1 i A2) nivoe

Početak učenja stranog jezika podrazumijeva usvajanje osnovnog vokabulara i gramatičkih kompetencija, ali i upoznavanje s osnovama kulture ili kultura njegovog govornog područja. Prema tome, u aktuelnoj se metodici stranoga jezika od autorica i autora priručnika stranoga jezika očekuje i stavlja im se u zadatak da u sklopu jezičkih osnova polaznicama i polaznicima predoče i osnove njegove kulture ili kultura, i to primjenjujući interkulturalni i kroskulturalni pristup i razvijajući njihov kritički stav. U ovom istraživanju dat je pregled tema iz domena kulture koje su obuhvaćene na ovim nivoima u trima priručnicima za bosanski, hrvatski i srpski jezik.

Korpus je definiran na osnovu dvaju kriterija: aktuelnost te veza sa centrima za jezik. Priručnik *Otkrij bosanski 1* objavljen je 2021. godine pod krovom izdavačke kuće Weber i zasad se poslije njega na policama nije pojavio kakav noviji priručnik za učenje bosanskog kao stranog. Autorica Azra Hodžić-Kadić radi kao predavačica u Centru za strane jezike pri Univerzitetu u Beču. Posljednje izdanje priručnika za hrvatski kao strani jezik *Razgovarajte s nama* objavljeno je 2023. godine, a na njemu je radio tim autorica iz Centra za hrvatski kao drugi i strani jezik „Croaticum“, pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Iza priručnika *Učimo srpski 1* (2020) stoji Centar za srpski jezik i kulturu u Novom Sadu „Azbukum“.

4.1. *Otkrij bosanski 1*

Weberov udžbenik *Otkrij bosanski 1* autorice Azre Hodžić-Kadić te autora Manfreda Luimpöckca objavljen je u Eisenstadtu 2021. godine za učenje bosanskog jezika kao stranog na početnom nivou. Kroz sedam lekcija autorica i autor obuhvataju osnove bosanskog jezika, ali nude i osnovne informacije o kulturi njegovog govornog područja, što je i najavljeno u *Predgovoru*: *Svaka lekcija omogućava učenicima da steknu komunikacijske vještine kroz dijalog, kratke tekstove i slike uklopljene u određenu temu. (...) Lekcije su napravljene na osnovu autentičnog materijala i namijenjene su upoznavanju Bosne i Hercegovine, njenog geografskog položaja, historije, kulture i*

književnosti. To se posebno odnosi na sljedeće udžbenike predviđene za više nivoa. (Hodžić-Kadić–Luimpöck 2021: 2)

U *Uvodnoj lekciji* na bosanskom, njemačkom i engleskom jeziku dat je kratak osvrt na pisma koja su korištena kroz historiju bosanskog jezika: glagoljica, ćirilica, bosančica, arebica i latinica. Pored toga, dat je i kratki opis dvaju najznačajnijih spomenika bosanske pismenosti: *Povelja Kulina bana* te *Humačka ploča*. U lekciji se polaznice i polaznici također upoznaju i s pojedinim nazivima gradova u Bosni i Hercegovini.

U prvoj lekciji se, pored ostalog, obrađuju nazivi država te njihovih etnika i jezika, gdje se javljaju sljedeći primjeri: Švedska, Rusija, Turska, Švicarska, Francuska, Španija, Bosna i Hercegovina, Austrija, Njemačka, Italija, Slovenija, kao i sve tri susjedne zemlje: Crna Gora, Hrvatska i Srbija. U okviru ove lekcije nalazi se tekst u kojem je predstavljeno sedam osoba iz različitih kultura: iranske, turske, francuske, austrijske, južnokorejske, švedske te američke.

Drugu lekciju otvara dijalog u kojem se spominju i praćeni su slikama gradovi Travnik i Mostar te nobelovac Ivo Andrić. Sljedeći tekst u ovoj lekciji razvija kulturne kompetencije s fokusom na kulturu ciljnog jezika, govoreći o Maji, Selmi i Birgit koje uskoro putuju u Bosnu i Hercegovinu. Od znamenitosti koje žele vidjeti, navedene su sljedeće: Stari most u Mostaru, Bašćaršija, Most „Festina lente“ u Sarajevu, Nacionalni park „Sutjeska“, Piramida Sunca u Visokom, vodopadi na Plivi u Jajcu, „Na Drini ćuprija“ u Višegradu, Hutovo blato te Nacionalni park „Una“. Naredni tekst u drugoj lekciji govori o Selmi koja je rođena u Beču, no porijeklom je iz Bosne i Hercegovine. Iza teksta slijedi kratko pitanje o bosanskohercegovačkoj pasmini tornjaku. U lekciji se prilikom obrade lekcije o brojevima javljaju slike koje predstavljaju svojevrsne crtice iz kulture: fudbaler bosanskohercegovačke reprezentacije Vedad Ibišević, sjećanje na Olimpijske igre u Sarajevu, slika Bašćaršije s natpisom: „Sretan 25. novembar, Dan državnosti BiH“ te slika bosanskohercegovačkih automobilskih tablica. Lekcija je zaključena tekстом u kojem su navedene osnovne informacije o Bosni i Hercegovini: broj stanovnika, glavni grad, broj općina, rijeka, planina i jezera, službeni jezici i pisma, konstitutivni narodi, ali i manjine.

Treća lekcija započinje dijalogom koji obiluje informacijama iz sfere bosanskohercegovačke kulture: sevdalinka, Divanhana (ime benda koji interpretira sevdalinke), oskarovac Danis Tanović i njegov film „Ničija zemlja“, dobitnica Zlatnog medvjeda Jasmila Žbanić i njen film „Grbavica“ te Abdulah Sidran – pjesnik, scenarist i prozaik. U lekciji se dalje javljaju slike Sebilja te Narodnog pozorišta u Sarajevu. U ovoj lekciji su u okviru podnaslova *Ko je to? Šta je to?* navedena imena i slike poznatih savremenih osoba koje su rođene u Bosni i Hercegovini iz sfere umjetnosti, sporta, novinarstva, mode, poduzetništva te politike.

U uvodnom tekstu četvrte lekcije u okviru dijaloga između Maje i Selme navedena su sljedeća imena: planina Bjelašnica te ćevabdžinice *Željo i Sarajevo* u Beču (uz napomenu da ista imena nose dva sarajevska fudbalska kluba). U okviru ove lekcije naveden je tekst pjesme *Pustite da sanjam* sarajevskog benda Ambasadori koji je Jugoslaviju predstavljao na Eurosongu 1976. godine. Također, *kultura u malom* javlja se u okviru vježbe gdje polaznice i polaznici čitaju program državne televizije Bosne i Hercegovine te komentiraju u koliko sati počinju određeni sadržaji.

U šestoj lekciji u okviru dijaloga predstavljena je jedna od glavnih sarajevskih pijaca: *Markale blizu Katedrale*, zatim tržni centar SCC te popularna radnja obuće *Astra*. Dodatne informacije o ovim mjestima nisu navedene. *Kultura u malom* predstavljena je na mjestu gdje su navedene slike domaćih bosanskohercegovačkih proizvoda, ali i u vježbanju gdje se traži da polaznice i polaznici ispitaju aktuelne cijene nekih proizvoda u Bosni i Hercegovni.

Sedma lekcija *Odlazak u Sarajevo* zaokružuje udžbenik informacijama o turističkoj i kulturnoj ponudi glavnog grada Bosne i Hercegovine u okviru čega je nabrojano sljedeće (bez daljeg opisa): Sarajevski filmski festival, hotel *Evropa*, tri primjera aktuelne smještajne ponude te vodopan *Kravnice*, *Begova džamija*, *Stari jevrejski hram*, *Katedrala srca Isusova*, *Vijećnica*, *Likovna akademija*, *Žuta tabija*, *Stara pravoslavna crkva*, *Kampus Univerziteta u Sarajevu*, *Trebevička žičara*, *Historijski muzej*, *Olimpijski muzej*, *Zemaljski muzej*, *Vidikovac*, *Zmajevac* te *Vrelo Bosne*.

4.2. Razgovarajte s nama

Croaticumov priručnik *Razgovarajte s nama* (2023) sastoji se od petnaest lekcija namijenjenih podučavanju na visokoškolskim ustanovama, ali i na kursevima hrvatskog kao stranog jezika. Već u *Uvodnoj riječi* autorice ističu kako je građa priručnika namijenjena stjecanju gramatičke, kulturne i komunikacijske kompetencije, najavljujući: *U cjelinama je predstavljena i svakodnevna kultura, tj. običaji i navike stanovnika Hrvatske (što jedu i piju, kako provode vikend i slično.* (Čilaš Mikulić–Gulešić Machata–Udier 2023: 4). Detaljniji prikaz lekcija naveden je odmah nakon *Sadržaja*, gdje je u sklopu svake cjeline nabrojano šta podrazumijeva razvijanje komunikacijske, gramatičke i pravopisne te kulturne kompetencije, odnosno koje su komunikacijske situacije obuhvaćene u lekciji.

U okviru prve lekcije polaznice i polaznici uče imena država: Hrvatska, Čile, Bugarska, Francuska, Mađarska, Portugal, Češka, Kolumbija, Španjolska, Švedska, Njemačka, Ukrajina, Poljska, Švicarska, Brazil, Portugal, Makedonija, Srbija; odnosno imena gradova: Osijek, Beč, Seoul, Brno, Santiago, Oslo; te imena nacionalnosti: Hrvat/Hrvatica, Čileanac/Čileanka, Francuz/Francuskinja, Bugarin/Bugarka, Rus/Ruskinja, Argentinka, Australac, Japanac, Austrijanac, Marokanac, Portugalac, Kazahstanac, Indijac. Od imena poznatih ličnosti u okviru vježbe u kojoj se pita o zemlji porijekla za Hrvatsku su navedeni Luka Modrić i Nikola Tesla. Lekcija je zaključena slikama i kratkim opisom hrvatskih poznatih skulptura: Marka Marulića, Janka Polića Kamova, Josipa Jelačića, Sakuntale, Marije Jurić Zagorke, Orlanda, Apoksiomena, Grgura iz Nina te Kumice s Dolca.

Druga lekcija je otvorena tekstem o Alvaru iz Čilea iza kojeg slijedi tekst o porodici Veronike Paraskove iz Bugarske. Imena poznatih Hrvatica i Hrvata (Martin i Valent Sinković, Ivica Kostelić, Ksenija Marinković, Sandra Perković, Leon Lučev te Dana Budisavljević) javljaju se u zadatku u okviru kojega polaznice i polaznici trebaju na internetu istražiti zanimanja navedenih ličnosti. U dodatku o kulturi u ovoj su lekciji predočene osnovne informacije o Hrvatskoj: broj županija, pozivni telefonski broj, broj stanovnika, visina najvišeg vrha, broj otoka, površina kopna, broj nacionalnih parkova, dužina obale te površina mora.

U trećoj se lekciji obrađuju prisvojni pridjevi u sklopu čega polaznice i polaznici proširuju svoj vokabular o nazivima zemalja: Katar, Irska, Irak. Od imena poznatih ličnosti spominje se hrvatski umjentik Meštrović te njegova reprezentativna djela. Interkulturalnost je izražena u zadacima s pitanjem *Čiji?*, gdje se traži da se određena imena prema pripadnosti povežu sa zemljama. Za Hrvatsku postavljeno je pitanje: *Čije su plaže?* te *Čija je kravata?* Ovdje se javlja i primjer susjedne Slovenije: *Čije su planine? Planine su slovenske.* Središnje mjesto u lekciji su tekstovi o Hrvatskoj – o njenom moru, planinama, klimi, nacionalnim parkovima, glavnom gradu te novcu; potom o Zagrebu, o čijem su izgledu i veličini, klimi te svakodnevnici date osnovne informacije. Lekcija je zaključena izborom slika i naziva hrvatskih ulica i šetališta: zagrebačka Ilica, splitska Riva, riječki Korzo, osječka Promenada, dubrovački Stradun te zatarska Kalelarga.

U četvrtoj lekciji je predstavljen zagrebački Filozofski fakultet te su, u okviru vježbanja akuzativa, navedena poznata mjesta i osobe u hrvatskim gradovima, od kojih su neka već spomenuta u ranijim lekcijama. Od novih imena javljaju se: Antun Gustav Matoš, Petar Zoranić, Marko Marulić, Ivan Gundulić, Ivana Brlić-Mažuranić te Dora Pejačević. Lekcija završava slikama i nazivima hrvatskih mostova.

U petoj lekciji tematika iz domena kulture obrađuje se tek u zaključnom prikazu slika Trga bana Jelačića i teksta *Vidimo se kod sata!*, u kojem je trg opisan. U šestoj lekciji kultura se javlja također u zaključnom dijelu u kojem je objašnjena etimologija riječi *kravata*; usto kratki tekst objašnjava kako ovaj modni detalj svoje korijene ima upravo u hrvatskoj tradiciji.

Cijelo sedmo poglavlje je prožeto kulturom. Otvara ga dijalog između Alvara i Ivone o tradicionalnim jelima i pićima u čileanskoj i hrvatskoj kuhinji. Tekst *Šta oni jedu?*, u kojem petero osoba iz Kine, Španije, Švedske, Turske i Austrije predstavljaju svoje nacionalne kuhinje, vrlo je pogodan za razvijanje diskusije o internacionalnim kuhinjama općenito. U narednom tekstu kao i vježbanjima koja slijede fokus se stavlja na jela karakteristična (i) za hrvatsku kuhinju, što će biti zaokruženo u zaključnom tekstu u kojem je riječ o regijama u Hrvatskoj te njihovoj tipičnoj hrani.

U osmom poglavlju kultura se javlja tek u zaključnom dijelu gdje su predstavljene dvije profesije koje su svojevrsne turističke atrakcije u Hrvatskoj: *nažigači*, osobe zadužene za paljenje plinskih svjetiljki koje samo dva grada – od kojih je jedan Zagreb – u Europi još uvijek imaju, te *kumice*, prodavačice na zagrebačkoj tržnici Dolac.

Stanovanje i ljetovanje, kao dvije središnje teme devetog poglavlja, predstavljaju vrlo podesno polje za razvijanje kulturnih kompetencija. Zauzet je internacionalni pristup ovoj temi, u okviru kojeg polaznice i polaznici uče o tome gdje Hrvatice i Hrvati najčešće žive, ali se diskutira i o kućama tipičnim za druge kulture: austrijska, švedska, japanska, kanadska, italijanska te čileanska. Isti je pristup zauzet prilikom obrade teksta *Gdje ljetujemo?*, u kojem su predstavljena različita mjesta za ljetovanje (Bugarska, Hrvatska, Grčka, Francuska, Španija te Turska), ali i u tekstu *Po čemu su poznate zemlje?*, gdje se u kontekstu Hrvatske navode: more, otoci, Dubrovnik, kravata i amfiteatar u Puli. U vježbanjima koja slijede također se diskutira o tome po čemu ili po kome su pojedine zemlje (Hrvatska, Švedska, Meksiko, Amerika, Velika Britanija, Južna Amerika, Južna Koreja, Kenija te Rusija) poznate, te su za Hrvatsku ponovo navedeni Nikola Tesla i, drugi put, Luka Modrić. Obrada naziva za mjesec u hrvatskom jeziku uključuje i kratki osvrt na turizam. Zaključni tekst *Vikend u Hrvatskoj* govori o aktivnostima u slobodno vrijeme u Zagrebu, Dubrovniku, Rijeci, Splitu te Osijeku.

Kultura se na više mjesta prožima kroz deset cjelinu. Pored navođenja imena zagrebačkog stadiona *Maksimir* te parka prirode *Medvednica* u tekstu *Gdje su bili? Gdje nisu bili?* daje se opis Zadra. U sklopu ove lekcije naveden je i kratki biografski tekst o Faustu Vrančiću, hrvatskom *homo volansu* koji je iza sebe ostavio izume, ali i prvi hrvatski rječnik. U tekstu *Kino Europa* predstavlja se kultno zagrebačko kino koje je 2016. godine dobilo nagradu za najbolje evropsko kino. Poglavlje je zaokruženo tekstom o zadržanim turističkim atrakcijama: *Morske orgulje* i *Pozdrav Suncu*.

Predstavljanje starog grada Samobora središnja je komunikacijska tema jedanaestog poglavlja koje je i zaokruženo tekstom o turističkoj ponudi ovog grada te njegovim slikama.

U dvanaestom poglavlju fokus se prvenstveno stavlja na *kulturu u malom*, odnosno na svakodnevnicu stanovnica i stanovnika Zagreba, i to u tekstu *Čime se vozimo u Zagrebu?* Crtica iz hrvatske kulture predstavljena je u tekstu *Priča o Penkali*, izumiteljju koji se rodio u Slovačkoj, studirao u Njemačkoj, a živio (...) u Hrvatskoj, u Zagrebu. Za njega je Hrvatska bila domovina. (Ibid.: 243). I naredni tekst govori o velikim izumiteljima gdje se ponovo javlja ime Fausta Vrančića, zajedno s Karlom Benzom, braćom Wright, Richardom Treviickom, Pierreom Lallementom te Ernestom Michauxom. Poglavlje završava tekstom i slikama zagrebačke uspinjače, simbola grada Zagreba.

U narednom poglavlju daju se opće geografske informacije o Hrvatskoj. U ovom se poglavlju prvi put spominju susjedne Bosna i Hercegovina te Crna Gora. Zaključni tekst iz domena kulture govori o Croaticumu – centru za hrvatski kao drugi i strani jezik.

Osim uvodnog teksta koji govori o hrvatskoj pozorišnoj ponudi, fokus je kulturne kompetencije na upoznavanju polaznica i polaznika s poznatim imenima iz svijeta hrvatskog sporta te njegovom uspjehu općenito. U okviru vježbanja koje se odnosi na iskazivanje datuma u hrvatskom jeziku, navedena su imena i osnovne informacije o poznatim hrvatskim ličnostima iz svijeta umjetnosti i nauke: Vladimir Prelog, Slava Raškaj, Milka Trnina te Miroslav Krleža. Poglavlje je zaključeno kalendarom hrvatskih praznika i blagdana: Nova godina, Sveta tri kralja, Uskrs, Uskrsni ponedjeljak, Praznik rada, Dan državnosti, Tijelovo, Dan antifašističke borbe, Dan pobjede i domovinske zahvalnosti, Velika Gospa, Svi sveti, Dan sjećanja na žrtve domovinskog rata, Božić te Sveti Stjepan.

Posljednje poglavlje *Opet bismo posjetili Hrvatsku* na više mjesta razvija kulturnu kompetenciju: pored navođenja imena poznatih zagrebačkih ulica, javljaju se i imena poznatih hrvatskih umjetnika i njihovih djela. U tekstu *Kad bih opet došao u Hrvatsku...* navedene su popularne turističke atrakcije i aktivnosti u Hrvatskoj, što se dalje obrađuje u okviru vježbe sa slikom mape Hrvatske i njenih popularnih mjesta. Poglavlje završava tekstom i slikama o glagoljici te o parku *Aleja* glagoljaša.

4.3. Učimo srpski 1

Azbukumov priručnik za savladavanje početnih nivoa srpskog jezika (A1 i A2) *Učimo srpski 1* (2020) sadrži dvanaest lekcija koje prate sadržaji za vježbanje, a potom dodaci, šest testova, gramatički pregled, tekstovi zvučnih vježbi, rječnik te rješenja svih zadataka u priručniku. U *Uvodnoj reči* autorice nude kratki pregled udžbenika, osvrćući se pritom i na upotrebu ćirilice koja (...) *kao tradicionalno srpsko pismo, nije zanemarena* (Milićević Dobromirov–Novković Adžaić 2020: 3). Ovdje se daje i obrazloženje da se udžbenik većim dijelom oslanja (...) *na latinično pismo jer je uz njega primеćen brži napredak na početnom nivou* (Ibid.).

Sadržaji iz tematskih polja kulture čine vezivno tkivo ovog priručnika tako da već druga lekcija, karakteristična za početni nivo, nosi naziv *Moja zemlja*, u sklopu čega polaznice i polaznici uče kako predstaviti iz koje zemlje dolaze, odnosno koje su nacionalnosti. Nazivi država (koji su praćeni imenicama sa značenjem nacionalnosti te imena osoba koje dolaze iz njih) su sljedeći: Italija, Njemačka, Amerika, Španija, Rusija, Srbija, Engleska, Poljska, Mađarska, Kina, Francuska, Japan, Libija, Koreja. Nazivi susjednih država nisu spomenuti.

U četvrtoj lekciji polaznice i polaznici proširuju svoj vokabular učeći kako izraziti kojim jezikom neko govori. Spisak naziva jezika koji se javljaju u vježbanjima ne izlazi iz okvira spiska naziva država iz prethodnog poglavlja. U ovoj lekciji se, također, javljaju prvi tekstovi koji govore o doseljenicima u Srbiju i njihovom pozitivnom iskustvu života u njoj: Italijanka Rosa, Sirijac Rami, Ruskinja Julija te Austrijanac Ernst, koji iz porodičnih razloga žive u Srbiji. Kraći tekst o Metjuu, studentu strancu u Srbiji, govori o njegovim ličnim navikama. Pored toga, u ovoj lekciji se prvi put u okviru vježbanja rečenica s glagolom *svidati se* javljaju imenice iz domena kulture i općih odlika Srbije: *ljudi, muzika, jezik, klima, filmovi, rakija, priroda* te *Beograd* (Milićević Dobromirov–Novković Adžaić 2020: 38). U ovoj se lekciji spominje i susjedna država *Bosna* unutar teksta o Ernstu koji je oženjen Srpkinjom Lenom: *Njeni mama, tata i brat žive u Bosni*. (Ibid.: 34)

Petu lekciju otvara spisak gradova: *Beograd, Rim, Atina, Meksiko Siti, Rio de Ženeiro, Njujork, Tokio i Moskva* te pridjevi kojima se oni opisuju,

a potom slijedi tekst o glavnom gradu Srbije, u kojem su, između ostalog, opisani ljudi, atmosfera, hrana, fizički izgled grada, kulturna ponuda u njemu (pozorišta, muzeji, restorani, filmski festivali, koncerti, sajmovi i sportska takmičenja) te općenito život u Beogradu. U ovoj se lekciji prvi put spominju imena važnih ličnosti i osnovne informacije o njima iz domena kulture i historije Srbije: Dositej Obradović, knez Mihailo Obrenović, Zmaj Jova Jovanović, Marija Trandafil te car Konstantin.

Interkulturalnost zauzima posebno mjesto u šestoj lekciji u kojoj se polaznice i polaznici upoznaju s opisom nekih profesija: policajac/policajka, menadžer/menadžerica, frizer/frizerka, glumac/glumica. U odjeljku o *domaćicama* javljaju se tri teksta, odnosno priče domaćica iz triju zemalja: s Kube te iz Libije i Srbije koje govore o različitim perspektivama, kako ličnim tako i iz ugla kulture zemlje iz koje dolaze, o ovoj profesiji. Pored navedenog, interkulturalni pristup je jasno zauzet i u tekstovima o *henio ženama*, tradicionalnoj ženskoj ronilačkoj profesiji iz Južne Koreje.

Sedma lekcija govori o kulturi putovanja: o vrijednostima putovanja i upoznavanja drugih kultura, s posebnim osvrtom na važnost upoznavanja lokalne hrane, jezika i ljudi, ali i o drugim formalnim faktorima koji su važni prilikom planiranja putovanja. Središnje mjesto u lekciji zauzima tekst o Tajlandu u kojem su obuhvaćene sljedeće odlike iz sfere kulture: imena posjećenih gradova te znamenitosti iz domena arhitekture u njima, bogata historija, moderna svakodnevnica, opis ulica te mogućnosti prijevoza, pri čemu pripovjedač ističe kako je Tajland drugačiji od Srbije. U okviru gramatičkih vježbanja u ovoj se lekciji javljaju imena država. Većina imena je ponovljena iz prethodnih lekcija, uz proširivanje spiska sa sljedećim: Norveška, Kanada te Švicarska. S tim u vezi, lekcija sadrži zadatak u kojem polaznice i polaznici trebaju povezati imena država s izrazima koji su, prema mišljenju polaznica i polaznika, karakteristični za njih, npr. *Švajcarska je poznata po (...) skupim satovima, kvalitetnom životu* i sl. (Ibid.: 65). Lekcija je zaključena pitanjima o Srbiji koja otvaraju diskusiju o tome šta bi bilo važno posjetiti u Srbiji, ali i u zemlji iz koje polaznice i polaznici dolaze.

Osma lekcija *Stil života* u fokusu ima kulturu u domenu načina života u Srbiji te uvodni tekst u svojim podnaslovima nagovještava upravo aspekte koji se smatraju najvažnijim odlikama te svakodnevnice: *Kućni red,*

Druženje, Radni i slobodni dani, Samo da je veselo (u okviru čega se govori o humoru kao neizostavnom dijelu kulture), *Dobri domaćini* (u kojem se skreće pažnja na važnost kulture ugošćavanja), *Kako do posla?* te *Život na selu*. U nastavku lekcije kratko se objašnjava ritual pijenja kafe te se prelazi na kulturu porodičnih ručaka i tradicionalne trpeze koja je na stolu, s posebnim osvrtom na rakiju, meze i sarmu. Posljednji tekst u lekciji govori o porijeklu i običajima koji se vezuju za slavu, izdvajajući najčešća imena svetaca. Redni brojevi su obrađeni u vježbanju u kojem su navedeni datumi praznika i posebnih dana u Srbiji i svijetu: Nova godina, Božić (pravoslavnici), Dan Svetog Save, Dan šale, Dan rada i Dan žena. U ovoj se lekciji ponovo javlja ime susjedne države, u okviru teksta o istim likovima iz četvrte lekcije: *Ernst i Lena svake godine idu na slavu u Bosnu*. (Ibid.: 80)

U devetoj lekciji otvorene su teme o mogućim problemima te o vrijednostima u životu, pri čemu je, naročito u tekstu o holivudskom režiseru Tomu Šadijaku, zauzet interkulturalni i kroskulturalni stav u okviru kojeg polaznice i polaznici dobivaju mnogo prostora za diskusiju i izražavanje kritičkog stava.

Fokus na kulturi je također prisutan u dvanaestoj lekciji u kojoj je obrađena tema odijevanja i izgleda općenito. S tim u vezi, javlja se nekoliko vježbanja i tekstova čiji je cilj, između ostalog, upoznavanje s kulturološkim prilikama. Prvi zadatak tog tipa tiče se opisa slike političkog vođe Jugoslavije – Josipa Broza Tita s Jovankom Broz te s Ričardom Bartonom i Elizabetom Tejlor, koji su se sastali povodom snimanja filma *Sutjeska*. Lekcija se nastavlja tekstom o nekadašnjoj modi koji prate tri slike s religijskom konotacijom i čiji originali stoje u manastirima, odnosno patrijarhiji: *Manastir Psača* (XIV vijek), *Lazareva večera* (manastir Bođani, XV i XVI vijek) te *Pastiri* (Pečka patrijarhija, XVI vijek). Na sljedećoj se stranici daje opis aktuelne mode uz slike muzičara Olivera Mandića iz jugoslovenskog perioda te savremene muzičarke Slađane Milošević.

U posljednjoj, dvanaestoj lekciji, tekst o tradicionalnoj srpskoj kući daje uvid u nekadašnju arhitekturu te način života u Srbiji. Obrada teksta uključuje i diskusiju o tradicionalnim kućama u kulturama iz kojih polaznice i polaznici dolaze, ali i njihovim predviđanjima o arhitekturi u

budućnosti. U istoj se lekciji javlja i kratki tekst o Nikoli Tesli, kojim se i zaključuju sadržaji iz oblasti kulture.

5. Analiza sadržaja u priručnicima bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika kao stranog za niže (A1 i A2) nivoe

Nakon upravo predloženog pregleda kulturnih sadržaja u trima priručnicima, *analiza sadržaja* njihove kulturne dimenzije zasnovana je na sljedećim trima koracima: a) tematska klasifikacija sadržaja, b) prikaz učestalosti javljanja klasificiranih tema i c) analiza prikaza učestalosti.

- a) Klasifikacija tematskih kategorija zasnovana je na Yuenovom (Yuen 2011) okviru koji kulturne elemente organizira na sljedeći način:
 - I. proizvodi: Odnosi se na kulturne elemente koji uključuju zabavu, hranu, robu, publikacije, odjeću, alate, religiju, životni prostor (stan, kuća i sl.), zakone, obrazovanje i putovanja. U ovoj kategoriji su obuhvaćeni i materijalni proizvodi, kao što su knjige ili slike, i nematerijalni proizvodi, poput tradicionalnog plesa i sl.
 - II. praksa: Sastoji se od obrazaca ponašanja određenog društva, uključujući informacije o svakodnevnom životu i dominantnim običajima.
 - III. perspektive: Obuhvata temeljne norme i vrijednosti, praznovjerja, inspiracije, mitove i svjetonazore određenog društva.
 - IV. osobe: Odnosi se na ličnosti iz svijeta umjetnosti, politike, nauke, historije i sl.

Pored navedenog, analiza obuhvata i klasifikaciju sadržaja koji se odnosi na kulturu ciljnog jezika, koji će u tabelama biti predložen simbolom KCJ, na internacionalnu kulturu, koji će u tabelama biti predložen simbolom IK te na sadržaje koji obuhvataju kombinaciju ova dva pristupa, što će biti označeno simbolom KOMB.

Vježbe u okviru kojih se samo navodi ime države, grada, mjesta ili etnika nisu uzete u obzir u ovoj analizi, no spomenute su u poglavlju gdje je predložen pregled priručnika.

- b) Klasificirane pojave iz oblasti kulture predstavljene su u tabelama te izražene brojačno (koliko se puta javljaju u okviru vježbi određenog korpusnog priručnika) i procentualno (koliko se posto od ukupnog broja vježbi koje sadrže elemente kulture odnosi na navedenu kategoriju).
- c) Analiza prikaza učestalosti uključit će ne samo analizu dobijenih podataka u okviru pojedinačnih korpusnih udžbenika nego i komparativnu analizu.

5.1. Otkrij bosanski 1

U priručniku *Otkrij bosanski 1* autorice Azre Hodžić-Kadić te autora Manfreda Luimpöcka na 197 stranica aspekti kulture javljaju se na 113 mjesta. Od toga najveći postotak (38,05%) kulturoloških sadržaja uključuje *proizvode*, i to prvenstveno toponime, nazive kulturno-historijskih građevina, odnosno nematerijalnu baštinu poput sevdalinke. Unutar ove kategorije javljaju se isključivo sadržaji koji dolaze iz sfere kulture ciljnog jezika.

Prema učestalosti na drugom mjestu je kategorija *osoba*, koja sačinjava 30,08% od ukupnog kulturološkog sadržaja. S tim u vezi, u priručniku se javljaju imena – s kraćim pratećim tekstovima odnosno zadacima, ili bez njih – o poznatim osobama iz svijeta književnosti, filma, sporta te politike. Sve te osobe dolaze iz kulture ciljnog jezika.

Sadržaji koji nude informacije o svakodnevnom životu i običajima čine 24,77% od ukupnih kulturoloških sadržaja, od čega se 89,28% sadržaja bave *praksom* iz kulture ciljnog jezika, 3,57% sadržaja daje informacije o drugoj kulturi, a 7,14% od ukupnih tekstova i zadataka iz ove kategorije nudi prostor za međusobni dijalog kulture ciljnog jezika i ostalih kultura.

Najmanji postotak (7,07%) odnosi se na kategoriju *perspektiva* što uključuje prvenstveno viceve koji su neizostavni dio svakog poglavlja te kojima korisnici priručnika kroz humor dobivaju uvid u određene norme i

vrijednosti kulture ciljnog jezika. U ovoj se kategoriji ne javljaju druge kulture.

Opisani rezultati predočeni su u sljedećoj tabeli:

	Brojčana vrijednost	Procentualna vrijednost
Ukupni broj vježbi u kojima se javljaju elementi kulture	113	
I proizvodi	43	38,05%
KCJ	43	100,00%
IK	0	0,00%
KOMB	0	0,00%
II praksa	28	24,77%
KCJ	25	89,28%
IK	1	3,57%
KOMB	2	7,14%
III perspektive	8	7,07%
KCJ	8	100%
IK	0	0,00%
KOMB	0	0,00%
IV osobe	34	30,08%
KCJ	34	100,00%
IK	0	0,00%
KOMB	0	0,00%

5.2. Razgovarajte s nama

U Croaticumovom priručniku *Razgovarajte s nama* autorica Marice Čilaš Mikulić, Milvie Gulešić Machata te Sande Udier na 390 stranica sadržaji iz oblasti kulture javljaju se na 146 mjesta. Više od pola sadržaja (55,47%) dolazi iz kategorije *prakse* u čijem je fokusu tzv. *kultura u malom*, odnosno osvrst na opću svakodnevnicu i običaje. Od toga se 63,00% sadržaja bavi kulturom ciljnog jezika, 17,28% sadržaja uključuje druge kulture, a 19,75% sadržaja otvara međusobni dijalog kulture ciljnog jezika te ostalih kultura.

Sljedeća najučestalija kategorija u ovom priručniku su *proizvodi* koji čine 30,13% ukupnih kulturoloških sadržaja. Više od pola (65,90%) takvih tekstova i zadataka fokusira se na *proizvode* ciljnog jezika, dok 13,63% otvara perspektivu o drugim kulturama, odnosno 20,45% sadržaja uključuje kulturu ciljnog jezika te druge kulture istovremeno.

Kategorija *osoba* u ovom priručniku sačinjava 12,32% ukupnih sadržaja, od čega su veći dio (72,22%) imena te tekstovi i zadaci koji ih uglavnom prate a dolaze iz sfere kulture ciljnog jezika. Tu se javljaju ne samo savremene osobe iz svijeta umjetnosti, nauke i sporta nego i osobe iz prošlosti. Na dva mjesta (11,11%) javljaju se imena osoba iz drugih kultura, odnosno tri puta (16,66%) u priručniku se otvara dijalog između kulture ciljnog jezika i ostalih kultura.

Najmanji udio među kulturološkim sadržajima čini kategorija *perspektiva*. Tek se na tri mjesta (2,05% od ukupnih kulturoloških sadržaja) javljaju informacije o vrijednostima unutar kulture ciljnog jezika, dok ostale kulture nisu uključene u ovu kategoriju.

Rezultati ove analize predočeni su u sljedećoj tabeli:

	Brojčana vrijednost	Procentualna vrijednost
Ukupni broj vježbi u kojima se javljaju elementi kulture	146	
I proizvodi	44	30,13%
KCJ	29	65,90%
IK	6	13,63%
KOMB	9	20,45%
II praksa	81	55,47%
KCJ	51	63,00%
IK	14	17,28%
KOMB	16	19,75%
III perspektive	3	2,05%
KCJ	3	100%
IK	0	0,00%
KOMB	0	0,00%

	Brojčana vrijednost	Procentualna vrijednost
IV osobe	18	12,32%
KCJ	13	72,22%
IK	2	11,11%
KOMB	3	16,66%

5.3. Učimo srpski 1

U Azbukovom priručniku *Učimo srpski 1* autorica Nataše Milićević Dobromirov i Biljane Novković Adžaić sadržaji iz oblasti kulture javljaju se na 144 mjesta. Najviše pažnje daje se tzv. *kulturi u malom*, o čemu svjedoči veliki procenat (77,77%) sadržaja iz kategorije *prakse*, koja podrazumijeva informacije o svakodnevnici i običajima društva. Za razliku od prethodna dva priručnika, u ovoj je kategoriji vrlo izražen međukulturološki dijalog, te je udio takvih sadržaja 54,46%, dok su informacije o *kulturi u malom* ciljnog jezika obuhvatile 31,00%, a drugih kultura 14,28%.

Sljedeći najučestaliji kulturološki sadržaj odnosi se na norme, vrijednosti i vjerovanja. S tim u vezi, *perspektive*, koje uglavnom dolaze iz sfere religije i religijskih običaja, čine 11,11% od ukupnog broja sadržaja iz oblasti kulture. Od toga se 69,00% odnosi na kulturu ciljnog jezika, 12,50% na druge kulture, a 18,75% sadržaja podrazumijeva međukulturalni dijalog.

Kategorijama *proizvoda* i *osoba* pridaje se najmanje pažnje u priručniku (obje imaju udio od 5,55% od ukupnih kulturoloških sadržaja). U objema kategorijama glavni fokus je usmjeren na kulturu ciljnog jezika. U kategoriji *proizvoda* 87,50% sadržaja odnosi se na kulturu ciljnog jezika, a preostalih 12,50% podrazumijeva interkulturalni pristup; dok u kategoriji *osoba* 75,00% imena dolazi iz sfere umjetnosti ili historije ciljnog jezika, preostalih 25,00% uključuje paralelno i druge kulture.

Ova analiza predočena je u sljedećoj tabeli:

	Brojčana vrijednost	Procentualna vrijednost
Ukupni broj vježbi u kojima se javljaju elementi kulture	144	
I proizvodi	8	5,55%
KCJ	7	87,50%
IK	0	0,00%
KOMB	1	12,50%
II praksa	112	77,77%
KCJ	35	31,00%
IK	16	14,28%
KOMB	61	54,46%
III perspektive	16	11,11%
KCJ	11	69,00%
IK	2	12,50%
KOMB	3	18,75%
IV osobe	8	5,55%
KCJ	6	75,00%
IK	0	0,00%
KOMB	2	25,00%

6. Zaključci

Prikazom i analizom sadržaja iz oblasti kulture u trima korpusnim priručnicima došlo se do sljedećih zaključaka:

6.1. Iako sva tri priručnika veliku pažnju posvećuju aspektu kulture općenito, oni na različite načine i u različitoj mjeri pristupaju njenim sadržajnim kategorijama.

6.2. U priručnicima *Razgovarajte s nama* i *Učimo srpski 1* fokus je na kategoriji *prakse*, uz razliku što u prvom priručniku dominiraju sadržaji iz kulture ciljnog jezika, a u drugom interkulturalni sadržaji. U priručniku *Otkrij bosanski 1* ova kategorija se javlja na drugom mjestu po učestalosti.

6.3. U priručniku *Otkrij bosanski 1* najviše sadržaja iz oblasti kulture dolazi iz kategorije *proizvoda*, i to isključivo iz kulture ciljnog jezika. U

priručniku *Razgovarajte s nama* ova kategorija je na drugom mjestu po učestalosti.

6.4. Kategorija *perspektiva* je najmanje zastupljena u priručnicima *Otkrij bosanski 1* i *Razgovarajte s nama*, pri čemu svi sadržaji dolaze iz kulture ciljnog jezika.

6.5. Najviše interkulturalnih sadržaja od navedena tri nudi priručnik *Učimo srpski 1*.

6.7. Među interkulturalnim sadržajima gotovo se uopće ne javljaju aspekti kulture susjednih zemalja ciljnog jezika.

Korpus

Hodžić-Kadić, A.; Luimpöck, M. (2021): *Otkrij bosanski 1*, Weber, Eisenstadt.

Čilaš Mikulić, M.; Gulešić Machata, M.; Udier, S. (2023): *Razgovarajte s nama*, Croaticum. Centar za hrvatski kao drugi i strani jezik, Zagreb.

Milićević Dobromirov, N.; Novković Adžaip, B. (2020): *Učimo srpski 1*, Azbukum, Novi Sad.

Literatura

Bugarski, R. (2005), *Jezik i kultura*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Byram, M. (1997): *Teaching and assessing intercultural communicative competence*, Multilingual Matters, Clevedon.

Byram, M. (2011): "Intercultural citizenship from an international perspective", *U: Journal of the NUS Teaching Academy*, 1(1), str. 10–20.

Cruz, G. I.; Bonissone, P.R.; Baff, S. J. (1995): *The Teaching of Culture in Bilingual Education Programs: Moving Beyond the Basics*, *New York State Association for Bilingual Education Journal*, 10, 1–5, dostupno na: <http://www.nce-la.gwu.edu/miscpubs/nysabe/vol10/nysabe101.html>, pristupljeno: 27. 10. 2023.

Fairclough, N. (1989), *Language and power*, Longman, London.

Gulliver, T. (2010): *Immigrant success stories in ESL textbooks*, dostupno na: *Immigrant Success Stories in ESL Textbooks on JSTOR*, pristupljeno: 2. 10. 2023.

Heileman, L.K.; Kaplan, I.M. (1985): "Proficiency in Practice: the Foreign Language Curriculum", *U: C.J. James (Ur.), Foreign Language Proficiency in*

- the Classroom and Beyond (str. 55–78), National Textbook Company, Lincolnwood.
- Kramersch, C. (1998): *Language and Culture*, Oxford University Press, Oxford.
- Lessard-Clouston, M. (1997): “Towards an understanding of culture in L2/FL education”, U: *The Internet TESL Journal*, 3, 5, 1-12. dostupno na: <http://iteslj.org/Articles/Lessard-CloustonCulture.html>, pristupljeno: 1. 10. 2023.
- Krippendorff, K. (2013): *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, dostupno na: Sage Research Methods – Content Analysis: An Introduction to Its Methodology (sagepub.com), pristupljeno: 20. 9. 2023.
- Littlejohn, A. (2011): *The analysis of language teaching materials: inside the Trojan Horse*, dostupno na: Microsoft Word - Littlejohn Materials The analysis of language teaching materials.doc (andrewlittlejohn.net), pristupljeno: 16. 9. 2023.
- Peck, D. (1998): *Teaching Culture: Beyond Language*, dostupno na: Curricular Resources (yale.edu), pristupljeno: 3. 10. 2023.
- Prodromou, L. (1992): “What culture? Whose culture? Cross-cultural factors in language learning”, U: *ELT Journal*, 46(1), str. 39–50, dostupno na: What culture? Which culture? Cross-cultural factors in language learning | *ELT Journal* | Oxford Academic (oup.com), pristupljeno: 3. 9. 2023.
- Pulverness, A. (1995): *Cultural Studies, British Studies and EFL*, dostupno na: (DOC) Cultural Studies, British Studies and EFL | Alan Pulverness - Academia.edu, pristupljeno: 18. 9. 2023.
- Risager, K. (2007): *Language and culture pedagogy: From a national to a transnational paradigm*, Multilingual Matters, Clevedon.
- Weninger, C.; Kiss, T. (2013): *Culture in English as a Foreign Language (EFL) Textbooks: A Semiotic Approach*, dostupno na: Culture in English as a Foreign Language (EFL) Textbooks: A Semiotic Approach - Weninger - 2013 - TESOL Quarterly - Wiley Online Library, pristupljeno: 19. 9. 2023.
- Weninger, C.; Kiss, T. (2015): *Culture in English as a Foreign Language (EFL) Textbooks: A Semiotic Approach*, dostupno na: Culture in English as a Foreign Language (EFL) Textbooks: A Semiotic Approach on JSTOR. pristupljeno: 26. 9. 2023.
- Yuen, K.-M. (2011): “The representation of foreign cultures in English textbooks”, U: *ELT Journal*, 65, str. 458–466, dostupno na: representation of foreign cultures in English textbooks | *ELT Journal* | Oxford Academic (oup.com), pristupljeno: 4. 10. 2023.

REPRESENTATION OF CULTURE IN BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN LANGUAGE HANDBOOKS FOR BEGINNING LEVELS

Summary

Language and culture are two inseparable concepts, and a comprehensive study of one must include the other. This connection is evident when learning a foreign language: without acquiring cultural competence, knowledge of a foreign language is incomplete, which is why foreign language textbooks emphasize cultural content. Various approaches to culture have developed in this context. The aim of this paper is to theoretically encompass these approaches, and then to present the status of culture using the method of content analysis. Additionally, the study examines which approach to culture is adopted in three textbooks for the beginning levels (A1 and A2) of Bosnian, Croatian and Serbian as a foreign language.

Key words: Bosnian as a foreign language, Croatian as a foreign language, Serbian as a foreign language, culture, foreign language textbooks, content analysis

Bernisa Puriš

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

ENALAGA VREMENA I NAČINA U PUTOPISNOM ŽANRU

Sažetak

Narativna (pripovjedna) sekvenca osnovni je konfigurativni element (tip govora) putopisnog teksta na temelju koje se organizira njegovo prostorno i temporalno uređenje. Temporalno uređenje putopisnog pripovijedanja ovisi o putopisčevoj svijesti o vremenu i njegovom subjektivnom iskustvu vremena u trenutku *pisanja* o putovanju. Putopisac kao pripovjedač ima slobodu izbora perspektive, tj. vremenske tačke gledišta u kojoj priču o putovanju želi ispriповijedati drugima. U tom pravcu za stilistiku je važno pitanje intencionalnosti u izboru glagolskih oblika za izražavanje putopisne pripovjedne temporalnosti. U vezi s tim pitanjem u radu se istražuju glagolski oblici kao stilistički indikatori efekta doživljenosti, dinamičkih i ritmotvornih učinaka te interdiskurzivnih (stiliziranih) efekata, kao stilskih izvoda koji putopisni žanr čine specifičnim i prepoznatljivim u odnosu na druge žanrove s kojima on simultano postoji. Pritom se polazi od stava da je pitanje sinonimije nezaobilazno u stilističkim istraživanjima. Budući da je predmet ovoga rada gramatička sinonimija u polju pripovjedne temporalnosti, u radu se upotrebljava pojam *enalaga* vremena i načina, pod kojim se u sistemu stilskih / retoričkih figura podrazumijeva *izricanje istih vremenskih odnosa različitim glagolskim vremenima i načinima*. Korpus istraživanja predstavlja antologijski izbor bosanskohercegovačkih putopisa 20. vijeka.

Ključne riječi: stilistika, putopisni žanr, enalaga, sinonimija, glagolska vremena (oblici)

1. Pitanje sinonimije nezaobilazno je u stilističkim istraživanjima. Kada je riječ o sinonimiji unutar određene gramatičke kategorije (lica, vremena, načina, roda, broja), u stilistici se govori o gramatičkim transpozicijama (metaforama), odnosno *enalagama*, stilskim figurama izdvojenim još u klasičnoj retorici. U savremenim rječnicima stilskih figura enalaga se razumijeva kao figura konstrukcije, ona je „skupni naziv za različite vrste gramatičke sinonimije“ (Bagić 2012: 96). Gramatičke metafore ili gramatički sinonimi u polju gramatičke kategorije vremena (temporalnosti) nastaju na taj način što se unutar te iste gramatičke kategorije glagolski oblici transponiraju u polje drugih glagolskih oblika i onda zamjenjuju (*immunitatio*) i vrše njihovu funkciju (usp. Tošović 1995: 228). Drugim riječima, „enalaga vremena i načina pretpostavlja izricanje istih vremenskih odnosa različitim glagolskim vremenima i načinima. Budućnost se može izricati aoristom, perfektom ili prezentom, sadašnjost futurom, infinitiv se može upotrijebiti umjesto optativa i sl.“ (Bagić 2012: 97).

Stilistika teksta posebno je zainteresirana za intencionalne postupke u određenoj vrsti teksta ili žanru.¹ Svaki žanr prepoznatljiv je po svojim intencionalnim strategijama na temelju kojih se ostvaruju određeni tipovi govora svojstveni tom žanru. Narativna sekvenca² osnovni je konfigurativni

¹ Beaugrande i Dressler (2010: 131–135) izdvajaju intencionalnost i prihvatljivost kao glavne instance koje upravljaju stilom teksta. Oni ističu da se istraživanjem intencije autora teksta bave mnoge discipline. Tako filozofi tvrde da osoba koja želi što poručiti tekstem intendira izraz tog teksta kako bi proizvela efekat kod slušaoca. Na istom fonu lingvistika odnosno stilistika intenciju vide u korelaciji s oblikom i smislom teksta.

² Pojam funkcije (pripovjedne jedinice), sekvence i mikrosekvence ovdje se tumači u značenju koje im daje Roland Barthes (1992: 62–63): „Funkcijski okvir pripovjednog teksta nameće organizaciju čija osnovna jedinica može biti samo mala grupa funkcija, koju ćemo ovdje nazvati (prema Cl. Bremondu) *sekvencom*. Sekvenca je logičan slijed jezgri, povezanih uzajamnim odnosom. Sekvenca se otvara kada jedan kraj više nema posljedice. Namjerno ćemo uzeti jedan nevažan primjer: istaknuti narudžbu, primiti je, konzimirati, platiti – te različite funkcije očigledno čine zatvorenu sekvencu.“ Funkcije koje Barthes navodi u svome primjeru predstavljaju mikrosekvence, „a to su one što često tvore najfinije niti pripovjednog teksta“. Prema Barthesovom shvatanju, nužno je da analitičar jezika pripovjednog teksta svaku funkciju mikrosekvence imenuje (to imenovanje ulazi u metajezik analitičara). Imenovana mikrosekvenca u globalu čini dio šire sekvence. Barthes to objašnjava ovako: „Evo mikro-sekvence: *primiti ruku, stisnuti je, pustiti je. Pozdravljanje* postaje jednostavna funkcija: s jedne strane, dobiva ulogu jednostavne funkcije (...), ona u globalu čini dio šire sekvence, nazvane *susret*, čiji drugi

element, tip govora, putopisnog teksta na osnovi koje se organizira njegovo prostorno i temporalno uređenje. Temporalno uređenje putopisnog teksta ovisi o putopiščevoj perspektivi (vremenskoj tački gledišta) u trenutku pisanja o putovanju. U tom smislu za stilistiku je važno pitanje intencionalnosti u odabiru glagolskih oblika za izražavanje pripovjednog vremena. U ovome radu zanimat će nas najprije enalaga vremena *glagola kretanja* u inkoativnim rečenicama – cilj nam je, na primjeru inkoativnih rečenica ekscerpiranih iz različitih bosanskohercegovačkih putopisnih tekstova, ukazati na stepen ekspresivnosti odabranih glagolskih oblika u konstituiranju početka priče o putovanju te iniciranju njene dalje dinamike i ritma. Budući da je odnos između pripovijedanja i deskripcije od fundamentalne važnosti za stil putopisnog teksta, odnosno za njegove dinamičke i ritmotive efekte, u drugome dijelu rada analizirat ćemo suodnos glagolskih vremena (oblika) u povezivanju narativnih i deskriptivnih sekvenci³ u razvijanju glavnih putopisnih sadržaja. Kako putopisni diskurs karakterizira interdiskurzivnost, odnosno uvođenje tematskih sadržaja i tipova govora koji se primarno odnose na druge vrste tekstova, to ćemo se zanimati glagolskim oblicima svojstvenim interpoliranim načinima pripovijedanja (kazivanja) koja, kazivanja, boje putopisni tekst vlastitom glagolskom vremenskom ekspresijom.

2. U putopisnom žanru putopisac istovremeno ostvaruje ulogu pripovjedača, promatrača i svjedoka čina (radnje/događaja) putovanja. Analogno tome – raspravljati o temi putovanja koju donosi putopisni tekst

dijelovi (*približavanje, zaustavljanje, upit, pozdrav, smještanje*) samo mogu biti mikro-sekvence“.

Čin putovanja temelj je putopisne događajnosti, a to znači da u tekstu mora u bilo kakvu obliku postojati bar jedna sastavnica elementarne putopisne sekvence, odnosno, mora se spomenuti bilo čin odlaska, putovanja ili dolaska – pritom treba imati u vidu da bez glagola kretanja nema putopisne događajnosti (usp. Duda 1998: 66).

³ Pritom imamo u vidu da se tek tradicionalno opis i pripovijedanje tretiraju kao dva posve različita tipa govora, odnosno da pripovijedanje prestaje tamo gdje počinje opis. Mi ćemo taj tradicionalni pristup ovdje slijediti koliko je to nužno za našu analizu, ali ćemo također imati na umu njihovo međusobno prožimanje, kao i to da je „opisivanje nužnije od pripovijedanja, jer je lakše opisati bez pričanja nego ispričati bez opisivanja (možda zato što predmeti mogu da postoje bez kretanja, ali ne i kretanje bez predmeta)“ (Ženet 1985: 93).

podrazumijeva prije svega analizirati njegovu narativnu (pripovjednu), deskriptivnu (perceptivnu) i argumentativnu (vrednujuću) razinu.⁴

2.1. Putopisac kao pripovjedač ima slobodu izbora vremenske perspektive u kojoj priču o putovanju želi ispričati drugima i u tome je individualni doprinos svakog pripovjedača. Početak teksta signal je koji usmjerava komunikaciju, koji, zapravo, recipijenta priprema na određene komunikacijske oblike, odnosno usmjerava njegovo tematsko-semantičko očekivanje. Budući da putopisni počeci predstavljaju jaku poziciju teksta kojom se najočiglednije konstituira vremenska perspektiva ili tačka gledišta sa koje započinje proces pripovijedanja, najprije ćemo analizirati *inkoativne rečenice*⁵ ekscerpirane iz različitih putopisnih tekstova pri čemu ćemo ukazati na odabir glagolskih oblika odnosno na odabir vremenske perspektive iz koje putopisac započinje priču o putovanju. Kako čin putovanja predstavlja temelj putopisne događajnosti, u tekstu mora u bilo kakvu obliku postojati bar jedna sastavnica elementarne putopisne sekvence, odnosno, mora se spomenuti bilo čin odlaska, putovanja ili dolaska, eventualno boravka. Pritom treba imati u vidu da bez glagola kretanja nema putopisne događajnosti (usp. Duda 1998: 66).

2.1.1. „Glagolsko vrijeme karakterizira pripovijedani događaj s upućivanjem na govorni događaj. Preterit nam npr. daje do znanja da se pripovijedani događaj zbio prije govornoga događaja“ (Jakobson 2008: 456). Pripovijedanje o događaju putovanja odnosi se na iskustvo stečeno u prošlosti koje se jezički saopćava prošlim vremenima, pa je u tom smislu **perfekt** stilski nemarkirano glagolsko vrijeme. Temporalnost se perfektom organizira kao

⁴ Beugrande i Dressler (2010: 205-206) daju sljedeće definicije deskriptivnih, narativnih i argumentativnih tekstova: „Deskriptivni tekstovi služe za ispunjavanje prostora znanja čiji su kontrolni centri objekti ili situacije. [...] Za razliku bi od njih narativni tekstovi bili oni koji radnje i zbivanja nižu prema određenom sekvencijalnom redoslijedu. [...] Oni tekstovi koji podupiru prihvaćanje ili evaluaciju određenih ideja i uvjerenja kao istinitih vs. lažnih ili pozitivnih vs. negativnih zovu se argumentativni tekstovi.“

⁵ Pod inkoativnim rečenicama ovdje se podrazumijevaju rečenice koje formiraju početak putopisnog teksta. Pritom se ima u vidu da je „najčešće (je), i najtipičnije, da status inkoativne dobiva samo početna rečenica nadrečeničnog jedinstva“ (Palić 1998: 19).

objektivni fenomen uvjetovan pripovjedačevom spoljašnjom tačkom gledišta:

Putovao sam danima, avionom, pa kolima, pa vozom, sve dok nisam kraj pruge, na ivici bledozelene niske šume, ugledao belu tablu sa krupnim crnim natpisom: Polarni krug. (Ivo Andrić, „Sever“, P, 59)

2.1.2. Među inkoativnim rečenicama koje saopćavaju o samom činu putovanja, o njegovom odvijanju ili toku, najbrojnije su one u kojima je neprekidno-trajni glagoli *putovati* (ili koja njegova semantička varijanta, npr. *letjeti*, *voziti se*) iskazan prvim licem prezentske nesvršenosti. Oblikom **prezenta** trajnih glagola stvara se utisak sinhroniteta pripovjedačeve i čitačeve tačke gledišta:

Putujem s jednog kraja Francuske na drugi, iz jednog ugla zemlje u suprotni, **putujem** da prvi put u svom životu vidim i osjetim okean. (Dragoslav Janjić, „Putovanje na okean“, P, 495)

Preko Nirnberga **putujemo** u Lajpcig. Opet jedna granica i to – preko „gvozdene zavjese“ nestrpljivo čekamo granično mjesto. (Mak Dizdar, „Berlin“, H, 313)

Vremenska perspektiva sa koje započinje pripovijedanje u sljedećim je inkoativnim rečenicama ostvarena *atkurzivnim* glagolima u obliku perfekta (**stigao sam**), prezenta svršenoga (**stignem**) i nesvršenoga vida (*dolazimo*) te aorista (dođosmo):

U Bazel SBB **stigao sam** u devet, voz za Strazbur polazio je u devet i pedeset, mogao sam biti gde sam hteo pre pola noći. (Tvrтко Kulenović, „Put sa juga“, P, 271)

Predveče **stignem** u Bordo. Na ušću Žironde zateknem sunce na zalasku: nataklo se na vrh pramca ukotvljenog broda i stalo kao narandža na zarđalu paru. (Dragoslav Janjić, „Putovanje na okean“, P, 496)

Pošto pređemo Prolog planinu koji dijeli Bosnu od Dalmacije i pošto pređemo dalmatinsku rijeku Cetinu *dolazimo* u Solin. (Vaso Pelagić, „Sad ćemo u Dalmaciju“, H, 21)

Dođosmo na Dojran umorni i oznojeni kao ilindanski težaci, bolje reći ilindenski. (Alija Isaković, „Trudovi dneva“, P, 405)

Dakle, kako putopisac–pripovjedač donosi obavijest o *vlastitom* činu putovanja, a to znači s mogućnošću *proživljavanja* putovanja, pripovijedanje o putovanju predstavlja se kao doživljaj, što je posebno vidljivo u zamjeni perfekta emocionalno-ekspresivnim glagolskim oblicima, u prvom redu pripovjedačkim vremenima kao što su pripovjedački (historijski) prezent i pripovjedački aorist.

2.2. Pripovjedna temporalnost utječe na dinamiku i ritam saopćavanja informacija i ideja o putovanju a otud i na *učinak* opisa koji priređuje. Za razliku od deskripcije, koja se temelji na percepciji (opažanju) i čijom se rečenicom registriraju osobe, predmeti i pojave u prostoru, pripovijedanje ili naracija je nešto složenija tekstna razina čija rečenica izražava promjenu i u prostoru i u vremenu (*tempus*). Naracija se stoga posmatra kao onaj segment koji razglobljuje putopisni tekst na njegove opisne sekvence. U nastavku ćemo istražiti sinonimiju glagolskih vremena u suodnosu narativnih i deskriptivnih sekvenci. Poći ćemo od pretpostavke da njihovo smjenjivanje utječe na dinamizaciju i ritam pripovijedanja, kao i na aspekt doživljenosti.

2.2.1. *Spoljašnja i unutrašnja vremenska tačka gledišta*. Jednom smještena u prošlost (primjer a) – spoljašnja tačka gledišta, ili sadašnjost (primjer b) – unutrašnja vremenska tačka gledišta, priča sve vrijeme može tamo i ostaniti (usp. Savić 1993: 144) i kao takva priređivati opis u istom temporalnom gramatičkom obliku:

a) spoljašnja tačka gledišta (perfekt : perfekt)

Jedva smo nalazili puta kroz uznemireni Kairo. Kao da je sve **podrhatavalo** u nervozi uskovitlanog grada. Jedino je spokojno i ružičasto predvečerje **padalo** blago po Nilu, nekako čudno iznad i izvan svega. (...) Nas je put vodilo daleko od svega toga, u Luksor, u večno prebivalište egipatskih faraona. Svu dugu noć putovali smo sa zvezdama i Nilom. U tami **su se nazarale** male kolibe felaha napravljene od trske i prisno priljubljene zemlji. (...) Luksor je još spavao kad smo stigli, u tišini **su se čuli** samo praporci kočija koje **su čekale** goste. **Nije bilo** nikakva traga od nemira Kaira i uzbuđenja

koje nas **je** otuda **ispratilo**. Sada **je** ono, što **je** sinoć **izgledalo** neumoljivo stvarno, **postalo** nešto nalik na moru bolesnika, a ono što bi pre ličilo na san, **poprimilo je** oblik neumitnog postojanja. (...) Jutaranja svežina još **je trajala kad smo se uputili na drugu obalu Nila, u Dolinu kraljeva i kraljica.** (...) (Hatidža Krnjević, „Sunce u ogledalu“, H, 439)

b) unutrašnja tačka gledišta (prezent : prezent)

Približavamo se Naroni. Pomalo neočekivano, put sada **vodi** pravo u sunce. Sunce je tako nisko da već **mrsi** naše začudene vjeđe, već **zaviruje** u zlatne vlasi vinograda, u zlatno hrastovo lišće duž puteljka, u niske seoske strehe i janjike. (...) ***Paramo*** ovu neretvansku deltu kao bijelu seosku haljinu od botane i ***hitamo*** k moru. Ko nije vidio ovaj kraj biblijske razodjenutosti i jasnoće, neka povjeruje da je na gubitku. Toliko ovdje **ima** zraka da modri planinski vijenci **jedre** desetine kilometara, lijevo prema Leotaru i desno prema Biokovu. (...) (Alija Isaković, „Čudesa dneva“, P, 402)

Oba primjera (a i b) pokazuju *sukcesivno pokretnu tačku gledišta*, odnosno sukcesivni prikaz kretanja koji uvjetuje linearnu kompozicijsku strukturu putopisa.

2.2.2. *Smjenjivanje spoljašnje i unutrašnje vremenske tačke gledišta* (perfekt : prezent). U sljedećem primjeru ostvaruje se prelazak sa spoljašnje na unutrašnju vremensku tačku gledišta, usljed čega se progresivni (linearni, hronološki) tok događaja, odnosno *narativna* sekvenca izražena *perfektom* usporava i/ili zaustavlja uvođenjem *opisne* sekvence izražene *prezentom*. Prezent je vrijeme percepcije – njime se pokazuje kako je govornik ‘vidio’ događaje. Naime, uočljivo je da glagoli u perfektu opisuju one uvjete koji se postavljaju kako bi se opis mogao doživjeti sa sinhrono pozicije (tačke gledišta). Drugačije rečeno, pripovijedanje se raspada na niz opisnih scena, a svaka je opisna scena data sa sinhrono tačke gledišta. Unutar tih scena predstavljenih prezentom vrijeme kao da se zaustavlja (usp. Uspenski 1979: 105) – opisne se scene odlikuju svojim posebnim mikrovremenom predstavljenim pretežno egzistencijalnim glagolima⁶:

⁶ Narativna sekvenca je potcrtana, glagoli u perfektu su zatamnjeni; glagoli u prezentu unutar opisne sekvence su zatamnjeni i ukošeni.

Za nekoliko časova doleteli smo iz države Madras u Hajderabad, glavni grad istoimene države, čuvene po dvema nedavnim bunama. (...) Izvezli smo se van grada, do tvrđave Golkonde. Odatle je veličanstven izgled na okolinu; sasvim u daljini nazire se Hajderabad, a onda nepregledna ravnica Dekanske visije. (...) Tvrđava Golkonda se nalazi na jednom kamenom masivu. (...) Iz Hajderabada stigli smo avionom u Aurangabad za dva i po časa. Odsjeli smo u hotelu u kome ima dosta turista, najviše Amerikanaca. Njih su privukla u ovaj daleki kraj dva mesta čuvena po svojim kulturnim spomenicima: Elora i Adžanta. Elora leži trideset kilometara severozapadno od Aurangabada, a čuvena je po svojim hramovima izdubenim u kamenitoj padini jednog platoa. (...) Ušli smo u prvi hram kroz portal visok desetak metara sav u ornamentima od ljudskih i životinjskih likova. (Rodoljub Čolaković, „U Hajderabadu“, H, 195)

U svim navedenim primjerima temporalna shema putopisnog pripovijedanja zasnovana je na prospektivnom uglu gledanja, izlaže se pravcem događajnog toka ili progresije. Događaji su predstavljeni linearno / hronološki, od ranijeg prema kasnijem.

2.2.3. *Vremenska tačka gledišta i retrospektivno (analeptičko) pripovijedanje* (prezent : perfekt). U putopisnom se pripovijedanju često javlja vremenska putanja unazad prouzrokovana uvođenjem subjektivne ili psihološke dimenzije vremena. Drugim riječima, putopisna se priča (fabula) – koju formira hronološko, progresivno, pravolinijsko kretanje praćeno upoznavanjem prostora – zaustavlja, odnosno usporava uvođenjem retrospektivnog ugla gledanja koje se izvodi iz putopišćeve svijesti i/ili njegova znanja. Sjećanja, uspomene i znanje su vrlo važan putopisni motiv koji stoji u osnovi retrospektivne naracije. Prelaskom sa sinhrona, iskazane prezentom, na retrospektivnu tačku gledišta, iskazane perfektom, ostvaruje se figura analepsa (*flashback*), tj. retrospektivna digresija ili kratkotrajna retrospektivna naracija:

Stojim pred izlaznim kućnim pragom i nemam koga da zagrlim. Pamtim kako me odbi od sise. Tu, pred vratima, desno. Pod odrinom. Toplo ljeto, svježji grozdovi i mlake pčele nad glavom. Kao sada. Majka je namazala bradavice smrčevom smolom. Tako. Strugao sam smolu treščicom i

plakao. *Nisam* odmah *znao* otkud najednom to gorko i ljepljivo čudo i kad me majka sažalno *pomilovala*, *znao sam* da je to čudo njeno i da me odbija ozbiljno. Draža mi *je bila* lijeva dojka i dok *sam se upinjao*, *pomilovala* me rukom po tjemenu. Čak *je pokušavala* da moju mladu srdžbu ublaži veselošću koja joj nije pristajala. *Bijah* duboko povrijeđen. *Imao sam* tri godine. I sada jasno *vidim* majku kako se naginje i nježno nudi pridržavajući dojkicu palcem i kažiprstom. Još *gledam* svoje sitne, nedorasle kretnje. To je bilo kao da sad *gledam*. (Alija Isaković, „Miris sjećanja“, A, 199)

Retrospektivna narativna digresija često se vezuje za uspoređivanje kultura. Obično se kultura doma uspoređuje s drugom kulturom. Asocijacije (prizivanje i prisjećanje) na kulturu doma ili zavičaj najčešće se javljaju kao rezultat iniciran kakvim izvanjskim pojedinostima predstavljenim prezentom kao perceptivnim vremenom. Asocirana slika u takvim se analepsama ostvaruje kao drugi član naporedne strukture s glagolima u perfektu:

Kad god *krenem* na čaj, *prolazim* uvijek čitavom kabulskom čaršijom i kroz jedan mali bazar po kome trguju afganistanski Jevreji. (...) U ovom bazaru Jevreji *sjede* pred svojim malim dućanima, pored sanduka i ček-medža punih svakojakih para, srebrenjaka i dukata. Oni mirno *puše* svoje nargile, *igraju* šeš-beš, *razgovaraju* ili glasno *dozivaju* mušterije i *nude* im svoj esap. *Prolazeći ovim bazarom uvijek se sjetim* starog šehera *Sarajeva*. U malom sokaku između Tašlihana, imareta i stare kafane „Aeroplan“, u Predimaretu *bilo je* nekada mnogo jevrejskih sarafa. U svojim magazama *mijenjali su* novac svakojake sorte, veličine i vrijednosti. I naši bosanski Jevreji *sjedili su* pred svojim radnjama, *srkali* kafu, *pušili* čibuke, *divanili*, *igrali* šeš-beš i *dozivali* mušterije. (Zuko Džumhur, „Kolijevka Arijevača“, P, 131)

Kroz sprovedenu analizu vidjeli smo kako se putnikov prostor razotkriva i segmentira činom *kretanja* (putovanja ili pješačenja) predstavljenim narativnom sekvencom (ili mikrotekstovima) s glagolima kretanja u određenom gramatičkom vremenu. Put i putovanje predstavljaju osnovni prostorni oblik prema kojem se organizira *deskriptivni* sloj putopisnog teksta. Putovanje je, dakle, okosnica, glavna narativna nit putopisnog

teksta oko koje se 'pletu' opisni segmenti različitog tematskog sadržaja, o čemu ćemo govoriti u nastavku.

2.3. Iz putopisnog se stila iščitavaju različite konfiguracije kulture putovanja, odnosno njegove veze s književnim, povijesnim, socijalnim, političkim i drugim društvenim dimenzijama i procesima na kojem se fonu razvijaju različiti tipovi opisa⁷ (deskriptivnih toposa) koji putopisni stil boje vlastitim vremenskim obilježjima glagolskih oblika.

2.3.1. Opis vremenskih okolnosti u povijesnome i društveno-političkome značenju donosi putopisna *hronografija* – figura diskursa, „opis vremenskog razdoblja u kojem se odigrao kakav događaj“ (Bagić 2012: 217). Hronografija je tip govora koji doprinosi dokumentarnosti i objektivnosti putopisnog diskursa, a razvija se argumentativno. U njoj se teza obrađuje navođenjem povijesnih činjenica – po tome je putopisna hronografija bliska znanstvenome stilu, dok se zaključak ostvaruje kao autorov komentar – po tom je svojstvu ona bliska novinarsko-publicističkom stilu. U putopisnom se žanru mogu uočiti različiti glagolski oblici koji konstituiraju hronografiju. No, najčešći je slučaj da svoje znanje o prošlosti grada, zemlje ili područja putopisac prenosi u formi perfekta (primjer a) ili aorista (primjer b), odnosno njihovim smjenjivanjem (primjer c):

a)

Godine 1878. tursku vlast **je**, posle više nego četiristogodišnjeg vladanja, **smenila** vlast Austro-Ugarske Monarhije. Tako **je** jednu dotrajalu imperiju, Osmanlijsko carstvo, **smenila** druga imperija u dotrajavanju, monarhija Habzburga. Berlinski kongres **pooverio je** Austriji upravu turskih pokrajina Bosne i Hercegovine, sa izričnim zadatkom da u tim zemljama uvede pravedniji i bolji poredak, u prvom redu da reši zastarele i nemoguće agrarne odnose koji **su bili** izvor nezadovoljstva i opšteg siromašenja zemlje. Monarhija Habzburga, koja **je** još u Napoleonovo vreme, kako se govorilo, **bila** za celo jedno stoleće u zadocnjenju za istorijskim razvitkom Evrope,

⁷ Krešimir Bagić (2012: 216) opis ubraja u figure diskursa. Prema temi i prirodi opisa razlikuju se: ekfrazza, hronografija, topografija, prozopografija, etopeja, portret, paralela, hipotipoza.

pokazala se nesposobnom i **izneverila je** „misiju“ koju su joj velike sile poverile. (Ivo Andrić, „Jedan pogled na Sarajevo“, P, 34–35)

b)

Selo Metković **spominje se** prvi put 1492. godine, ali najstarije matice teku tek od 1734. **Bje** najprije pod vlašću bosanskih i hercegovačkih vladara, a Mlečići ga, potkraj XVII stoljeća, uz Nonkvićevu pomoć **preoteše** Turcima. (Stojan Vučićević, „Neretvom šest dane bez lađe, sedmi bez vode“, P, 360)

c)

Semiti i Arijevci, pradjedovi irački i iranski, žive tu više od pet milenija, ali **se** zmijski čvor stvarno **počeo zaplitati** kada **je** Hamurabi **pokorio** susjede u osamnaestom stoljeću prije naše ere, uključivši ih u svoj moćni Babilon. Kasnije **je** Elam **ojačao** i pokorio Babilon (1163) i Asiriju (1155). Ali, pobuna Nabukodonosora I (1135) i invazija Iranaca **dokrajčiše** Elam. **Dok je** u drugom mileniju Elam **razvijao** civilizaciju zajedničku sa Babilonom, sa istoka **stigoše** pravi Arijevci, indo-evropski osvajači koji **dadoše** svoje ime ogromnom iranskom platou na kojem **se nastaniše**. Jer, oni koji se razumiju u jezičke modifikacije tvrde da ime Iran potiče od riječi „AYRYANA VAEJO“, što znači „porijeklo Arijevaca“. (Kemal Zukić, „Zmijski čvor“, A, 160)

2.3.2. *Pragmatografija*, koja se definira kao opis bilo kakvog čovjekovog postupka, radnje ili akcije, u putopisnim se tekstovima najčešće javlja u opisu svakodnevice ili kakva prizora. Onda kada se putopisac želi predstaviti kao povlašćeni posmatrač, koji u trenutku govorenja stoji pred naročitim prizorom, upotrijebit će aktualni prezent, „koji znači sadašnju radnju, takvu koja se događa upravo sada, tj. u isto vrijeme dok se o njoj govori, ili takvu za koju se drži da se sada događa“ (Simeon 1969: 165). Aktualnim prezentom u putopisnom se diskursu konstruira istodobno referencija na događanje/opažanje i na iskazivanje. To je glagolsko vrijeme kojim se stvara iluzija o sinhronitetu kazivanja (govornog trenutka) i događanja/opažanja (autorove prisutnosti u prostoru), što proistječe iz deiktičke funkcije aktualnog prezenta. Putopisac kao narator i kao opažач ostvaruje minimalan odmak od zbilje, ali i od čitatelja, jer je neposrednost kazivanja i prikazivanja maksimalna, slično reporterskom izvještavanju, naprimjer:

Posmatram život na barci: jedna žena u crnoj pidžami, koja je prilijepljena uz vitko tijelo, sa dugim pletenicama i druga sa djetetom pričvršćenim na leđima, iz zavežljaja **vir**i glava djeteta. Ono **ne plače** dok majka **vesla**. Treća žena **vuče** za brodsko uže, a dijete **spava** na leđima zavezano u čaršav. U njihovom susjedstvu, na istom brodu **sjedi** baka uz ognjište. Nešto **radi**. Mlađa žena, valjda nevjesta, **sprema** ručak. Oko nje djeca **se igraju** sa psima. Zajedno su odrasli. Pored ognjišta, na rubu lađe **je** cvijeće, neke zastavice, Budin lik, mali hram. U drugom uglu **je** kokošinjac. Na njemu **sjedi** mačka, malo dalje spremište za hranu. Bijelo rublje **se suši** na pregradi. Jedna djevojčica **zahvata** vodu iz drvenog rezervoara u obliku cisterne itd. Cijeli život jedne porodice. (Arif Tanović, „Tri duše Hong Konga, P, 98)

Navest ćemo i primjer pragmatografije podržane aoristom. Komponenta aspekta ili vida značajna je stilistička komponenta aorista koja proizvodi živo, dinamično i ekspresivno pripovijedanje:

Priđe nasmijana starica, sasvim slučajno **priđe**, **podigne** ruke ushićena prizorom i daje takt. Papajani je **primi**, starica nježno **zakorači**, zatim tačno i neočekivano živo **prihvati** ritam. Sve življe. Papajani i starica u epicentru, kao da je to bilo uvijek tako i kao da je to jedino što bi trebalo da bude, dok jeste. Zatim pljesak **isprati** staricu, ona **uzvrati** poljupcem, mladići **posjedeše** lijepo umorni, **ne rekoše** ni jednu riječ, blago nasmijani i mili. (Alija Isaković, „Povjetarac s Atosa“, P, 420)

2.3.3. Putopisni žanr obilježava naglašeno prisustvo *pričanja priča*, poput narodnog kazivanja, u kojima se može odrediti i početak, i zaplet, i kraj kao razrješenje. Njihova se zanimljivost i ogleda više u načinu pričanja i naglašeno namjeravanom djelovanju na čitaoca nego u samoj fabuli. Stilizacija⁸ usmenoga kazivanja u putopisnom se žanru pritom ostvaruje zamjenom perfekta pripovjedačkim prezentom, potencijalom, elidiranim perfektom.

Transpozicija **prezentskog značenja** na prošlost, koja u sljedećem primjeru biva inicirana sjećanjem, omogućuje oživljavanje odnosno

⁸ Stilizirani se govor osim oponašanjem neke forme (žanra), stila nekog pravca, nekog djela ili pisca, može prepoznati i kao specifična govorna karakterizacija (usp. Katnić-Bakaršić 2007: 113).

osvježavanje prošle radnje; promjena značenja čini prezent ekspresivnim, slike radnje su živopisne:

Za mog djetinjstva bio je jedan sublimni erotski ritual. Uoči paganske svetkovine Đurđevdana djevojke **naberu** prvog poljskog cvijeća. **Ne spavaju** te noći, **čekaju** prvu mliječ zore, pa **odu** pod vodenice. **Podnesu** krčage pod prsak sa vodenog točka, dok im **se ne napune** kapljice, pjene i tanke vodene opraha (opraha što više, jer će tako više zamadijati muškost!). **Potope** zatim cvijeće u krčage, **nađu** svaka sebi lisnat zaklon i **poskidaju se** gole. **Kupaju se** iz krčaga: da nikad **ne ocvatu**, i cvijet gdje im **dotakne** obline, odatle da im se muške oči, dlanovi i usta nikad **ne otkinu**, a od njihove puti, opjenjene vodom vodeničkom, da **se** muškarcu vječno **vrti** u glavi šumni točak ljubavne omame... (Skender Kulenović, „Cvijet i brana Asuana“, P, 348)

Upotrebom **pripovjedačkog potencijala** umjesto perfekta u sljedećim je primjerima naglašen subjektivni stav prema događaju iz prošlosti. Upotreba perfekta umjesto potencijala dala bi miran iskaz, međutim transpozicijom modalnosti (svojtvene potencijalu) u temporalnost (značenje prošlosti svojstveno perfektu) dobija se ekspresivan izraz za označavanje prošlih radnji.

Pripovjedački potencijal u narednom je primjeru upotrijebljen u slobodnom neupravnom govoru. Naime, putopisac reprodukuje izrečeni tuđi govor signaliziran glagolom govorenja *priča se* i dvotačkom. Pričanje u potencijalu ovdje objedinjuje dva diskurzivna događaja – putopiščevo pričanje i pričanje mještana od kojih je putopisac čuo priču. Pripovjedačkim potencijalom objedinjena su, dakle, dva glasa, ali i dva aksiološka sistema, jer mu je imanentan emocionalno-ekspresivni odnos ili stav prema predmetu priče:

Priča se da su nekada ovdje Grci živjeli. I ti su ljudi silne ovce imali: prve **bi** iz sela već **došle** na vrh planine, a zadnje **bi** tek iz tora **izlazile**. Ti su Grci bili veći od današnjih ljudi. Tijela gorostasna i bezmjerne snage. (Jan Beran, „Daorson“, P, 520)

Pripovjedački potencijal, koji je od perfekta podobniji za izražavanje doživljenih sadržaja, putopisac upotrebljava i onda kada, kao povlašteni

posmatrač, prenosi priču o događaju kojem je lično prisustvovao, koji je, dakle, vidio sopstvenim očima:

Tačno u određeno vrijeme skupljale su se pred prozorom sobe u „Rojalu“, i to svakoga dana, žene Šerpe koje u Katmandu donose drva. (...) Kad **bi sjele** na zemlju da zavežljaj spuste na tlo i s čela skinu laneni remen koji pridržava čitav tovar, **započele bi** ćaskanje koje je bilo vrlo živo unatoč zamoru što se opaža na njihovim crvenosmeđim izbrazdanim licima. Da **bi prekratile** vrijeme, **počele bi** jedna drugoj prebirati po kosi i noktima ništiti uši koje u izobilju žive u njihovim crnim vlasima umaštenim lojem i ukrašenim ponekad divnim velikim crvenim cvijetom lopoča. (Sead Saračević, „Boginja ne voli bombone“, H, 336)

Slično pripovjedačkom potencijalu, i **elidiranom** je **perfektu** *doživljenost* tuđega govora imanentna semantička komponenta. U narednom je primjeru elidirani perfekt upotrijebljen u slobodnom neupravnom govoru (koji se najjasnije razaznaje iz autorske upute s glagolom govorenja: *da im bilo što kaže*). Naime, putopisac–pripovjedač upotrebom elidiranog perfekta u kratkim koordiniranim rečenicama ubrzava svoje pripovijedanje temeljeno na priči koju je čuo od stanovnika sela kraj Neretve, a u kojem je na svome putovanju boravio. Nizanjem i ponavljanjem elidiranog perfekta u uzastopno kratkim rečenicama tempo pričanja⁹ se ubrzava a time potencira afektivnost doživljavanja tuđega govora, kao i samog sadržaja priče:

Prije pedeset godina, navratio je tu, Boga pitaj kako i zašto, nekakav čudni insan iz Švapske, pio natašte vodu iz Neretve i sladio se šipcima. **Donosili** mu šerbet, **ispijali** naiskap pune bukare žilavke pred njim, ali on jednako **tjerao** svoje i **slijegao** ramenima u nemogućnosti *da im bilo što kaže* ili objasni. Kad su ga već i djeca ostavila na miru, očekujući s cijelim selom da naskoro dođe kraj njegovim navikama ili njemu, nestao je neopazice iz sela. (Stojan Vučićević, „Neretvom šest dana bez lađe, sedmi bez vode“, P, 357)

Kako se to može uočiti iz navedenih primjera, sve su ove priče stiliziranim usmenim kazivanjem, ostvarenim upravo izborom pripovjedačkih

⁹ „Ubrzavanje, usporavanje, elipse ili zaustavljanje, dio su i fikcijske i faktografske priče, a u oba su slučaja određeni zakonom učinkovitosti i ekonomičnosti te osjećajem koji pripovjedač pridaje relativnoj važnosti trenutka i epizoda.“ (Genette 2002: 52)

glagolskih oblika, usmjerene na čitaoce kao slušaocce, na njihovo uživanje u priču i saradnju s putopiscem–pripovjedačem u proživljavanju njenog toka. Doživljenost se na jezičkome planu najjasnije prepoznaje u upotrebi glagolskih oblika kojima je to temeljno stilističko i narativno obilježje – pripovjedačkim prezentom, pripovjedačkim potencijalom i elidiranim perfektom.

2.3.4. U opisima prirode s komponentom doživljenosti posebno je ekspresivno smjenjivanje oblika perfekta odnosno prezenta i oblika elidiranog perfekta. U takvom nizu pojavljivanje elidiranog perfekta ima stilistički efektanu funkciju markiranja nekog karakterističnog, izuzetno impresivnog podatka o prizoru – jer elidirani perfekt ističe i naglašava, to je glagolski oblik koji ima značenje rezultativnosti, završenosti na osnovi čega nastaju impresivne slike gotovih prizora. Otuda su njegova značenja natopljena afektivnošću, a iz nje proistječe i emocionalna pripovjedačka atmosfera i impresivnost pripovjedačke slike, što sveukupno putopisni tekst boji lirizmom svojstvenim književnoumjetničkom kazivanju i prikazivanju:

Pa se čini tako kao da je neko, u vremena davna i neznana, trijebio zemlju od kamena i kao htio da ga baci u more, pa do mora nije dobacio! I tako **na-stala** gomila kamenja. Kamen **stao** uz kamen. Kamen **pao** na kamen. **Utonuo** u zemlju, digao se pod nebo. **Načinio** brda i planine. **Izdubio** polja i doline. **Načinio** zemlju Hercegovinu! (Ćamil Sijarić, „To je zemlja Hercegovina“, H, 460)

Vodopad zovu Kravicama. Huk hučni, zaglušni, nešto što uho nije čulo, nešto što oko nije vidjelo. Kao da su se tu igrali džinovi. **Navratili** vodu, **odranjali** stijenu, **gradili** vodopad. Živo vječno srce ove zemlje. Njen najveći krvni udarac. **Ispisali** pjesmu koju *ne znaš* da čitaš – pa samo *gledaš* bijeli stih, pa samo *slušaš* neslušan ton, onaj koji ponekad *daju* samo vode, ovako velike kao što je ova. (Ćamil Sijarić, „To je zemlja Hercegovina“, H, 463–464)

Citirani primjeri pokazuju kako gramatička sinonimija u polju temporalnosti ima značajnu funkciju u proizvodnji specifičnih doživljajnih, kao i ritmo-melodijskih i dinamičnih kvaliteta putopisnog teksta.

Zaključak

U ovom smo radu najprije nastojali ukazati na značaj povezanosti gramatike i stilistike, posebno na značaj suodnosa gramatičke kategorije vremena i stilističkih izvoda koji proizlaze iz postupka sinonimizacije unutar te gramatičke kategorije. Drugi je cilj rada bio ukazati na specifičnost sinonimije glagolskih oblika u putopisnom žanru. Analiza je pokazala da se specifičnost putopisnog stila potvrđuje variranjem glagolskih oblika u polju temporalnosti ovisno o tome kakvu vrstu putopisne informacije putopisac želi prenijeti čitaocu, tj. kako želi djelovati na čitaoca, te kako se postavlja prema iskustvu putovanja kao završenom, prošlom događaju.

Izvori

- (H) Isaković, Alija (ur.) (1973), *Hodoljublje: izbor bosanskohercegovačkog putopisa i građa za bibliografiju, 1842–1970*, Svjetlost, Sarajevo
- (P) Isaković, Alija i Ivan Lovrenović (ur.) (1984), *Putopisi (izbor)*, Svjetlost, Sarajevo
- (A) Rizvanbegović, Fahrudin (ur.) (1997), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo

Literatura

- Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
- Bal, Mieke (1989), „Opisi (za jednu teoriju narativnog opisa)“, u: Kramarić, Z. (ur.) *Uvod u naratologiju*, str. 199–223, Osijek
- Barthes, Roland (1992), „Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova“, u: Biti, Vladimir (ur.) *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb, str. 47–79
- de Beaugrande, Robert-Alain i Wolfgang Ulrich Dressler (2010), *Uvod u lingvističku teksta* (s njemačkog prevela Nikolina Palašić), Disput, Zagreb
- Duda, Dean (1998), *Priča i putovanje*, Matica hrvatska, Zagreb
- Genette, Gérard (2002), „Fikcijska priča, faktografska priča“, u: *Fikcija i dikcija* (s francuskog preveo Goran Rukavina), Ceres, Zagreb

- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Jakobson, Roman (2008), „Preklučivači i glagolske kategorije“, u: *O jeziku* (s engleskog preveo Damjan Lalović), str. 451–472, Disput, Zagreb
- Katnić-Bakaršić, Marina (2007), *Stilistika*, Tugra, Sarajevo
- Kovačević, Miloš (2003), *Gramatičke i stilističke teme*, Književna zadruga, Banja Luka
- Kovačević, Miloš (2011), *Stilska značenja i zračenja*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš
- Palić, Ismail (1998), „O inkoativnim i finitivnim rečenicama nadrećeničnog jedinstva u znanstvenom stilu bosanskoga standardnog jezika“, *Bosanski jezik*, 2, str. 16–86
- Piper, Predrag (1997), *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd
- Pranjkić, Ivo (2007), „Stilske figure i gramatika“, u: *Jezik književnosti i književni ideologemi. Zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. Krešimir Bagić), str. 23–32, Zagrebačka slavistička škola – FF press, Zagreb <https://stilistika.org/stiloteka/rasprave/165-stilske-figure-i-gramatika>, pristupljeno 1. 3. 2024.
- Pranjkić, Ivo (2013), *Gramatička značenja*, Matica hrvatska, Zagreb
- Riker, Pol (2004), „Sopstvo i narativni identitet“, u: *Sopstvo kao drugi* (s francuskog preveo Spasoje Đuzulan), str. 147–171, Jasen, Beograd – Nikšić
- Savić, Svenka (1993), *Diskurs analiza*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad
- Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb
- Tošović, Branko (1995), *Stilistika glagola*, Lindenblatt, Wuppertal
- Uspenski, Boris A. (1979), *Poetika kompozicije: Semiotika ikone*, Nolit, Beograd
- Velčić, Mirna (1991), „Problem vremena: osobna povijest i historiografski diskurs“, u: *Otisak priče*, str. 78–133, August Cesarec, Zagreb
- Weinrich, Harald (1989), „Glagolsko vrijeme, raspravljani i pripovijedani svijet“ (prevela Mirjana Stančić), u: *Uvod u naratologiju*, Osijek, str. 183–197
- Ženet, Žerar (1985), „Granice pripovedanja“, u: *Figure*, Biblioteka Zodijak, Beograd

THE ENALLAGE OF TENSE AND MODE IN TRAVELOGUE

Summary

Narrative sequence is the basic configural element (speech type) of the travelogue, on the basis of which its spatial and temporal arrangement is organized. The temporal arrangement of travel narration depends on the travel writer's awareness of time and their subjective experience of time while writing about the journey. The writer, as a storyteller, has the freedom to choose a perspective, i.e. time point of view, to narrate the travel story to others. In this context, the question of intentionality in choosing verb forms to express travelogue temporality is important for stylistics. Regarding this question verb forms were studied as stylistic indicators of experiential, dynamic, rhythmic, and interdiscursive effects. These stylistic features make the travelogue genre specific and distinguishable from other genres with which it simultaneously exists. In doing so, it starts from the position that the issue of synonymy is very important in stylistic research. Since the subject of this paper is grammatical synonymy in the field of narrative temporality, the paper uses the concept of analogous time and mode, which in the system of stylistic / rhetorical figures means the expression of the same temporal relations in different verb tenses and modes. The research corpus is an anthological selection of 20th-century travelogues from Bosnia and Herzegovina.

Key words: stylistics, travelogue genre, enallage, synonymy, verb tenses (forms)

KNJIŽEVNOST

Amira Dervišević

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

ELEMENTI TRAGIČNOG U USMENIM BAJKAMA

Sažetak

U literaturi o usmenoj književnosti na južnoslavenskom prostoru o bajkama se najčešće piše kao o pričama koje odražavaju optimističan pogled na svijet. Međutim, u dugom lancu usmenoknjiževne tradicije nalaze se i usmene bajke koje zrcale tragične elemente. Za upotpunjavanje predstave o stilu usmene bajke od važnosti je propitivanje funkcija elemenata tragičnog u ovim pričama. Polazne pretpostavke jesu da spomenuti elementi premrežavaju svijet bajke i utiču na njeno razumijevanje. Ciljevi ovog rada jesu propitivanje tragičnog u usmenim bajkama i utvrđivanje njegove funkcije u odabranim primjerima zabilježenim u bošnjačkoj sredini. Nakon analize i interpretacije, komparativnom i metodom rada na tekstu, zaključuje se da su tragični elementi prisutni u motivima i završetku bajke. Tragični motivi ulaskom u bajku gube svoj tragični ton i ne utiču na funkciju bajke za razliku od nesretnog kraja koji narušava stil bajke i kojim se pojačava poučnost priče. Promišljanjima predstavljenim u radu želi se doprinijeti razumijevanju stila usmene bajke.

Ključne riječi: usmena bajka, tragični motivi, nesretni kraj.

1. Uvod

U usmenim tradicijama na južnoslavenskom prostoru naziv bajka upotrebljava se za priču u kojoj preovladava čudesni sadržaj. Radi se o usmenoknjiževnom ostvarenju koje sublimira stvarnost i u kojem pripovjedač oblikuje svijet u kojem je sve moguće – zlatan đerđef koji sam od sebe

zlatno vezivo veze, zlatan stan koji sam od sebe zlatnu tkaninu tka i mlin koji se sam okreće i zlatno mlivo melje. U bajkama nema suvišnih opisa, sve je reducirano do krajnjih granica razumijevanja i dovoljna je samo sintagma da slušaoci znaju o čemu se radi – najmlađi carević, golema gorica, siroto dijete, zla maćeha, zlatna jabuka.

Književnoteorijsko određenje usmene bajke među prvima ponudio je Max Lüthi u studiji *Evropska narodna bajka*. Na temelju analize većeg broja bajki Lüthi zaključuje da stil ove samostalne usmenoprozne vrste odlikuje: jednodimenzionalnost, nedostatak dubinske perspektive, apstraktni i izolirajući stil te sublimni odraz svijeta. Jednodimenzionalnost bajke ogleda se u nepostojanju razlike između dimenzije čudesnog i dimenzije realnog, stoga u bajkama junaci komuniciraju s natprirodnim pojavama bez straha ili čuđenja jer su svi dio istog svijeta. Nedostatak dubinske perspektive vidljiv je, pored ostalog, u postupku oblikovanja likova, prostora i vremena. Primjerice, o unutrašnjem svijetu likova slušaoci ništa ne znaju jer su oni predstavljeni kao figure. Junaci bajki ne propituju svoje postupke i ne ističu dileme, a na akciju ih potiče okolina. Da bi postigao svoj cilj junak uvijek treba pomoć onostranih figura. U bajci sve ide naporedo, kao da je vođeno čarolijom. Junaci, stvari i epizode su izolovani ali istovremeno su nevidljivo povezani što je odlika apstraktnog stila priče. Vrhunac apstraktnog stila je čudo. Naposljetku u usmenoj bajci prepoznamo sublimni odraz svijeta odnosno ona preuzima motive iz stvarnosti ali ih preobražava u skladu sa svojim potrebama (Liti 1994).

Obično je na početku priče ravnoteža svijeta bajke narušena, a njegovo dovođenje u harmoniju povezano je s ostvarivanjem cilja koji je postavljen pred junaka. Dolazak do cilja istovremeno je sretan kraj za junaka i za priču u cjelini. Međutim, na svom putu pojedinac je često izložen velikim iskušenjima – gubitku imanjanja, prijatelja i najmilijih pa se čini da je život junaka bajke premrežen elementima tragičnog. Uvid u zabilježenu građu na južnoslavenskom prostoru pokazuje da su usmene tradicije prenosile i primjere u kojima glavni junaci ne uspijevaju u svojim namjerama i tragično završavaju svoje putovanje, odnosno bajke nemaju sretan kraj. Dakle, iako se o bajkama piše kao o samostalnom usmenoproznom žanru u kojem sve vodi sretnom završetku (Softić 2001: 159), čini se da je tragično u

bajkama prisutno u raznolikim oblicima. U ovom radu o tragičnom se piše kroz njegov odraz u stilu – u motivima i završetku. Polazne pretpostavke jesu da elementi tragičnog premrežavaju svijet bajke i utiču na njeno razumijevanje. U radu se najprije sažeto prohodi kroz dosadašnja istraživanja o ovoj temi, potom se analiziraju i interpretiraju primjeri iz bošnjačke usmene tradicije i naposljetku se predstavljaju zaključna promišljanja o tragičnom u odabranim primjerima. Ciljevi ovog rada jesu propitivanje elemenata tragičnog u usmenim bajkama i utvrđivanje njihove funkcije. Metode koje se koriste jesu komparativna i metoda rada na tekstu. Ovim radom želi se pridonijeti boljem razumijevanju stila usmenih bajki.

2. Književni teoretičari i historičari o tragičnom u usmenim bajkama

O tragičnom kao fenomenu može se pisati sa različitih aspekta. Leksikografsko određenje ponudio je Milan Damjanović (1986: 827) u *Rečniku književnih termina*. Autor natuknice primjećuje da se kao fenomen tragično može posmatrati subjektivno i objektivno. Subjektivno, s gledišta posmatrača, predstavlja događaj ili doživljaj koji je obilježen osjećanjima tuge, straha, saosjećanja i sažaljenja s tragičnim junakom, ali se taj događaj ili doživljaj pretvara u osjećanje duševnog uzdizanja jer uprkos patnji i propasti junaka pobjeđuje ideja za čije se ostvarenje on žrtvovao. Objektivno, prema Damjanoviću, tragično se javlja kao propadanje onog što je veliko, snažno, herojsko, kako na socijalnom tako i na metafizičkom planu. Naime, na socijalnom planu, borba junaka da izmijeni svijet nabolje propada jer njegova akcija nema pravog društvenog odjeka, a na metafizičkom planu bilo kakva herojska akcija pojedinca, u konačnici je obilježena čovjekovom smrtnošću (Ibid.).

O elementima tragičnog u bajkama među prvima je pisao André Jolles početkom 20. stoljeća. Prema Jollesu (1978: 171) bajka je jednostavan oblik čija je duhovna zaokupljenost, ono što je mjerodavno za oblik bajke, očekivanje kako bi se u svijetu moralo zbivati. On primjećuje da u bajkama zbivanje teče tako da ono odgovara zahtjevima naivne čudorednosti

čije poštivanje rezultira u konačnici svijetom koji je dobar i pravedan. Svijet bajke suprotstavljen je stvarnosti jer čini se da svijet stvarnosti većinom nije ni dobar niti pravedan. Duhovna zaokupljenost u bajkama djeluje u dva pravca, s jedne strane ona poima stvarnost kao svijet koji ne odgovara naivnoj ćudorednosti, a s druge strane nudi drugi svijet u kojem se ispunjavaju zahtjevi naivne ćudorednosti. Svijet stvarnosti za Jollesa istovremeno je naivno nećudoredan i tragičan. „Tragičnost, rečeno jednom zgođom kratko, ali prikladno, jest: kad mora biti što biti ne može, ili: kad ne može biti što biti mora“ (Ibid.). Iz dvojako usmjerene djelatnosti duhovne zaokupljenosti razvila su se dva oblika bajke – u jednom su stvari uređene tako da odgovaraju zahtjevima naivne ćudorednosti, a u drugom tok stvari je takav da odgovara zahtjevima naivne nećudorednosti odnosno svijetu tragičnosti. Ovaj drugi oblik bajki Jolles imenuje antibajkom odnosno tragičnom bajkom. Razlog zašto se o tragičnoj bajci malo pisalo jeste taj što se navedeni drugi oblik bajki (antibajka) stopio s bajkom u pisanoj književnosti i tokom vremena potisnuo jednostrano djelatni oblik. Oblik bajke jeste takav da se on iskazuje u svojoj dvostrukoj djelatnosti, u njemu se tragičnost uspostavlja i ukida. Na tragu toga jasno je da je, prema Jollesu, tragičnost prisutna ne samo u antibajkama nego i u bajkama. Naime, najčešće pripovjedači kazuju zgode koje se opiru našem osjećaju pravedna zbivanja, primjerice najmlađi dječak nasljeđuje manje od ostale braće, siromašni roditelji napuštaju svoju djecu, mladoženja se rastaje od prave nevjeste i slično. Zapostavljanje, krivica, samovolja i grijesi u bajkama se pojavljuju samo da bi se dokidali i posredstvom naivne ćudorednosti konačno razrješavali. Sve siromašne djevojke dobijaju na kraju pravog princa, svi jadni dječaci prave princeze, u bajci se čak i smrt ukida jer bajka često završava konstatacijom „ako nisu umrli, žive još i danas“ (Jolles 1978: 172).

Teorijska promišljanja o bajkama, dakle i o antibajkama, do kojih je došao André Jolles bila su predmet propitivanja drugog velikog istraživača usmene književnosti – Maxa Lüthija. U studiji *Evropska narodna bajka* Lüthi ističe nesumnjiv Jollesov doprinos proučavanju bajki. U cjelini gledano njegovo proučavanje duhovne zaokupljenosti i oblika bajke usmjerilo je nauku o usmenoj književnosti k analiziranju forme bajke. Međutim, ono što Lüthi zamjera Jollesu jeste što određuje bajke kao priče kojima

se zadovoljava primitivni moral, odnosno Jollesovo isticanje ideje da se bajkama želi doseći pravda. Za razliku od Jollesa, Lüthi smatra da bajka vidi svijet onakvim kakvim ga prikazuje i vjeruje u svijet takav kakvim ga opisuje. U dijelu studije u kojoj se tematizira funkcija i značenje bajki, Lüthi se bavi i antibajkama kako su one opisane kod Jollesa. Autor zaključuje da bajka u sebi sadrži antibajku pa pored junaka stoji lažni junak, odnosno onaj koji ne uspijeva u svojoj misiji. Ponekad se čak i junak može u nekim dionicima svog puta ponašati kako to ne odgovara njegovoj ulozi. Također, postoje nepotpune bajke u kojima se pripovijeda o propasti glavnog junaka. Međutim i u ovim primjerima postoji mogućnost da će junak uspostaviti kontakt sa silama koje vladaju u svijetu bajke, samo se ova mogućnost ne ostvaruje. Kada je oblik bajke potpun, bajka spontano postiže da se kontakt junaka sa silama ostvari. Stoga je u središtu potpune bajke junak koji sigurno uspostavlja kontakte a njegovi partneri su kontrastne figure – pomoćnici i protivnici čije je postojanje uslovljeno vezama s junakom. Za Lüthija sporedne figure su suviše potcijenjene, a junak precijenjen jer su svi oni ipak samo figure, oni nisu zanimljivi sami po sebi već kao nosioci radnje. Junak i lažni junak, pomoćnik i protivnik, sve figure predstavljaju pogled na svijet koji pruža bajka. Postupci junaka, ispravni i pogrešni, zastupaju mogućnosti u bajci – usmenoproznoj vrsti koja odražava cjelinu svijeta. U studiji o evropskoj bajci Lüthi se bavi i tragičnim tonom, odnosno njegovim odsustvom u dionicima bajki koji se mogu označiti tragičnim. Lüthi primjećuje da se s istim mirom pripovijeda o „uzbudljivim doživljajima, kao i o jednostavnim svakodnevnim radnjama i pobudama. Bajka nam priča o ubistvu, nasilju, iznuđivanju, izdaji, kleveti, rodoskrnavljenju, i o nesrećnoj smrti mnogih princezinih prosaca, a da pri tom uopšte ne poprima tragičan ton“ (Liti 1994: 73). Razlog odsustva tragičnog tona autor vidi u apstraktnom stilu ove vrste koji sve motive preobražava u skladu sa svojim potrebama. Primjerice, devedeset i devet odsječenih glava nabijenih na kolac djeluju ornamentalno i njihov pretjeran broj, koji odgovara čvrstoj formuli, za Lüthija isključuje saosjećanje i žaljenje.

U nauci o usmenoj književnosti smatra se da je pored Maxa Lüthija drugi najveći poznavalac bajki Vladimir Propp. U knjizi *Morfologija bajke* objavljenoj godinu dana prije Jollesovih *Jednostavnih oblika*, Propp

(1982: 100) ističe da uvjet da neka priča bude bajka jeste posebna struktura odnosno „svaki razvitak od nanošenja štete (X) ili nedostatka (x), preko međufunkcija, ka svadbi (N) ili drugim funkcijama upotrebljenim kao rasplet. Završne funkcije nekada su nagrada (Z), plen ili uopšte otklanjanje nevolje (E), spasavanje od potere (S) itd.“. U vezi s prethodnim, može se zaključiti da za Vladimira Proppa bajke imaju sretan kraj jer se u konačnici nevolje otklanjaju. Što se tiče nesretnog kraja u nekim kazivanjima ove usmenoprozne vrste, pažnju privlači da u Prilogu II on donosi primjer analize bajke s dva junaka u kojoj zmajica, mitološko biće, nakon što joj je jedan junak spasio život, na kraju ubija oba junaka – dva brata. Propp završava analizu konstatacijom da ovaj primjer usmene bajke ima nešabloniziran kraj. Nešto kasnije u tekstu kratko komentira spomenutu bajku i bilježi da je bajci pridodat neobičan kraj. U cjelini gledano u knjizi se kao jedna od funkcija navodi svadba, odnosno možemo zaključiti da je kraj u bajkama općenito sretan.

Ako pođemo od književnoteorijskog promišljanja o antibajci kako je to učinio Jolles, onda možemo zaključiti, na temelju uvida u radove o usmenoj književnosti, da su se književni historičari i teoretičari na južnoslavenskom prostoru usputnim opaskama u svojim tekstovima bavili antibajkom. Čuvena znanstvenica Maja Bošković-Stulli u tekstu *Bajka*, objavljenom u knjizi *Usmena književnost nekad i danas* (1983) sažeto predstavlja opseg pojma bajka prohodeći kroz različite usmenoprozne tradicije i postignuća istraživača. U ovom tekstu se ne spominju bajke nesretnog kraja ili elementi tragičnog, međutim, u dijelu koji se odnosi na pitanje šta bajka iskazuje, autorica primjećuje da se u bajci često pronalazi poezija želje, odnosno snovi o sreći bijednih i siromašnih, što upućuje na zaključak da je sretan kraj bajki obilježje vrste. Primjerice, Friedrich Ranke vidi u bajkama kompenzatorsku funkciju odnosno poeziju ispunjenja želja što ih život uskraćuje, Lutz Röhrich bajke posmatra kao surogat za prozaičnu životnu zbilju, a Roman Jakobson kao san o trijumfu bijednih. Postojanje sretnog kraja jasno ističe i Ernst Bloch. Naime, on bajku vidi kao nadu i želju: „Bajka biva na kraju uvijek zlatnom, u njoj je dovoljno sreće. Tu upravo mali junaci i siromasi stižu onamo gdje je život postao dobrim“ (Bloch prema Bošković-Stulli 1983: 128).

Propitujući mehanizme i pretpostavke pod kojima su bajke postale dijelom hrvatske dječije književnosti, Marijana Hameršak u knjizi *Pričalice: O povijesti djetinjstva i bajke* (2011), piše i o bajkama čiji junaci tragično završavaju svoj život. Naime, prohodeći kroz sadržaj časopisa *Smilje* (1873–1945), Hameršak primjećuje da je među objavljenim pričama nekoliko bajki o lažnim junacima. Gledano u cjelini, riječ je o primjerima posredstvom kojih su se čitaocima distribuirale društveno prihvatljive vrijednosti i obrasci ponašanja. „Upoznajući čitatelje s pogubnim posljedicama kršenja tih obrazaca te su ih bajke nastojale nagovoriti na njihovo prihvaćanje. One su osuđivale, poimenice, oholost, nezasitnost i gramzivost, a zalagale se za očuvanje postojeće (društvene, dobne i dr.) hijerarhije“ (Hameršak 2011: 124). Dakle, bajke o lažnim junacima kroz imperATIVE učenja primjerom, zabavne pouke i građanski odgoj, promicale su vrijednosti poslušnosti i odanosti autoritetu.

Snežana Samardžija (2011) piše o bajkama kao razvijenim i stiliziranim pričama čudesnog sadržaja u čiju se istinitost ne vjeruje. Bitne sižejne i žanrovske jedinice su tipski likovi, daleka prošlost, apstraktnost prostora, bitan udio fantastike i nevjerica u istinitost predstojećih avantura. „Između inicijalne i završne sekvence (poremećene/uspostavljene ravnoteže) oblikuju se prepreke, njihova rešavanja i različiti vidovi provera, ali ishod mora biti srećan za pozitivne junake, diskretno označene univerzalnim ljudskim vrlinama“ (Ibid.: 128). Nešto kasnije u tekstu, autorica ističe da pripovjedač potvrđujući primarnu osobitost žanra – pripovijedajući o nemogućim doživljajima, katkada napušta fiktivni svijet i potpuno se približava slušaocima, nekada se poigravajući s njima, pa i sa „neminovnim srećnim i dugovečnim životom junaka bajke“ (Ibid.: 133). U vezi s time, autorica uočava da finalna pozicija kazivanja može biti u vidu pouke, čime se zabavnoj funkciji bajke pridružuje odgojna funkcija. Za Samardžiju narušavanje kanonskih elemenata bajke a posebno srećnog kraja, vidljiva je u stilizaciji bajki u pisanoj književnosti. Kao primjere ona navodi tekstove Oscara Wildea, Hansa Christiana Andersena, J. R. R. Tolkiena, Jelicu Belović-Bernadzikowsku, Ivanu Brlić-Mažuranić i Desanku Maksimović.

Stipe Botica (2013) bilježi da je bajka struktura koja je sa srećnim završetkom odnosno da je kraj bajke po pravilu najčešće sretan, tj. povoljan.

Međutim, pišući o bajkama u hrvatskoj usmenoj književnosti, on analizira i interpretira pjesmu-bajku *Čovjek zmaj*, koja ima nesretan kraj. Riječ je o primjeru koji je, prema mišljenju ovog istraživača, važan za povijest hrvatskog bajkovitog sadržaja i nezaobilazan u povijesnom pregledu usmene književnosti. Budući da je zabilježeno više varijanti ove bajke, može se zaključiti da se radi o bajkovitoj strukturi koja je posebno produktivna. Ono što privlači pažnju jeste da priča koju je kazivala pripovjedačica Kate Murat završava nesretno. Botica komentira ovaj kraj kao netipičan. Razlog zašto pjesma-bajka nema sretan završetak jeste taj što je izvedbena logika dovela do baladnog završetka. Autor ostavlja mogućnost da u dugom lancu prenošenja usmeni pripovjedači mogu ispričati svoju verziju završetka pa da ta pjesma-bajka može nastaviti svoj drukčiji život kao neka druga inačica ove bajkovite teme.

Tragični elementi u usmenim bajkama ostali su po strani književnokritičkih propitivanja na bosanskohercegovačkom prostoru. Izuzetak je rad Vildane Pečenković *Antibajka u savremenoj bošnjačkoj književnosti* (2022), koja se bavi analizom i interpretacijom odabranih primjera iz zbirke *Priče iz Tajanstvene šume* književnika Rize Džafića. U ovom radu autorica donosi pregled savremenih književnoteorijskih radova koji tematiziraju antibajku u pisanoj književnosti a usputno razvija zapažanja o antibajkama u usmenoknjiževnoj tradiciji. Nakon analize primjera antibajki iz zbirke *Priče iz Tajanstvene šume* autorica zaključuje da je arhetipske motive bajke pisac invertirao pa se umjesto sretnog nudi tragičan kraj i zlokobna slika svijeta.

3. Elementi tragičnog u usmenim bajkama zabilježenim u bošnjačkoj sredini

Sagledavanje tragičnih elemenata u usmenim bajkama zasnovano je na uvidu u građu rukopisnih zbirki sačinjenih krajem 19. i početkom 20. stoljeća – Ahmeda Kasumovića i Hamdije Mulića. Riječ je o zbirkama nastalim kao posljedica akcije pokrenute krajem 80-ih godina 19. stoljeća u cilju istraživanja tradicijske kulture južnoslavenskih naroda. Nakon što je u *Zborniku*

za narodni život i običaje južnih Slavena Antun Radić objavio programski članak *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu na južnoslavenskom prostoru*, pojavljuju se sakupljači narodnih umotvorina čiji je rad rezultirao brojnim rukopisnim zbirka. U Bosni i Hercegovini posebnu pažnju privlače upravo Kasumovićeva i Mulićeva zbirka. Za razliku od Ahmeda Kasumovića, o kojem se malo zna, Hamdija Mulić, učitelj, etnograf i pisac za djecu, mnogo je poznatiji stručnoj i široj javnosti. Od 1901. godine radio je kao učitelj u Čapljini, Konjicu, Bugojnu i Hrasnici kod Sarajeva. Uporedo s nastavnim bavio se etnografskim i književnim radom. Pod imenom Ata Nerces, Hamdija Mulić objavljivao je brojne književne priloge u časopisima koji su u svojim programskim načelima isticali prosvjetarsko djelovanje među Bošnjacima.¹

Obje rukopisne zbirke sadrže raznovrsne primjere usmene poezije i proze te opise običaja sredina u kojima su zabilježeni. Kasumović je bilježio pjesme i priče stanovnika Bosanske Gradiške, a Mulić primjere usmene književnosti koju su kazivali stanovnici Hrasnice. O okolnostima pod kojima su priče i pjesme bilježene vrlo je malo podataka, a ne zna se ni ko su bili pripovjedači i pjevači. Izuzetak je nekoliko priča koje je sakupio Hamdija Mulić a uz koje je sakupljač naveo ime kazivača. Objе rukopisne zbirke najprije su bile u fondu Matice hrvatske, a sada su pohranjene u arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

3.1. Tragični motivi u usmenoj bajci

Rukopisna zbirka sačinjena u Bosanskoj Gradiški krajem 19. stoljeća primjer je vjerne slike narodnog pripovijedanja, jer se – kako je naveo sakupljač Ahmed Kasumović – radi o zapisima nastalim kao rezultat neposrednog kazivanja, u pero. U ovoj zbirci najviše je novelističkih i šaljivih priča a potom po brojnosti slijede bajke, anegdote i kazivanja koja su granični oblici

¹ O književnom radu Hamdije Mulića pisali su, između ostalih, Hamdija Kreševljaković u tekstu *Hamdija Mulić: 'Iz života za život'*, Muhsin Rizvić u knjizi *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Enes Duraković u *Antologiji bošnjačke pripovijetke XX stoljeća*. Ifet Mustafić je 2008. godine priredio knjigu iz dva toma pod nazivom *Hamdija Mulić: pedagog, prosvjetitelj, reformator, književnik*.

usmene proze.² Jedna od bajki je *Gvozdenzuba*, primjer usmene bajke u kojem se mogu prepoznati tragični motivi.

U jednoj dolini živio Suljo Seljaković. Suljo je bio bogat poljodjelac – imao je osam volova i četiri krave. No najveće bogatstvo bili su njegovi sinovi: Meho, Alija, Halil, Omer, Osman, Mustafa i Ahmet. Kako nisu imali sestre, braća su svaki dan molila Boga da im mati rodi sestru pa makar i gvozdenih zuba. Što su željeli to su i dobili – mati rodi djevojčicu gvozdenih zuba. Nakon što otkriju da im je jednu noć nešto zaklalo vola, braća odluče da će svaku noć po jedan paziti volove. Međutim, kako koji ode tako odmah zaspi i ne dočeka da vidi šta ubija blago. Najzad dođe red na najmlađeg. Ahmet ostane budan i vidje da sestra gvozdenim zubima kolje vola. On joj čakijom odsječe mali prst i leže da spava. „Kad sutradan upita otac Ahmeta opazi li ti išta on im kaže da je to činila sestra a ona skoči iz bešike pa zakolje oca pa mater pa jednog, drugog, trećeg, četvrtog, petog i šestog brata zakolje, samo ostane Ahmet...“ Momak na prevaru pobjegne od kuće i sestre i unajmi se u neke babe. Dok je baba spavala, on joj uzme ključeve i otključavajući sobe u kuli otkrije čovječije kosti, zaklane ljude, drago kamenje, babin krevet, bakar, srebro i naposljetku zlato. U posljednjoj odaji on uzjaše na zlatnog konja i pobjegne iz kule. Bježeći od babe, on je redom bacao čudesne predmete koji su bili uz konja – britvu, češalj i ogledalo. Od britve je nastala gora, od češlja šuma a od ogledala led. Tako uspije pobjeći od babe i vratiti se kući gdje ga je dočekala sestra – Gvozdenzuba. Sestra mu reče kako ga se zaželjela i ponudi mu večeru. Međutim, čim je izišla pred kuću ona odgrize konju nogu pa:

... unide bratu i rekne zar ti brate došo na tri konjske noge, a on njoj odgovori da nije, a ona njemu ćuti izićute, pa ope iziđe klepne (...) pa unide i rekne zar ti brate došo na dvi konjske noge, on joj odgovori nisam neg' na čitavom konju. Ćuti, izićute. Pa ope iziđe u kuću pa odgrize i treću nogu u konja pa unide bratu i rekne zar ti brate došo na jednoj konjskoj nozi, a on rekne nisam sestro neg' na čitavom konju, ona njemu ćuti izićute. Pa ope iziđe i odgrize i četvrtu nogu. Pa unide i rekne zar ti brate došo na konjski trbusi a on

² Više o usmenim pričama u rukopisnoj zbirci Ahmeda Kasumovića vidi: Dervišević, Amira (2016), *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi*, Slavistički komitet: Fondacija „Novi vidici“, Sarajevo.

njoj odgovori da nije a ona njemu ćuti izićute te ope iziđe i odgrize i trbuh pa unide i rekne zar si došo na glavi konjskoj, a on njoj odgovori da nije, a ona njemu ćuti izićute, pa izide klepne (...) pa unide zar ti brate došo pišice a on njoj odgovori da nije već na konju, ona njemu ćuti izićute. Tude oni prenoće.

Kad je osvanulo, sestra zaprijeti bratu da će ga zaklati. Čim je sestra zaspala, Ahmet se popne na krov kuće. Probudivši se, Gvozdenzuba krene da uhvati brata, a ovaj se popne na hrast pored kuće. Sestra počne sjekirom sjeći stabla i kako koje sruši tako momak skoči na drugi pa na treći hrast. Kad je vidio da će ga sestra uhvatiti, Ahmet se sjeti svirale i čim počne svirati doletje arslan (lav) i kaplan (tigar). „Ona pojde njega moliti da joj oprostiti a brat milostiva srca oprostio joj i ode arslan i kaplan. Samo što oni odoše a ona njemu rekne ako si ti meni oprostio ja neću tebi.“ I krene da uhvati brata. On dozove životinje i opet se ponovi isto – sestra najprije zamoli za oprost, a čim životinje nestanu, ona nasrne na brata. Naposljetku, Ahmet uz pomoć svirale dozove arslana i kaplana, oni rastrgaju Gvozdenzubu i tako ostane Ahmet sam.

Sadržaj bajke koju je zabilježio Kasumović poznat je u nizu evropskih usmenoknjiževnih tradicija, ali s određenim samosvojnim crtama jer svaka sredina ostavlja vlastiti pečat na umjetničko djelo. U međunarodnom katalogu usmenih priča Aarne – Thompson – Uther sižejni obrazac u čijem je središtu sestra ubica u osnovi je tipa 315A odnosno u katalogu je ovaj sižejni obrazac imenovan *sestra kanibal*. Na sižejnom obrascu, međunarodno rasprostranjenom, sredina je svoj trag ostavila u imenima likova. Otac je Suljo Seljanović a sinovi: Meho, Alija, Halil, Omer, Osman, Mustafa i Ahmet. U vezi s imenovanjem likova treba istaći da su u bajkama likovi najčešće bezimni ili nose simbolična imena (Latković 1982: 86). Budući da junaci bajke imaju ime i prezime, ovim postupkom bajka se približava sredini koja ju je prenosila, odnosno u ovom slučaju riječ je o lokalnim obilježjima usmenih bajki.

Motivi koji se u priči mogu označiti kao tragični bili bi oni dijelovi narativa u kojima djevojka ubija volove, roditelje, braću i zlatnog konja. Iz perspektive publike, ove dionice utiču na razumijevanje bajke kao tragične jer junak gubi sve i ostaje sam, što je posebno naglašeno završetkom bajke

„tako ostane Ahmet sam“. Međutim, svaki motiv, pa tako i tragični motiv, bajka prilagođava svojoj kompoziciji. „Ispražnjeni, sublimirani i izolovani, oni poprimaju formu svojstvenu bajci. Nema pravih motiva bajke, već svaki motiv, bio on profani ili čudesan, može postati ‘motiv bajke’, čim je preuzet u bajki i oformljen i upotrebljen na način koji njoj odgovara“ (Liti 1994: 75). Dakle, tragični motivi gubitka sublimirani u formu bajke gube tragičan ton. Iz perspektive junaka to su samo zbivanja koja ga potiču na odlazak, odnosno na bijeg od sestre ubice. Gubljenje tragičnog tona pojačano je i načinom kako je oblikovan junak bajke. Ahmet, najmlađi brat, figura je a ne lik iz stvarnosti. On komunicira sa sestrom gvozdениh zuba bez straha ili čuđenja jer je to dio njegovog svijeta u kojem nema emocija. On je istovremeno i izolovan jer nakon gubitka porodice vraća se sestri iako je ranije pobjegao od nje i čini se kao da nije ništa naučio od prethodnog iskustva. Junak bajke ne pokazuje emocije ni kada sestra komada zlatnog konja niti kada ga upozorava da će ga pojesti. Naposljetku on tri puta poziva sviralom arslana (lava) i kaplana (tigra) da ga spasi i dva puta povjeruje sestričnoj laži. On je figura, bez unutrašnjeg života i bez veza s prošlošću. Junak ove bajke uporno ponavlja greške jer su takve figure bajke, on nije lik iz stvarnosti i kao takav na njega ne djeluju udarci sudbine, opasnosti, gubici jer to su događaji koji ga pokreću naprijed ali ga ne mijenjaju – on je isti na kraju putovanja kao što je bio na njegovom početku.

Okvir za pustolovinu junaka prepoznaje se u sceni u kojoj junak u kuli strašne babe otključava zabranjene odaje i u njima pronalazi skrivene predmete. U ovoj dionici bajke primjetna je sklonost kazivanja da metalizira i mineralizira predmete i bića. Naime, pripovjedač kazuje o sobama s dragim kamenjem, bakrom, srebrom i zlatom. Konj u bajci je zlatan a djevojka ima gvozdene zube. Ovim isticanjem metala, pojačava se apstraktni stil u kojem je sve jasno i ravnih linija i svojom bojom se izdvaja iz stvarnosti. Apstraktni stil vidljiv je i u brojevima: sedmero je braće, sedam odaja, sedam volova, četiri krave. Za razliku od broja sedam, koji ima funkciju stilske formule, broj tri istovremeno je i stilska i kompoziciona formula, a ogleda se u tri čudesna predmeta i tri hrasta. Brojevi sedam i tri javljaju se i kao kompozicione formule jer sedam puta Gvozdenezuba pita brata kako

je došao i sedam puta izlazi pred kuću i komada zlatnog konja, a tri puta će momak sviralom pozivati lava i tigra da ga spasu od sestre.

Dosljednost stila i jedinstvo kompozicije bajke ogleda se u svim dijelovima: metaliziranju i mineraliziranju prostora, korištenju brojeva, izolovanosti figura i epizoda, u oblikovanju svijeta u kojem likovi komuniciraju s natprirodnim pojavama bez isticanja emocija, u figurativnosti junaka bajke. Postojanost u oblikovanju sadržaja prema pravilima koja je postavila tradicija ogleda se i u uključivanju tragičnih motiva u sižejni obrazac. Na temelju analize ove bajke uočava se da tragični motivi premrežavaju bajku, ali su izgubili značenja kakva imaju u svijetu realnosti. U analiziranom primjeru oni gube tragičan ton a njihova funkcija jeste poticaj junaka na akciju i putovanje.

3.2. *Tragičan kraj u usmenoj bajci*

Rukopisna zbirka Hamdije Mulića nastala je početkom 20. stoljeća, za vrijeme njegovog učiteljavanja u Hrasnici, u blizini Sarajeva. Zbirka se sastoji iz dva dijela – etnografske studije koja je djelomično sačuvana i dijela u kojoj je zabilježena usmenoknjiževna građa.³ U zbirci je šest priča koje imaju poetičke odlike bajke a jedna od njih, naslovljena *Našo je što je tražio*, završava smrću junaka.

Bio jedan čovjek besposlenjak, pa kako nije mogao naći posao, odluči pitati nekog hodžu za savjet a ovaj mu kaže da ide po svijetu i traži Hazreti Hrzula, čarobnog starca koji ispunjava želje. Na putu besposlenjak najprije naiđe na ribu veliku kao kuća, koja je bila u plićaku. Riba, kad je čula kuda je besposlenjak krenuo, zamoli ga: „Dina ti, čovo, kaži mi i za me: ima, reci, jedna riba vrlo golema, a voda joj plitka, pa te pita kako bi ona doplivala u veću vodu.“ Potom čovjek dođe do jednog hana. Nakon što je prenoćio, handžija ga zamoli: „Daj turske ti vjere i za me mu kaži: ima, veli, jedan handžija, pa dušo si mi medena, bukadar vakat, musafira kojeg dok dočeka. Kaži mi, br’te, da je amo ćesatluk ne će l’ mi kaku drugu ćaru nać.“

³ Više o usmenim pričama u rukopisnoj zbirci Hamdije Mulića vidi: Dervišević, Amira (2016), *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi*, Slavistički komitet: Fondacija „Novi vidici“, Sarajevo.

Poslije nekog vremena besposlenjak naiđe na jedno veliko polje i carske čadore. Nakon što je došao do cara i ispričao mu kud ide, car mu veli: „Daj, vjere ti, i za me mu kaži: tu i tu, ima, reci mu, dvije vojske, jena turska, druga đauraska, biju se evo ima po godine, a jena drugu ne mere da nadbije.“ Idući dalje čovjek zabasa na neku planinu i izgubivši nadu da će naći čudesnog starca, stane kraj nekog izvora i krene da klanja. Uto se pojavi jedan dedo u zelenim haljinama i ćulahu na glavi. Bio je to Hazreti Hrzul. Nakon što je klanjao, čovjek ispriča dedi po što je došao a ovaj mu kaže četiri savjeta. Njemu namijenjen glasio je: „Ako umijo, valjaće ti.“ Caru koji je bio prerusena djevojka: „Nek se uda za kog prvo bilo, odma će nadjačati đaursku vojsku.“ Handžiji da izbije jedan zid jer unutar njega ima ćup dukata. Savjet ribi glasio je „nek proždre magarca pa će izbiti di želi“. Besposlenjak krene natrag i usput prenese savjete. Prerusena carica odmah mu ponudi da joj bude suprug, ali on je odbije kazujući da je njemu savjet bio „ako umio, valjaće mu“. Handžija pronade dukate i ponudi i njemu pola ali on i ovo odbije i ponovi svoj savjet. Potom naiđe na ribu i kad joj prenese riječi Hazreti Hrzula, riba ga proguta jer „nije mogla čekat, dok nađe boljeg magarca od njega“.

U čarobnom svijetu bajke ishod ipak nije uvijek sretan. Među takvim primjerima je priča *Našo je, što je tražio*. Sižejni obrazac ove bajke poznat je u usmenoknjiževnoj tradiciji Bošnjaka a jednu od varijanti donosi Alija Nametak u zbirci *Usmene pripoviesti iz Bosne*, objavljenoj 1944. godine u Sarajevu. Riječ je o usmenoj bajci pod naslovom *Tražio ikbala*. Upoređivanjem s kazivanjima u katalogu međunarodnih usmenih pripovijedaka Aarne – Thompson – Uther tip 460A najbliži je razradi zabilježenoj u bošnjačkoj sredini.

Ono što privlači pažnju u ovoj priči jeste činjenica da junak nije ni mudar niti vrijedan nego glup i lijen. Da je lik u bajci glup, nagoviješteno je na početku kazivanja (hodža misli da mu nedostaje jedna daska u glavi) i već tada je jasno da ova priča ne prati u svemu stil tradicionalne bajke.

Osobine stila usmene bajke uočavaju se u jednodimenzionalnosti svijeta u kojem junak razgovara s golemom ribom zatočenom u plicaku i pri tome ne pokazuje strah jer riba koja govori samo je dio univerzuma u kojem su čudesno i svakodnevno dio jedne dimenzije. Izolovanost je

vidljiva u načinu kako su oblikovane tri epizode u kojima se junak susreće s ribom, handžijom i prurušenom kraljicom. Svaka od ovih epizoda izolovana je od druge i svi su likovi izolovani jedni od drugih. Izostanak bilo koje, izuzev posljednje, ne narušava bajku u cjelini. Jednostrukost radnje i njena višedjelnost ovdje se iskazuje kroz ekstremne kontraste – ogromna riba je u plićaku, handžija ima han, ali nema gostiju, dvije vojske pola godine ne mogu nadjačati jedna drugu.

Međutim, ono što ovaj primjer ima u određenoj mjeri, a što je bajkama strano, jeste dubinska perspektiva koja se uočava u oblikovanju likova. U bajkama likovi su figure i njihovi postupci uvjetovani su poticajima iz okoline, a rijetko su osobni razlozi ono što ih motivira. U ovom primjeru junak bajke nema posla i to je razlog zbog kojeg odlazi kod hodže. Dakle prije poticaja izvana, junak je potaknut osobnim razlozima. Osim toga, povremeno pripovjedač približava junaka slušaocima posredstvom iskaza, primjerice: „dođe u jenu planinu, pa jadan i čemeran gdje je zaba-so, pomisli u sebi: ‘Ih, šta učini jadan! Gdje ja ostavih svoj toporak, pa se sada patim!’“ U ovoj dionici narativa slušaoci otkrivaju kako se osjeća junak, prepoznaju njegovu bespomoćnost i očaj. U skladu s ovim oblikovanjem lika predstavljena je i reakcija kad se pojavi čudesni starac. Naime, junak iskazuje strah, što opet nije u skladu s jednodimenzionalnošću usmenoknjiževne vrste, odnosno nije u skladu s načinom kako su oblikovani likovi u bajci. Junak ove bajke nije figura, on ima prošlost i dubinu. I upravo ovo odstupanje od stila bajke u segmentu koji se odnosi na likove odraziće se poput domino efekta na ostale stilske osobenosti primjera. Kako je junak kazivanja glup i propušta životne prilike, usmena tradicija kažnjava ga strašnom kaznom – smrću. Nesretan kraj koji nije uobičajen u bajkama utiče na razumijevanje kazivanja kao poučnog, što je opet odstupanje od tradicionalnog modela bajke koji publici nudi prije svega zabavu.

4. Zaključna promišljanja

Na temelju prethodno navedenog može se zaključiti da je bajkoviti svijet u pričama koje su zabilježili Ahmed Kasumović i Hamdija Mulić preme-režen elementima tragičnog. Sižejni obrasci obje priče međunarodno su

rasprostranjeni i, na temelju brojnosti varijanti, čini se da su bili zanimljivi sudionicima usmenoprozne tradicije. Propitujući sadržaj bajki s aspekta stila, elementi tragičnog prepoznaju se u motivima i završetku priča. U primjeru zabilježenom rukom Ahmeda Kasumovića u Bosanskoj Gradiški tragično je u motivima koji ulaskom u svijet bajke gube svoj tragičan ton i postaju elementi koji junaka potiču na akciju. Sublimacijom tragični motivi iz stvarnosti postaju dio bajkovitog svijeta i ne utiču bitnije na dominantno zabavnu funkciju usmene bajke. Ovome su pridonijeli likovi koji su figure, plošne i bez emocija. Dakle, može se primijetiti da su tragični motivi podređeni stilu bajke i ovaj primjer slijedi poetička obilježja usmenoprozne vrste.

U drugom slučaju, priči koju je zabilježio Hamdija Mulić, tragično se zrcali u nesretnom kraju. Za razliku od prethodnog primjera, tragično zadržava svoj tragičan ton jer junak koji umire nije figura – on ima prošlost, pokazuje emocije i karakterizacijom je blizak stvarnim ljudima. Nesretan kraj koji je povezan sa smrću junaka bajke utiče na razumijevanje kazivanja više kao poučne priče, a manje kao zabavne. Bajka nesretnog kraja u više segmenata narušava tradicionalan stil ove usmenoprozne vrste – u načinu kako su oblikovani likovi, odabiru glavnog junaka, predstavljenim pustolovinama.

Naposljetku, na temelju analize i interpretacije dvije usmene bajke zabilježene krajem 19. i početkom 20. stoljeća u bošnjačkoj sredini vidljivo je da je svijet o kojem se pripovijeda, baš kao i svijet u kojem se pripovijeda, satkan od dobra i zla, sreće i nesreće, radosti i tuge.

Izvori

Rukopisna zbirka Hamdije Mulića, Odsjek za etnologiju HAZU.

Rukopisna zbirka Ahmeda Kasumovića, Odsjek za etnologiju HAZU.

Literatura

Bošković-Stulli, Maja (1983), *Usmena književnost nekad i danas*, Prosveta, Beograd.

Botica, Stipe (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.

- Dervišević, Amira (2016), *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi*, Slavistički komitet : Fondacija „Novi vidici“, Sarajevo.
- Duraković, Enes (1995), *Antologija bošnjačke pripovijetke XX stoljeća*, Alef, Sarajevo.
- Hameršak, Marijana (2011), *Pričalice: O povijesti djetinjstva i bajke*, ALGORITAM d.o.o., Zagreb.
- Jolles, André (1978), *Jednostavni oblici*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Latković, Vido (1982), Narodna književnost, Knjiga I, Naučna knjiga, Beograd.
- Liti, Maks (1994), *Evropska narodna bajka*, Bata : Orbis, Beograd.
- Mustafić, Ifet (2008), *Hamdija Mulić: pedagog, prosvjetitelj, reformator, književnik*, priredio, IK Tugra, Sarajevo.
- Nametak, Alija (1944), *Muslimanske pripoviesti iz Bosne*, Naklada knjižare Hadži Ahmed Kujundžić, Sarajevo.
- Pečenković, Vildana (2022), „Antibajka u savremenoj bošnjačkoj prozi“, V. Pečenković, ur., u: *Bajka u XXI stoljeću: Izazovi novog vremena*, 153–164, Udruženje FANI, Sarajevo.
- Pešić, Radmila i Milošević-Đorđević, Nada (1984), *Narodna književnost*, Vuk Karadžić, Beograd.
- Prop, Vladimir (1982), *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd.
- Rečnik književnih termina* (1986), Nolit, Beograd.
- Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, Mešihat islamske zajednice : El-Kalem : Gazihusrevbegova biblioteka, Sarajevo.
- Samardžija, Snežana (2011), *Oblici usmene proze*, Službeni glasnik, Beograd.
- Softić, Aiša (2001), „Bošnjačke usmene bajke“, u: A. Softić, ur., *Jednom bio car: odabrane bošnjačke bajke*, 157–178, El-Kalem, Sarajevo.
- Uther, Hans-Jörg (2011), *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*, Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales, with an Introduction, Finnish Academy of Science and Letters and the Finnish Society of Sciences and Letters, Helsinki.

ELEMENTS OF THE TRAGIC IN ORAL FAIRY TALES

Summary

In the literature on oral literature in the South Slavic Yugoslav area, fairy tales are most often described as stories that reflect an optimistic worldview. However, in the long chain of oral literary tradition, there are also oral fairy tales that mirror tragic elements. To gain a comprehensive understanding of the oral fairy tale style, it is of great importance to examine the function of the tragic elements in these stories. The starting assumptions are that the mentioned elements interconnect the world of the fairy tale and influence its interpretation. The paper aims to explore the tragic in oral fairy tales and to determine its function through selected examples recorded in the Bosniak environment. After analysis and interpretation, using the comparative method and methods of text analysis, it is concluded that tragic elements are present in the motives and endings of fairy tales. Tragic motifs lose their tone upon integration into the fairy tale and do not affect the function of the fairy tale, unlike an unhappy ending which disrupts the style of the fairy tale and which enhances the instructiveness of the story. The insights presented in the paper aim to contribute to a deeper understanding of the oral fairy tale style.

Key words: oral fairy tale, tragic motives, unhappy ending.

Sabaheta Gačanin

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

ISLAMSKA KNJIŽEVNA TRADICIJA I POEZIJA NA PERZIJSKOM JEZIKU KAO MEMORIJSKI KONEKTOR U PROSTORU PAMĆENJA

Sažetak

Kulturno pamćenje obuhvata događaje, ličnosti i kategorije kojima zajednica pripisuje temeljne vrijednosti. Svaka ličnost, događaj, fenomen, istraživač, zapis i sl. nosioci su sjećanja, zajedno čine veoma širok prostor pamćenja, ili slikovitije, utkani su u vrlo široku i isprepletenu mrežu memorijskih konektora. U islamskoj književnoj tradiciji poezija bi se mogla razumjeti kao *mnemonic art par excellence*, koja je utemeljena na islamskoj kulturnoj slici svijeta i sa svim svojim poetskim formama jeste prostor sjećanja i literarna inscenacija mjesta pamćenja. Perzijska književna tradicija u potonjim formama bošnjačkih autora retorikom sjećanja čini ih ponovno čitanim kroz nove vremenske slojeve. Ovaj rad bavi se konektivnom strukturom kulturnog kontinuiteta u islamskoj književnoj tradiciji na perzijskom jeziku, posebnošću njene poetike, kao i onim autorima koji su dijelom bosanskohercegovačke baštine u okviru šireg kulturnopovijesnog konteksta.

Ključne riječi: kulturno pamćenje, memorijski konektori, islamska književna tradicija, poezija na perzijskom jeziku

Uvod

Kultura jednog naroda ima svoju unutarnju konektivnu strukturu čija koherencija počiva na socijalnoj i vremenskoj dimenziji kulturnog kontinuiteta. Konektivnu/povezujuću strukturu kulture čine jedinice koje nazivamo

figurama pamćenja¹, a koje imaju funkciju da kroz prostor i vrijeme na različite načine i kroz različite kulturne medije prenose i vežu relevantan memorijski materijal te na taj način obezbjeđuju opstojnost kulturnog pamćenja. Upravo zbog tog obilježja čuvanja, prenošenja i povezivanja – ove figure nazivamo memorijskim konektorima.

Kulturno pamćenje redovno obuhvata ličnosti, događaje i djela kojima zajednica pripisuje temeljne vrijednosti. Književnost na jezicima islamske kulture, to jest arapskom, perzijskom i turskom u bibliotečkim fundusima potvrđuje tekstualnu koherenciju kulture pamćenja. Islamska književna tradicija obuhvata razne forme i žanrove, ali u fokusu je najčešće divanska književnost.

Posebnost ove vrste islamske književnosti koju nazivamo divanska književnost (pjesnici su pisali divane, pjesničke zbirke) u okviru šireg kulturnopovijesnog konteksta obavezuje istraživače u oblasti kulturne historije iz osmanskog perioda na čuvanje i tumačenje, jer *povijest i poetika bošnjačke književnosti može se zasnivati jedino u preferiranju posebnosti kulturalne gramatike književnog identiteta, dragocjenih izrazitosti jedne mikrokulture koja obogaćuje i bosanskohercegovački i širi regionalni književni mozaik*².

Divanska poezija baštini sve ono što je već poetski zapisano i time varira konstitutivne mreže smisla s raznolikim tačkama oslonca. *Tekstualnu koherenciju kulture garantuje ne samo respektabilno oponašanje ili tumačenje tradicije nego bar u jednakoj meri i raznovrsne tačke oslanjanja na to nasleđe*.³ Tačke oslanjanja u kulturnoj baštini su brojne, stoga ćemo uzeti ovdje u razmatranje one koje markiraju memorijski konektori. U tom smislu razlikujemo formalne i sadržinske memorijske konektore. Između ostalih u formalne konektore u islamskoj književnoj tradiciji, nominiranoj kao divanska poezija, spada poetska forma i perzijski jezik, poetska *lingua franca* u jednom dugom razdoblju na potezu od Balkana do Bengala.⁴

¹ Usp. Jan Assmann, „Kultura sjećanja“, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 53-57.

² Enes Duraković, „Povijest bošnjačke književnosti – crtež na pijesku?“, *Pregled*, maj-august 2/2009, 16.

³ Usp. Marko Juvan, *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Beograd 2000, 280.

⁴ Sabaheta Gačanin, „Hafiz Širazi – kanonski pjesnik od Balkana do Bengala“, *Živa baština*, vol III, br. 7 (2017), 64.

Perzijski jezik kao formalni konektor kulture pamćenja

Budući da se perzijskim jezikom sporazumijevalo na području koje se protezalo od Srednjeg Istoka do Indije, perzijski je jezik kroz historiju, zbog svoje izrazite kulturološke vitalnosti, bio snažno komunikacijsko sredstvo koje je nadilazilo regionalne okvire kulturnih zajednica mnogih azijskih zemalja. Drugim riječima:

Svu ljepotu i bogatstvo klasične perzijske književnosti koja se ogledala u djelima velikih majstora poetske riječi prefinjeno i elegantno je izrazio upravo perzijski jezik, u čijem su okrilju ostala zapisana brojna vrijedna i nezaboravna djela. Perzijskim jezikom je iskazano veoma vrijedno blago iz oblasti književnosti bez premca. Remek-djela perzijskih autora i njihove lirike već su stoljećima blago umjetnosti, nauke i tesavvufa čiji se umjetnički i ideološki utjecaj proširio od Balkana do Bengala.⁵

Kako funkcioniraju poetski tekstovi kao memorijski konektori u mreži kulture? Tako da je jedan tekst projiciran u drugi tekst ili jedna kultura u drugu, a svaka je kultura novi zbir memorijskih konektora koja baštini prethodne. Na taj način vodi se dijalog ne samo između poezije i identiteta, već ujedno i dijalog između kultura i autora. U većini slučajeva to nije puki dijalog nego bahtinovsko višeglasje.⁶

Među formativne memorijske konektore spadaju kaside i gazeli, kao najupečatljivije forme. Posebice gazel ima jedinstven senzibilitet, jer je kao poetsko-sinkretička cjelina i sofisticirana forma divanske poezije sam za sebe prostor sjećanja i tradicijski uvijek prenosi obilje informacija o višestoljetnoj kulturi zajednice, i to ne lokalne, već one koja ima univerzalne kosmičke vrijednosti – uvijek u sjenci mističkih promišljanja i imperativa *pamti i sačuvaj univerzalne ljudske vrijednosti* kao obrazac transtemporalnog kulturalnog pamćenja.⁷ Stoga ne čudi da je divanski pjesnik u okviru

⁵ S. Gačanin, *Lirica Persica. Antologija poetskog pamćenja*, Sarajevo 2016, 11-12.

⁶ Bahtin, Mihail, *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd 2000, 28.

⁷ Vidi S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931; M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1933; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973; S. Balić, *Kultura Bošnjaka*, Wien 1973.

svog divana ili izvan njega bez obzira na kojem je od tri jezika islamske kulture (arapski, perzijski i turski) napisao svoju pjesničku zbirku, uvijek okušavao svoju poetsku vještinu kojom bi svoje najsuptilnije ideje pretočio na perzijskom jeziku, jeziku poezije. Tako su i brojni pjesnici porijeklom Bošnjaci pjevali na perzijskom jeziku, rjeđe cijelu potesku zbirku, a često dijelove divana.⁸

Najbolji primjeri formativno-sadržinskih konektora su pjesničke forme tzv. paralele ili pandan pjesme (nazire), s eksplicitnim metatekstom slavnih pjesnika. Najpoznatije su one na stihove Hafiza Širazija, kako se vidi iz sljedećih primjera:

Kad bi mi se smilovala ta Turkinja iz Širaza
Za ben s obraza na dar joj Semerkand i Buhara
(Hafiz-i Širazi)

Zar nas je ona širaska Turkinja
Pod svoje do te mjere uzela
Pa pomislila da zbog indijskog joj bena
Moj dar je Semerkand i Buhara
(Mehmed Fevzi)

Prođi me se pobožnjače i raju me ne zovi
I sam Bog me još od ezela za raja ne zamijesi
(Hafiz-i Širazi)

U hram idi svešteniče svojoj ljepotici od srme
A meni jadnom nek ona hurija rajska ostane
(Hasan Zijaji)

Spomenuli smo da islamska književna tradicija u okviru divanske književnosti ima svoje sadržajne memorijske konektore koji najprije referiraju na velikane perzijskog parnasa Rumija, Hafiza, Sadija, Attara, Sana'ija i Džamija – svezremenskog i globalnog značaja – kao i mnogobrojne druge pjesnike iz ranijih epoha, bilo intertekstom, sadržajem ili nekom drugom vrstom identifikacije, čime se otvara interkulturalna perspektiva, što

⁸ Vidi S. Gačanin, „Persian Language as Vehicle of Islamic Cultural Memory in Ottoman Bosnia”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXI /1 (2016), 166.

je najizrazitiji primjer ukrštanja pamćenja i palimpsesta. Divanska književnost se promatra kroz načelo totalne intertekstualnosti, i sa svim svojim poetskim kazivanjima participira u tekstovima kulture ne tretirajući ih kao dijahroni niz tekstova, nego kao otvoreni prostor, kao univerzum tekstova. Tako svaki autor na svoj način i shodno vlastitoj poetici ugrađuje intertekst, putem aluzija, sinegdoha, metafora, silepsi ili citata. Najbolje to ilustruje kasida mostarskog pjesnika Zijajije:

Premda nisam ni iz Širaza ni Hodženda ni Hemedana
Poznato mi je sve u pogledu poetskog stila perzijskoga
Iako sa **Džamijem** ne pih vina po sijelima
Od irfana sav sam pijan i Džami sam svog zemana
Ljepše su mi pjesme od pjesama **Husreva Dihlevija**
Kad bi priliku imao da ih vidi, uživao bi u njima
Poezija **Nizamijeva** baš i nije dotjerana
Ako bi zagledao pažljivo moga gazela
Svaki uzdah bi sreća bio, da se zvijezda posrećila
Da je moja poezija ljepote kao što je **Sadijeva**
Samo gazel jedan moj da je naučio **Hafiz** iz Širaza
Rekao bi nek mi se ne prinosi drugih poezija.⁹

S obzirom na to da smo fokusirani na sadržinske memorijske konektore, koji povezuju bošnjačke pjesnike s perzijskom književnom tradicijom, nužno je ograničiti se na najrelevantnije, jer bi se ovi konektori mogli unedogled razmatrati, zato što imaju izrazito transformativni karakter, ovisе o recipijentovom predznanju i sposobnosti uočavanja i promišljanja. Izdvojili bismo ovdje motive, metafore i simbole, mada su prisutne i druge memorijske i intertekstualne figure, koje povezuju ove dvije tradicije preko čuvenog *mezheba ljubavi* – koji se ne ograničava samo na djela velikih sufijskih autora, kao što su Attar, Rumi, Sadi, Nizami, Džami, Sana'i i Hafiz, već se sastoji od ogromnog tekstualnog korupusa nastalog tokom više stoljeća u paradigmatском ključu i glasu navedenih autora – pogled na svijet i način života ljudske ljubavi prema Božijoj Ljepoti manifestuje se i

⁹ S. Gačanin, "Iz *Divana* Hasana Zijajije Mostarca: stihovi na perzijskom", *POF* 55/2005 (2006), 207-208.

kao ovozemaljska ljepota, pa je zato valorizovana kao vrhunsko ljudsko osjećanje, osjećajnost, djelatnost i stanje. Ljubav djeluje kao iskustvo koje uzdiže, preko kojeg se shvata, prima i iskušava vrlina najviše Istine.¹⁰ Mogli bi se navesti primjeri iz poetskog opusa bilo kojeg bošnjackog pjesnika, ali mi ćemo to ilustrirati gazelima Zijajije i Nihadije:

Rubin usne drage što život daju, uništiće mene
 Ljepotom draga svijet krasí, a meni čini paklene muke
 K'o i slavuj s vita čempresa, s večeri do zore
 Srce moje neutješno jeca za stasom voljene
 Čuo sam da dušmani ljudima sramotu nanose
 Zašto i ja bijedan ostah osramoćen od drage
 Strahujem da nas vihor ljubavi ne ponese
 I tako, srce moje, budemo prašina ispod noge njene
 O Zijaji, sudbina mi da zapadnem u tminu tuge
 Sve me to dovede u tešku melanholiju zbog drage.
 (Zijaji)¹¹

Draga moja, zahvalno mi srce sažeženo poput leptira
 Bosonog hodim putem ljubavi poput zaluđenika
 Srce mi je očarano zbog ljepote lica tvoga
 I potpuno je slomljeno zbog tvog solufa mošusnoga
 Sažali se na mene bar jednim svojim pogledom, drznice
 U tvom kraju po prašini se vučem poput pijanice
 O ti koji dušu sklonu zlu u okove stavljaš, ne unizi me
 K'o najmanje zrnice palo po zemlji, kad vidiš me
 Iz jednog zrna isklasalo je žitno klasje što je prerodilo
 Kakvim sjemenom zrnice vidiš, takvo ćeš i biti zrno
 Sve je Bog stvorio u svojoj pravednosti, pa i ono najmanje
 Ako to spoznaš, savršeni mudri znalac postaćeš poput Nihadije.
 (Nihadi)¹²

¹⁰ S. Gačanin, „Hafiz Širazi – kanonski pjesnik od Balkana do Bengala“, 68.

¹¹ S. Gačanin, „Iz *Divana* Hasana Zijaije Mostarca: stihovi na perzijskom“, 195.

¹² S. Gačanin, „Zaboravljeni sarajevski pjesnik Nihadi: perzijski gazeli iz berlinskog rukopisa *Divana*“, *POF* 61/2011 (2012), 296.

Istaknuto mjesto među pjesnicima puta ljubavi (*mezhebi išk*) pripada Džalaluddinu Rumiju, čije je djelo *Mesnevi manevis* bilo razlogom učenja perzijskog jezika i tumačenja. Kroz niz stihovanih priča Rumi izražava neiscrpiv uvid i saznanja o bezbrojnim značenjima poimanja i življenja islama, ali i kao sufijsko iskustvo koje prkosi smislenom opisu, tj. treba ga kušati da bude spoznat. Ono je, prije svega, knjiga o životu opijenog Božanskom ljubavlju. Ustvare, ono se smatra ezoterijskim tumačenjem kur'anskog sadržaja i nekom vrstom kompendija u kojem su sukusirane sve temeljne ezoterijske discipline iskazane vrlo raskošnom simbolikom i metaforama tesavufskog registra:

O Ljubavi, Ti koji si pozivan s hiljadu imena
Ti koji znaš kako da uspeš vino u čašicu tijela
Ti koji daješ rod hiljadama uroda
Ti koji si bez lica ali imaš hiljadu lica.

(*Mesnevija I*)¹³

Bošnjački pjesnici sufijske provenijencije redovno su slijedili pjesnike *mezheb-i iška* (puta ljubavi), što ćemo pokazati na nekoliko primjera:

Od nje tražih lijeka za boli srca svoga
Odgovor mi ne stiže s rumenih joj usana, aj žalosti!
Čas o stasu, čas o sastanku – misao me prožima
Život moj posta imaginacija čista, aj žalosti!
Do kada će od mahmurluka odvojenosti da Rušdi strada
A još nije ni okusio piće s tobom susreta, aj žalosti!

(*Sahhaf Rušdi*)¹⁴

Želja srca mi je da na put ljubavi zakoračim
Iako znadem da ću iskrpljeni ogrtač da ponese
Duša na usnama, a od života mi tek malo ostalo
Život mi proteče u čežnji za solufom ambrom namirisanim.

(*Nihadi*)¹⁵

¹³ S. Gačanin, "Mevlana Džalaluddin Rumi o ljubavi i u ljubavi", *Živa baština*, vol. VI, br. 20 (2020), 40.

¹⁴ S. Gačanin, *Lirica Persica. Antologija poetskog pamćenja*, 188.

¹⁵ S. Gačanin, „Zaboravljeni sarajevski pjesnik Nihadi“, 297.

Zaljubljenicima koji Ga traže, blagodarjem ih obasipa
Zrak njegov mirisom mošusa ašika opija i spokojom obavija.
(Mehmed Fevzi)¹⁶

Sadržajni konektori divanske književnosti općenito se zasnivaju na posebnoj poetskoj sintaksi, koja je kanonski profilirana specifičnim metaforama, motivima i simbolima u dijahroniji islamske književne tradicije.¹⁷ Ona je koncipirana u horizontu kolektivnog pamćenja čija poetska memorijska funkcionalizira poeziju sa zadatkom da očuva ono što je bitno i važno u prošlosti, te tako podupre i osnaži kulturno pamćenje. Najčešći njezini konektori su motivi svjetlosti, vode, putovanja, vrta, sjedinjenja i ljubavi; mitloški likovi iz klasične i islamske kulturne tradicije; metafore i simboli kao što su voljena, ljepota, vino, krčmar, srcobolja, uvojci, leptir, slavuj i ruža. Načelni metaforički parovi očituju se kroz dobro poznati princip polariteta svih suprotnosti koje se reduciraju na osnovni par: ovaj svijet – onaj svijet, iz kojega se izvode ostali parovi: voljena – zaljubljeni (čiji su najčešći simboli leptir i svijeća te bulbul i ruža), sastanak – rastanak, bol i mučenje – sastanak s dragom, kao i ostali prepoznatljivi metaforički parovi divanske poezije.¹⁸

I svijeća i krilo leptira za mene isto je.
Nevoljnom se čini da sreća ima samo boje dvije.
(Hatem)

Nemoj patiti i vapiti za licem njenim, o Adni,
Ko bulbul što u čežnji za ružom jecajući čini.
(Adni)

Čuj, ljepotice ružolika moja, kako te Zijaji opisuje
Ovako rječita bulbula nema ni u ružičnjaku Perzije.
(Zijaji)

¹⁶ S. Gačanin, S. Gačanin, *Lirica Persica. Antologija poetskog pamćenja*, 163.

¹⁷ S. Gačanin, „Poetska kazivanja kao memorijski konektori“, *POF* 64/2014 (2015), 106.

¹⁸ Svi primjeri su preuzeti iz *Lirica Persica*. Vidi bilješku 4.

Onog dana njena kosa na potiljku raščesljana kad zamiri
U srcu mi rasplamsa silnu ljubav onaj soluf raskuštrani.

(Mehmed Fevzi)

Čas rastanka i oproštaja, ah dolazi
Rastanak od Prijatelja miloga, ah, boli!

(Nergisi)

Shodno tome, **kosmos** odnosno **nebo** ima obilježje vidljivog i osjetilnog svijeta, vremena koje se mjeri, samovolje, sudbine, loše sreće, dok je njegov opozit nevidljivi, savršeni svijet i čista emanacija stvaranja:

Kada zaljubljenici ponizno nebo mole da im vida rane
Mjesečino, glavom se žrtvuju za svaku suzu koja kane

(Hatem)¹⁹

Ti liječi razgovorom ranu mliječnom putu svojem
Nebo, sjem tog drugog l'jeka ne imade srcu mojem

(prev. S. Bašagić, Rušdi)²⁰

Ako nebo straha nema od uzdaha naših i njegovih žesti
Zašto protiv sunca i mjeseca stalno štitnike nosi

(Rušdi)²¹

Književna islamska tradicija općenito ima svoje arhetipsko ishodište u Svetom Tekstu i Tradiciji Poslanika. Stoga je nužno široko obrazovanje, islamsko, književno, kulturno i filozofsko, koje će omogućiti recepcijski ispravno razumijevanje poetskih kazivanja, posebno u sufijskoj književnoj tradiciji, gdje se putem čitanja kulturnog koda prodire do istine mišljenog ili napisanog, budući da se smisao traži u jeziku kao tekstu kulture. Divanski pjesnik vidi svoju ulogu u tome da svjetiljkom riječi rasvijetli dubinske spoznaje, tako što ih (riječi/jezik) postavlja u različite povijesne, mitološke, kao i u metafizičke okvire u koje ugrađuje navode Kur'ana, hadisa, misli sufijskih velikana, stihove drugih pjesnika, bilo direktnim navođenjem bilo

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ *Lirica Persica* 190.

parafraziranjem u formi aluzija, čime se uspostavlja jezičko-filozofsko-poetska dijahronija sa svojim općim i posebnim značenjima i nijansama:

Tvoja blagodarnost jeste izlivanje Onstva iz nepreglednog mora
Jednosti

Tvoje mjesto u središtu je svih mogućnosti, Božiji Poslaniče.
(Salahi)

U ovom svijetu kušnji ko planine sve promijeni se u trenu
Da te nije svem' stvorenom kad odjeknu.

(Hatem)²²

I na kraju, čemu gundanje na hod natraške
Sve što na Zemlji vidjeh sjena je one Ljepote.

(Hatem)²³

Ašik kada noću bdije zoru skriva
Skriva i trag ognja svog uzdaha
O bolu što ga mori pisma narisa
Ali let ptice glasonoše prikriva.

(Nergisi)²⁴

Netaknuta značenja mojih ideja su ukras pravi bile
Krvlju srca moga oslikane one nose tragove.

(Derviš-paša)²⁵

Kuplet

Da srž Biti Tvoje nije uzrok svakog lika i oblika
Nikad ne bi stvorio složevinu tvari i tvarnoga
Kad bi se samo jedan harf pročitao s Ploče Uma Sveobuhvatnoga
Mogao bi odmah staviti svoj potpis na učenje Grka Platona.

(Adni)²⁶

²² S. Gačanin, *Sve na Zemlji sjena je Ljepote. Ontološka poetika jednog sufijskog divana: šejh Hatemov Divan*, Sarajevo 2011, 104.

²³ Isto, 157.

²⁴ S. Gačanin, *Lirica Persica*, 133.

²⁵ Isto, 122.

²⁶ Isto, 89.

U tom smislu, sufijska poezija kao ekskluzivitet divanske književnosti unutar metafizike pamćenja, nudi i eksplicitno i implicitno ontologiju imaginalnog svijeta (*mundusa imaginalisa*), i nije tek slučajno ista simbolika koja se odnosi na eshatološko osjećanje Ljepote: istu viziju doseže zoroastrijanski vjernik, mitski iranski vladari, a stoljećima kasnije i sufije.²⁷ U sufijskoj poeziji koja sublimira između ostalih i leksiku preuzetu iz tradicije mazdaizma na prvom mjestu je metafora *pīr-e mogān*, koja je već postala termin, u značenju velikog učitelja, savršenog čovjeka ili šejha kao vodiča (*moršid*). *Mag* je istinski mudrac koji je spoznao Bitak i njegova očitovanja, koji je spoznao šta je to supstancijalno, a šta akcidentalno, koji zna otkud su i šta su priroda i duša, koji je spoznao porijeklo sebe i svijeta.²⁸ Otuda je i cijela konstelacija simbola u tesavufskoj književnosti: *sino-vi maga*, *hram vatre* (koja znači formu preovlađujuće Ljubavi, ekskluzivne i one koja iskušava božanski Bitak), *vino maga* te čaša ili pehar kao ključ tesavufske leksike.

Ej, bulbule srca u ružičnjaku ovoga svijeta slobodan budi
Ali od trnja sudbine ružičnjaka podalje se pjesma poji
Srca mi zbog vatre tuge sve strpljenje napusti
Suzo, ako izlaz nađeš, a ti poteci
Kip iz hrama na bazaru idola sve tamo skrši
Svešteniče čestiti (*pīr-e mogān*), idi sada pa se u to uvjeri
(Talib)²⁹

Hajde, dođi da obiđemo mejhane, jedan svijet ugode
Zrak kako ugodan je, zemlja bez tuge tu je
Ne ispuštaj vinski pehar, ovaj svijet klimavo je zdanje
Dočim je krčma postojano i trajnih temelja zdanje
(Sabuhi)³⁰

²⁷ Shaykh Shihabuddin Suhrawardi al-Maqtul, *Orijentalna mudrost. Teozofija svjetlosti*, Sarajevo 2011, 261, 268.

²⁸ Suhrawardi al-Maqtul, *Orijentalna mudrost. Teozofija svjetlosti*, 174.

²⁹ S. Gačanin, „Formalna i leksikostilistička obilježja poezije Ahmeda Taliba na perzijskom jeziku“, *POF* 58/2008 (2009), 7-32.

³⁰ *Lirica Persica*, 135.

Na ovaj način formalni i sadržajni konektori u poetskim kazivanjima čine koherentnim strukturu književne tradicije kroz zgusnutu akumulaciju duhovnog i tekstualnog iskustva, a simboli kao posebni memorijski konektori u ovom slučaju su vezivno tkivo, i za jednu i za drugu kulturu, predstavljaju kulturu zapisanu kao iskustvo, odnosno kulturu kao pamćenje, koje se može ponovno iščitavati i tumačiti.

I čitanje ovdje prezentirane poezije bošnjačkih autora na perzijskom jeziku je čitanje misli veoma dugog niza pjesnika, koji baštine velike istočne kulture samo u drugoj formi, zapravo kroz nove vremenske slojeve.

Mnogi istraživači i interpretatori sufijske poezije smatraju da su sadržajni memorijski konektori odnosno simbolika islamske književne tradicije (u našem slučaju divanska poezija) potvrda da je mudrost univerzalna i vječna (*philosophia perennis et universalis*) i da je kao takva postojala u različitim formama kod Indijaca, Iranaca, Babilonaca, Egipćana i Grka, sve do Aristotela.³¹ Ovdje se otvara pitanje kanona i cenzure, odnosno pamćenja i zaborava, no to je pitanje koje treba podrobnije analizirati.

Završna riječ o poeziji bošnjačkih pjesnika na perzijskom jeziku

Baviti se prošlošću i kulturno-historijskom baštinom Bosne i Hercegovine jeste veliki izazov za istraživače, budući da je ona kompleksan i heterogen mozaik, koji govori o njenim narodima, historiji, kulturi i duhovnoj nadgradnji. Dijelovi tog mozaika pripadaju i islamskoj civilizaciji koja se na ovim prostorima afirmira uspostavom osmanske vlasti, a čije se nasljeđe, između ostalog, proučava u Orijentalnom institutu.

Naše vezivanje za pjesnike bošnjačkog porijekla stvar je našeg afektivnog odnosa, ali i imaginacija etničkog kao diferentnog u odnosu na druge na istoj ravni, što nas obavezuje na svjestan i savjestan odnos prema prošlosti i da različite forme kulturnog oblikovanja *pamtimo i ne zaboravimo*. Na ovaj način podižemo naše kulturno pamćenje iznad pukog

³¹ Suhrawardi al-Maqtul, *Orijentalna mudrost. Teozofija svjetlosti*, 31.

predanja o brojnim autorima i njihovim poetskim kazivanjima kao memorijskim konektorima unutar konektivnih struktura naše kulturne povijesti.

Kultura pamćenja povezuje prošlost i sadašnjost i ako izgradimo pravilan odnos prema njoj, što je jemstvo našeg opstanka u budućnosti i potvrda našeg identiteta, ujedno stvaramo imaginaciju o sebi, jačamo identitet kroz generacije i izgrađujemo vlastite obrasce kulture sjećanja.

I danas recepcija jednog sufijskog gazela izvire u neodredivoj vremenskoj distanci, budući da nije moguće vremenski i prostorno situirati sjećajuće prizore, iskustva. U njoj se nastoji sve vremenski relativizirati i postaviti kao svezvremenski prostor, u kome su sjećanja i pamćenja nešto što se ciklično ponavlja, i stoga jeste uvijek aktuelno i živo prisutno u životima prethodnika i onih potonjih.

Divanska književnost, kao i svaka druga književnost, jeste *memorija kulture*. *Književni diskurs se kao kakav simulakrum* (društveno-kulturna reprodukcija, op.a.) *približava životnom iskustvu, doživljavanju i pamćenju pojedinaca. Zato književnost možemo smatrati odličnim medijem i repozitorijumom kulturnog pamćenja, takvim koji simulira osetno-kompleksnost konkretnog egzistencijalnog iskustva sveta.*³²

Svaki autor ili historijski fakat u našem kulturnom pamćenju transponira se u neki pojam, simbol ili pouku, ili još bolje rečeno u memorijski konektor, čime dobija smisao i postaje dio kulturnog mozaika društva. Brojni su bošnjački autori koji su pisali na arapskom, turskom, perzijskom, čiji književni rad zbog ‹zaborava pisanja i čitanja› nije dobio svoje mjesto u memorijskoj kulturnoj riznici društvene zajednice.

Divanska književnost kao medij kulturnog pamćenja, podrazumijeva specifičnu strukturu tekstova kao temporalnih tragova, reprodukciju tačno determiniranih književnih kanona, te neprekinuti dijalog koji su strukturirani kao palimpsesti u kojima su uslojena značenja i forme iz jednog veoma dugog vremenskog perioda, još od 15. stoljeća pa sve do tanzimatske, 19. stoljeća.

Značaj svakog poetskog opusa bošnjačkih pjesnika koji su pisali na jednom ili više jezika islamske kulture jeste u tome da afirmira kulturu

³² M. Juvan, *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, 282.

pamćenja, i u funkciji su kulturnog sjećanja koje se dinamično rekreira u svakoj generaciji. Kroz afirmaciju kulture pamćenja, koja je funkcionalna sastavnica kulturnog znanja, rekonstruiranje prošlosti ima značajnu ulogu u osmišljavanju djelovanja i u sadašnjosti. Istraživanja kroz zapise naših pjesnika i velikih klasičnih pjesnika podrazumijevaju zanimanje za korelacije prošlosti i sadašnjosti kao aktivnog procesa kontinuiranog i dinamičnog kolektivnog pregovaranja o kulturnom znanju određene zajednice.

Literatura

- Asman, Jan, „Kultura sjećanja“, Kultura pamćenja i historija, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2006, 53-57.
- Bahtin, Mihail, *Problemi poetike Dostojevskog*, prev. M. Nikolić, Zepter Book World, Beograd 2000.
- Balić, Smail, *Kultura Bošnjaka*. Muslimanska komponenta, (vlastita naklada), Wien 1973.
- Bašagić, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931.
- Duraković, Enes, „Povijest bošnjačke književnosti – crtež na pijesku?“, *Pregled*, 2(2009), 15-74.
- Gaćanin, Sabaheta, „Iz *Divana* Hasana Zijaije Mostarca: stihovi na perzijskom“, *POF* 55/2005 (2006), 189-216.
- Gaćanin, Sabaheta, „Formalna i leksikostilistička obilježja poezije Ahmeda Taliba na perzijskom jeziku“, *POF* 58/2008 (2009), 7-32
- Gaćanin, Sabaheta, „Hafiz Širazi – kanonski pjesnik od Balkana do Bengala“, *Živa baština*, vol. III, br. 7 (2017), 64-73.
- Gaćanin, Sabaheta, „Mevlana Dželaluddin Rumi o ljubavi i u ljubavi“, *Živa baština*, vol. VI, br. 20 (2020), 40-51.
- Gaćanin, Sabaheta, „Persian Language as Vehicle of Islamic Cultural Memory in Ottoman Bosnia“, *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXI /1* (2016), 165-175.
- Gaćanin, Sabaheta, „Poetska kazivanja kao memorijski konektori“, *POF* 64/2014 (2015), 103-118.
- Gaćanin, Sabaheta, „Zaboravljeni sarajevski pjesnik Nihadi: perzijski gazeli iz berlinskog rukopisa *Divana*“, *POF* 61/2011 (2012), 281-300.

- Gačanin, Sabaheta, *Lirica Persica. Antologija poetskog pamćenja*, Posebna izdanja XLVII, Orijentalni institut u Sarajevu UNSA, Sarajevo 2016, 11-12.
- Gačanin, Sabaheta, *Sve na Zemlji sjena je Ljepote. Ontološka poetika jednog sufij-skog divana: šejh Hatemov Divan*, Posebna izdanja XXXIV, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2011.
- Juvan, Marko, *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Mehmed, Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo 1933.
- Shaykh Shihabuddin Suhrawardi al-Maqtul, *Orijentalna mudrost. Teozofija svjetlosti*, s arapskog prev. Rešid Hafizović, NNI Ibn Sina, Sarajevo 2011.
- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973.

ISLAMIC LITERARY TRADITION AND POETRY IN THE PERSIAN LANGUAGE AS A MEMORY CONNECTOR IN THE MEMORY SPACE

Summary

Cultural memory encompasses events, personalities and categories to which a community attributes fundamental values. Every person, event, phenomenon, researcher, record and all other forms are carriers of memory that together form a very wide space of memory, or more vividly – they are woven into a very wide and intertwined network of memory connectors. Poetry of the Islamic literary tradition could be understood as a *mnemonic art par excellence*, which is based on the Islamic cultural image of the world and with all its poetic forms is a space of memory and a literary staging of a place of memory. The Persian literary tradition in the later forms of Bosniak authors makes them read again through new layers of time through the rhetoric of memory. This paper deals with the connective structure of cultural continuity in the Islamic literary tradition in the Persian language, the uniqueness of its poetics, as well as those authors which are part of our heritage within the broader cultural-historical context.

Key words: cultural memory, memory connectors, Islamic literary tradition, poetry in the Persian language.

Mirza Mejdanija
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

MARIANNE DE LEYVA KAO MANZONIJEVA GERTRUDE

Sažetak

Alessandro Manzoni u svom romanu *Zaručnici* predstavlja historijski lik Mariannu de Leyva, koju preimenuje u Gertrude. Ona je opatica u manastiru u Monzi, gdje Anjeze i Lučija nalaze utočište nakon bijega iz svog sela. Marianne de Leyva bila je grofica Monze tokom vladavine Filippa III di España i upravljala je teritorijem manastira. Bila je kćerka Martina de Leyva, utjecajnog lombardijskog kneza. Njena majka Virginia Maria Marino umrla je od kuge u Milanu još kada je djevojčica bila veoma mala, ostavivši svoju imovinu u podjednakim dijelovima svojoj djeci. Tada nastaje niz zakonskih malverzacija i kontroverzija, koje su imale za cilj da malu Mariannu liše nasljedstva, te je zbog toga poslana u manastir Santa Margherita u Monzi, gdje je živjela u malom izdvojenom stanu te prikupljala porez i informisala se o problemima stanovnika Monze. Bila je arogantna i ohol. Često je maltretirala druge opatice. Kriminalac Gian Paolo Osio, čija se kuća nalazila tik uz manastir, zavodi je, te oni otpočinju dugogodišnju ljubavnu vezu. Do skandala dolazi kada jedna redovnica zaprijeti da će ih otkriti. Osio je ubija, te pokušava ubiti i dvije Gertrudine kolegice. On je osuđen na smrt, a Gertrude da bude živa zazidana u jednoj ćeliji. Po nalogu kardinala Federica Borromea prebačena je u kuću Convertite di Santa Valeria u Milanu, gdje je provela četrnaest godina zazidana u sobici, gdje se pokajala. Manzoni ovu priču preuzima od Ripamontija, iz njegove knjige *Historia patria*, te je doslovno predstavlja u *Fermo e Lucia*. U *Zaručnicima* pak djelimično mijenja historijsku radnju i prilagođava je vlastitim narativnim potrebama. To pokazuje autorovu poetiku, prema kojoj ne želi predstaviti zlo na direktan način, jer ne želi učiniti da ono čitaocu postane

primamljivo. Događaji vezani za Mariannu su primjer zla u koje se zaplela vladajuća italijanska klasa XVII stoljeća, kada je prisilno monašenje bilo sasvim normalna pojava, što se kosilo s principima autentične katoličke vjere.

Ključne riječi: historija, prisila, manastir, opatica, zločin

Uvod

Alessandro Manzoni je autor koji svojim remek-djelom *Zaručnici* u italijansku književnost uvodi žanr historijskog romana. Radnju svog romana smješta u Lombardiju XVII stoljeća, a inspirišu ga historijski događaji tog perioda, te se o njima pomno informiše čitajući brojne hronike, pisma, dopise i historijske akte, da bi poštovao historijsku vjerodostojnost. U radnju uvodi imaginarne likove čiji se događaji odvijaju na sceni istinitih historijskih događaja. No, u svoj roman on umeće i pojedine historijske likove, koje pokušava vjerodostojno prikazati, ipak ne otkrivajući previše pojedinosti o njima. Jedan od tih historijskih likova je Marianne de Leyva, koju on naziva Gertrude, i pomno je opisuje čineći od nje jedan od najinteresantnijih likova svoga romana. Ono što sebi dajemo za zadatak u ovom istraživanju jeste pronalaženje Manzonijevih izvora, te istraživanje vjerodostojnosti s kojom on ovaj lik predstavlja u romanu *Zaručnici*, ali i u prethodnoj verziji tog romana, *Fermo i Lucia*.

Marianne de Leyva kao Manzonijeva Gertrude

Gertrude je opatica u manastiru u Monzi, gdje Anjeze i Lučija nalaze utočište nakon bijega iz svog sela i nakon pokušaja Don Rodriga da otme djevojku. Manzoni je uvodi u radnju u IX. poglavlju, predstavljajući je kao kćerku bogatog i uticajnog kneza iz Milana, koja zahvaljujući svom plemićkom porijeklu uživa veliki prestiž i određenu slobodu u manastiru. Sam gvardijan manastira kaluđera u Monzi, nakon što su mu se Anjeze i Lučija obratile po preporuci fra Kristofora, njih vodi Gospođi da bi im priskrbio njenu zaštitu.

Manzoni u *Zaručnicima* blago mijenja historijsku radnju i djelimično je prilagođava narativnim potrebama svog romana. No, od početka

naznačava da je ovo historijski lik, objašnjavajući da je Gertrude kćerka milanskog plemića čije ime nije precizno naznačeno, iako je jasno da se manastir nalazi u Monzi.

Naš autor ne opisuje nam ovo noćno putovanje i ne kaže nam ime onog mjesta kamo je otac Kristofor uputio one dvije žene: čak izrijeком veli da nam ga neće kazati. Iz nastavka pripovijedanja vidi se razlog prešućivanja. Lucijine su zgone u tom boravku povezane mračnim i zapletenim događajima neke ličnosti, koja je pripadala po svemu se vidi, vrlo moćnoj obitelji, u doba kad je naš autor pisao. Da bi objasnio čudnovato vladanje te osobe, u ovom slučaju, on je morao ukratko ispričati njezin prijašnji život: kakvom se ta njezina obitelj ukazuje, vidjet će ko bude dalje čitao. Ali, ono što nam htjede prikriti autorova obazrivost, naše je ispitivanje pronašlo s druge strane. Jedan milanski povjesničar (Josephi Ripamontii, Historiae Patriae, Decadis, V. Lib. VI Cap. III, str. 358 i dalje.), koji je spomenuo tu istu ličnost, ne kaže, istina ni njeno ime ni mjesto; ali kaže da je mjesto neki stari i čuveni grad: dalje veli da kroz nj teče Lambro; još dalje spominje da u njemu ima i nadžupnik. Kad se svi ti podaci skupe, onda izvodimo da taj grad mora biti Monza. U velikom blagu učenjačkih indukcija možda će ih biti oštromnijih, ali pouzdanijih ne vjerujemo. Mogli bismo, po vrlo osnovanim nagađanjima, kazati i ime te porodice; ali mada je odavno ugašena, volimo ga prešutjeti kako ne bismo ni mrtve vrijeđali, te ostaviti činjenicama još jedan predmet za ispitivanje. (Manzoni 1982: 131-132)

Gertrude je predstavljena kao mlada djevojka od otprilike dvadeset i pet godina, ugašene ljepote, a iz njenog izgleda odiše nešto mutno i bolesno.

Moglo joj je biti, sudeći po licu, tek dvadeset i pet godina, i na prvi pogled čini se lijepa, ali nekom klonulom, procvjetalom, gotovo da kažem razoronom ljepotom. Crni prijevjes, vodoravno zategnut preko glave, spušta se obje strane, pomalo rastavljen od lica; ispod privjesa kao snijeg bijela platnena povezača obavija dopola njezino čelo, drukčije ali ne manje bjeline; druga nabrana povezača omotava joj lice i svršava se na podbratku ogrlicom, koja se donekle spuštala i na grudi da pokrije izrezak na crnoj halji. (Manzoni 1982: 134-135)

Njen izgled je prilično neobičan, a čelo kao da joj je stegnuto usljed neke neprestane boli. Oči joj pokazuju uznemirenost, te ona vrlo često one s kojima razgovara gleda direktno u oči, a nekad njima ponikne kao da želi da se sakrije, „pažljiv posmatralac rekao bi u nekim trenucima da traže nježnosti, odziva, sažaljenja“ (Manzoni 1982: 135). No, vrlo često se u njenim očima pojavljuje i neka stara, zatomljena mržnja koja graniči sa svirepošću. A ponekad one pokazuju i ravnodušnost, te neke sakrivene misli, neku tešku zabrinutost.

Njeno oblačenje nije u savršenom skladu s pravilima manastira. U njenim haljinama ima nečega namještenog ili zapuštenoga, ne oblači se kao druge kaluđerice, „u struku utegnuta s nekom svjetovnom pažnjom, a ispod povezače viri joj na sljepoočici koverčica vrane kose“ (Manzoni 1982: 135), što pokazuje da ona ne poštuje pravila koja nalažu „da kosa mora uvijek biti kratka kad se jednom podstriže pri svečanom polaganju zavjeta“. (Manzoni 1982: 135)

U manastiru je zovu Gospođa.

- Gospođa – odgovori kočijaš – to je redovnica; ali nije redovnica kao druge duvne. Nije ni opatica, ni nastojnica; ona je, vele, jedna od najmlađih, ali je gospodsko koljeno; njeni su od starine bili veliki ljudi, došli iz Španjolske gdje su oni koji zapovijedaju: stoga je i zovu gospođa, što znači da je ona velika gospođa; i svi je tako zovu jer vele da u ovom samostanu nikad nije bilo takve redovnice; a njena je rodbina onamo u Milanu; velika gospoda, od onih što uvijek imaju pravo; a u Monzi još više, jer je njen otac, iako ne boravi ovdje, prvi u mjestu: tako i ona vedri i oblači u samostanu; a i narod je poštuje; i kad se zauzme za nešto, ona uvijek istjera svoje, i zato ako ovaj dobri redovnik izradi da vas ona primi u svoje ruke, mogu vam reći da ćete biti zaštićene kao na oltaru. (Manzoni 1982: 133-134)

Otac gvardijan predstavlja Anjeze i Lučiju opatici, i ona prihvata da ih ugosti u manastiru, smještajući ih u sobu jedne djevojke koja se nedavno udala. Samim tim će dvije gošće obavljati one dužnosti koje je obavljala njihova prethodnica. Gertrude pokazuje veliku zainteresovanost za Lučiju i za ono što joj se desilo, prisiljavajući je da joj otkrije sve detalje progonjenja koje je pretrpjela od don Rodriga, ali i detalje o njenoj vezi s Renzom.

Prevelika sloboda kojom se ona obraća djevojci iznenađuje Anjeze, koja zaključuje da su gospoda „netko više, netko manje, netko ovako, netko onako, sva su pomalo ćaknuta“ (Manzoni 1982: 167). Napominje kćeri da ne uzima za ozbiljno takvo ponašanje.

Manzoni prikazuje Gertrudinu prošlost s obimnim *flashbackom*, koji zauzima veći dio IX. i X. poglavlja i opisuje ono što je doživjela kao tipični primjer nasilja i ugnjetavanja koje aristokratske porodice često vrše nad pojedinim članovima porodice.¹ Gertrudin je otac odlučio o njenoj sudbini i prije nego što se rodila, bilo je jasno da ona mora postati opatica da ne bi oštetila porodično bogatstvo, koje je bilo namijenjeno prvorođenom sinu. Dakle, još je kao dijete odgajana okružena idejom manastira, a njene prve igračke bile su figure svetaca².

Naša nesretnica bila je još u majčinoj utrobi kada je neopozivo odlučeno bilo o njezinoj sudbini. Samo se još nije znalo da li će biti redovnik ili opatica; za tu odluku nije se tražio njen pristanak, nego samo njena prisutnost. Kad je došla na svijet, gospodin knez njen otac da bi je i samo ime podsjećalo na samostan, i da bude ime neke svetece visoka porijekla, nadjenu joj ime Gertruda. Lutke u opatičkom ruhu bijahu njene prve igračke, zatim slike posvećenih opatica; i uz te poklone dolazile su uvijek ozbiljne preporuke da ih dobro čuva, kao dragocjenu stvar, i to s onim upitnim potvrđivanjem: „je li kako su lijepe?“ (Manzoni 1982: 139)

¹ Tokom sedamnaestog stoljeća u Italiji je prisilno monašenje bilo gotovo norma, formalno osuđivano ali u praksi priznato i prešutno prihvaćeno. Ogroman broj mladih djevojaka i mladića bio je prisiljen na manastirski život. Više o ovome vidjeti u di Benedetto, Vincenzo (1999), *Guida ai Promessi sposi*, BUR, Milano, str. 11-12.

² Izopačeno korištenje figura svetaca prikazuje Manzonijevu osudu prakse koja je bila vezana za Katoličku crkvu i njen edukativni program. Naime, Koncilijem u Trentu proizvodnja figurica postala je veoma važna, a 3-4. decembra 1563. godine je Koncilij potvrdio važnu ulogu slika svetaca kao sredstva komuniciranja s Božanskim. Manzoni izokreće ovaj crkveni princip. Gertrudi je oduzeta sloboda odlučivanja, i on je ne osuđuje, jer su joj nametnuti religiozni simboli koji doprinose njenoj nesretnoj sudbini. Kritičari kao što su Giovita Scalvini, Benedetto Croce i Alberto Moravia su smatrali da se radnja Manzonijevog romana odvija pod uznemiravajućim i zagušujućim svodom Crkve. Gertrudin primjer pokazuje da spas i sreća ljudi ne koincidira s njihovim poštovanjem određenih pravila koja su odredili drugi.

Kada je napunila šest godina, poslali su je u manastir, da bi tamo bila odgojena kao mnoge njene vršnjakinje. U početku je zanesena idejom da će postati nadstojnica manastira³, ali tokom godina koje tamo provodi shvata da to nije ono što je očekuje, te prije svega da ona to ne želi. Uviđa da se želi udati i živjeti životom većine djevojaka s kojima živi u manastiru. Stoga odlučuje da napiše pismo ocu i da mu saopšti da ne želi dati svoj pristanak za zamonašenje. No, kada se vrati kući da tamo provede mjesec dana van manastira, što je bilo u skladu s manastirskim propisima, svi je u kući dočekuju hladno, te je smještena u izolaciju, kako bi bila prisiljena da se zamonaši. Jednog dana napiše pismo pažu prema kojem gaji simpatije, no pismo završava u rukama njenog oca, koji vrlo vješto koristi ovu njenu grešku da bi učinio da ona počne osjećati grižnju savjesti. Od tog trenutka porodica je na svaki mogući način požuruje da postane opatica. Zahvaljujući uticaju svog oca polaže ispit savjesti koji mora proći da bi ušla u manastir, i na kraju postaje opatica u istom onom manastiru u kojem je odgojena.

Postaje osorna i maltretira svoje podređene, na koje je u suštini ljubomorna.

Pri pomisli da će mnoge od njih živjeti u onom svijetu iz kojega je ona isključena zasnagda, osjećala je neki jed protiv onih djevojčica, gotovo neku želju za osvetom; stoga ih je držala u stezi, kinjila ih, činila da unaprijed skupo plaćaju naslade koje će jednom uživati. (Manzoni 1982: 164)

Kada Lučija i Anjeze stignu u manastir, prošlo je otprilike godinu dana od početka njene veze s Egidiom. Izgleda da Gertrude iskreno počine voljeti djevojku i brinuti se za njenu sudbinu. Nudi joj zaštitu od don Rodrigovog progona. On ipak uspijeva otkriti mjesto gdje se ona krije. Traži pomoć od Bezimenog, koji je Egidijev prijatelj, i on navodi Gertrudu da kaže djevojci da izađe iz manastira, nakon čega je otimaju razbojnici i

³ Kršćanstvo je još od svojih početaka uvijek davalo posebnu čast manastirskom životu. Manastirski život, pogotovo onaj časnih sestara, smatran je draguljem katoličanstva, i to je, na neki način, svoj vrhunac dostiglo u sedamnaestom stoljeću. Kardinal Federigo obasipao ih je posebnom pažnjom, a svaki prekršaj ili nepravilnost strogo je kažnjavao. Više o ovome vidjeti u Pagliughi, Paolo, 2010. *Il Cardinal Federico Borromeo*. Genova: Marietti.

vode je u dvorac zločinca. Gertrude se pokorava ovom prijedlogu, iako joj je žao djevojke, te je zabrinuta za njenu sudbinu. Kasnije će Lučija saznati o njenoj sudbini.

Manzoni nam u *Zaručnicima* ovaj lik pokazuje kao veličanstven i tragičan, te od Gertrude čini jedan od najinteresantnijih likova cijelog romana. Detaljno opisuje njeno djetinjstvo i vješto prikazuje psihološku introspekciju. U dijelu koji se odnosi na njenu vezu s Egidijem Manzoni je vrlo obazriv i prešućuje mnoge stvari, u skladu sa svojom poetikom kojom ne želi na direktan način predstavljati zlo, niti ga želi predstavljati na način koji bi čitaocu bio zavodljiv i fascinirajući. Gertrudini doživljaji primjer su zla koje dominira vladajućom klasom, te iskvarenosti plemstva, jer njena priča nastaje usljed odlučnosti oca da sačuva aristokratski prestiž ali i ostavi sve imanje prvorodnom sinu. Sama Gertrude prisiljena je da se zamonaši da ne bi izgubila aristokratske privilegije kojima je privržena. Da je odbila, porodica bi je se odrekla, te bi ona izgubila privilegije, što bi značilo da bi njen društveni status bio inferiorniji.

Manzoni nam potom ovdje iscrpno prikazuje i historijsko-religioznu panoramu Italije tog perioda⁴, ali i sliku samog milanskog vojvodstva⁵. Gertrude je u romanu kontrast liku Oca Kristofora, koji je također plemičkog porijekla, ali je častan i živi u skladu sa crkvenim propisima. Za razliku od njega, ona predstavlja lošu i iskvarenu crkvu. Manzoni joj

⁴ Kraj XVI i prva polovina XVII stoljeća u Evropi su okarakterisani Protestantskom reformom, s jedne strane, te Katoličkom kontrareformom, s druge, koje su odigrale veliki uticaj na civilni i društveni život. Godine su to kada jačaju magično-religiozna vjerovanja, razni fanatizmi, iracionalne reakcije, magično-paganski rituali, lov na vještice. Elita odbija dogmu. No, pored toga, veći dio društva praktikovao je iskrenu i autentičnu vjeru. I Reforma i Kontrareforma imale su za zadatak da iskorijene svaku vrstu praznovjerja i da zavedu novi moral. Katolička crkva krenula je u lov na sve ono što je mirisalo na herezu ili na običnu opasnost. Više o ovome vidjeti u: Eco, Umberto (2014), *Il Cinquecento. Storia della civiltà europea*, Encyclomedia publishers.

⁵ U Milanskoj grofoviji je u to doba nadbiskup bio kardinal Federigo Borromeo, koji je naslijedio svog rođaka Carla. Obojica su se pridržavala strogih zakona, te je uveden biskupski sud koji je izdavao kazne na osnovu kanona, prvenstveno kleru, ne štedeći ni laike. Lokalni inkvizitori su pažljivo nadgledali sumnjive osobe, te vršili kontrolu knjiga koje su dolazile iz ostatka Evrope. Više o kardinalu Borromeu vidjeti u: Pagliughi, Paolo, 2010. *Il Cardinal Federico Borromeo*. Genova: Marietti.

posvećuje cijela dva poglavlja, deveto i osmo, koja predstavljaju spoj prvog i drugog dijela romana.

Gertrude između romana *Fermo e Lucia* i *Zaručnici*

Lučijina sudbina vodi Manzoni do historijskog lika kojeg preuzima od Ripamontija iz njegove knjige *Historia patria*, a to je opatica iz Monze. Događaji vezani za nju su prilično različiti u dvije verzije romana koje piše Manzoni, odnosno u *Fermo e Lucia* i u *Zaručnicima*.⁶ Manzoni je vidio originalne akte sudskog procesa za ovaj lik između 1835. i 1840. godine. Događaji vezani za Gospođu u realnosti su se odigrali između 1575. ili 1576. i 1650. godine.⁷ I *Fermo e Lucia* i *Zaručnici* proširuju ovu priču i integrišu invenciju s historijskim podacima koje autor ima na raspolaganju od trenutka zamonašenja Gertrude do razvoja njene veze s Egidiom, koji se u realnosti zvao Giovanni Paolo Osio. U *Zaručnicima* se tu i završavaju događaji vezani za nju, Manzoni čak i ne želi previše pričati o Osiju: „u našem rukopisu stoji da se zvao Egidio, a ništa se ne kaže od koje je loze“ (Manzoni 1982: 164). Drugi je dio događaja koji opisuje užasne stvari koje su se desile u manastiru i izvan njega, Gospođino kajanje i njegovo ubistvo, prisutan samo u romanu *Fermo e Lucia*, koji sintetizira originalni Ripamontijev tekst. Uopšte nije upitan historijski izvor za ovaj dio romana, i iz njega se opširno preuzimaju izvori, detaljno u prvom romanu, i uz određena podsjećanja u drugom, koji su doslovno preuzeti iz Ripamontijeve knjige *Historia patria*.

⁶ Manzoni nam je ostavio tri verzije svoga romana: prvu neobjavljenu, napisanu pod naslovom *Fermo e Lucia* (1821 – 1823), objavljenu tek jedno stoljeće poslije od strane naučnika, drugu izmijenjenu i prepravljenu verziju objavljenu u periodu između 1825. i 1827. godine u tri toma pod naslovom *Zaručnici* (naslov izvornika je *I promessi sposi*) a treća verzija pod istim naslovom objavljena je u periodu od 1840. do 1842. godine. Među dva izdanja objavljena od strane autora, postoje uglavnom lingvističke razlike u riječima i konstrukcijama, u skladu s onom idejom firentinstva jezika koju je Manzoni izlagao nakon 1827. godine, ali su tu i razlike u radnji. Više o ovome vidjeti u Manzoni, Alessandro (2000), *Del romanzo storico e, in genere, de' componimenti misti di storia e d'invenzione*, Centro nazionale studi Manzoniani, Milano.

⁷ To su godine rođenja i smrti opatice. E. Paccagnini u djelu *Vita e processo di Suor Virginia Maria de Leyva* predstavlja opširnu biografiju opatice iz Monze. Sestra Virginia je odvedena iz manastira u Monzi u novembru 1607. godine.

Milanski historičar objašnjava da je otac nesretnice bio škrt, ohol i neznanica.

Kako je bio škrt, niko ga ne bi mogao ubijediti da bi ga jedna kćerka trebala koštati dijela njegovog bogatstva: to bi očekivao od zakletog neprijatelja, ne od pokorne i ljubazne kćerke. Iz oholosti je smjestio kćerku na mjesto koje nije bilo manje vrijedno imena njegove porodice: kao neznanica je vjerovao da je zakonito sve ono što može sačuvati njegov novac i veličanstvenost, i u potpunosti se trudio da sačuva ove dvije karakteristike svoje porodice. (Ripamonti 1856: 359)

Manzoni u romanu objašnjava da je jedan milanski historičar spomenuo ovu ženu, ali nije imenovao ni nju niti mjesto iz kojeg dolazi, iako navodi da je to bio stari plemićki gradić kroz koji je tekla rijeka Lambro, i koji je imao nadbiskupa, te da on iz tih podataka zaključuje da je to bila Monza. Potom opisuje kako je Gertrude došla u manastir i zaredila se. Da bi opatica postala nadstojnica, morala je imati barem četrdeset godina, što nije bio slučaj s Gertrude. No, usljed počasti i povlastica koje je uživala od časnih sestara, uskoro joj je dodijeljen najviši mogući čin u skladu s njenim godinama: izabrana je za odgajateljicu učenica manastira, te su joj dodijeljene na brigu dvije mlade monahkinje koje su bile u njenoj službi, gotovo kao mlade dame.

Fermo e Lucia jasno pokazuje da se mjesto na kojem su živjele nalazilo uz manastir, ali je bilo izdvojeno i povezano s njim jednim hodnikom. Tu se nalazilo malo dvorište. Gertrudina soba se nalazila uz jednu privatnu kuću, i iz te kuće se vidjelo malo dvorište u kojem su opatice provodile svoje vrijeme. Vlasnik te kuće bio je mladi zlikovac, i zvao se Egidio. On se stalno naslanjao na prozor i posmatrao ih. U trenucima kada Gertrude nije pazila na svoje pratiteljke, što je bio čest slučaj, on je bacio oko na stariju od njih i počeo razgovarati s njom. No, roditelju su je vrlo brzo zaručili i izašla je iz manastira. Egidio je bio ohrabren tim svojim prvim uspjehom, te se usudio da počne uhoditi Gospođu. Bio je uporan i ona se vrlo brzo zaljubila, te zid koji se nalazio između njih vrlo brzo to postade samo po imenu. Zločinac je upotrijebio svu svoju lukavost da bi dominirao Gertrudom, a ona je „izgubila svaku uzdržanost i obzir, i u potpunosti mu se

odala“ (Manzoni 2006: 46). Jednog dana se posvađala s jednom od svojih podanica i bila vrlo bezobrazna prema njoj. Mlada sestra je zaboravila na oprez, te joj je rekla da zna za njenu ljubavnu vezu i da će to reći onima kojima se treba reći. Gertrude poslije toga više nije imala mira, te ju je ubila. Egidio je potom napravio rupu na zidu malog dvorišta, te u manastiru pomisliše da je mlada monahkinja pobjegla. Dva susjeda koja su živjela blizu manastira počеше pričati drugima da se tu dešavaju užasne stvari, te su uskoro pronađeni ubijeni. Sve stanovnike manastira i njegove okoline počehvatati užasavanje. Svi počinju sumnjati i užasavati se onoga što se desilo.

Ove nejasne i sve jače glasine dođoše do tadašnjeg nadbiskupa Milana, Federiga Borromea. On je „mučen i uznemiren što je tako kasno obaviješten“ (Manzoni 2006: 62), otišao u Monzu pod izgovorom opće posjete, i obavio razgovor s Gospođom. Iz razgovora je shvatio da je situacija još gora od glasila. U *Zaručnicima* je ovaj dio historije prikazan kroz susret Lučije i kardinala. Od tog trenutka je Gospođa postala jako iziritirana usljed sumnje koja se uzdizala oko nje. Postala je nedisciplinovana, počela je pričati nevjerovatne i bijesne priče. U to je vrijeme biskup bio nadležan za zločine sveštenih lica, te je Gospođu odveo iz tog manastira i smjestio je u jedan manastir u gradu. Tu se ona pobunila, pokušala je čak i pobjeći.

Tu je nesretnica bjesnila neko vrijeme – pokušala je pobjeći, pokušala se ubiti, odbila je hranu, udarala glavom u zidine. Urlala je po cijeli dan, psovala prvenstveno kardinala: protiv kojeg je bila ogromna njena mržnja, i potom je rekla da su sva neprijateljstva koja ljudi zovu smrtnim, bila obična igra spram onoga koje je ona osjećala prema njemu. (Manzoni 2006: 64)

U međuvremenu je zločinac ušao u manastir i prisilio svoje preostale dvije žrtve da pođu s njim, te je pobjegao. Malo dalje od mjestašceta, na obali rijeke obje ih je ranio, jednu je ubacio u rijeku a drugu u napušteni bunar u polju. Gospođa je ostala zaprepaštena kada je čula za takve okrutnosti, te se promijenila. Od tog je trenutka sav svoj bijes usmjerila u ispaštanja onoga što više nije mogla promijeniti. Počela je Kardinala zvati svojim oslobodiocem, i on je morao zaustaviti strogoću koju je vršila prema samoj sebi. Počeo ju je često posjećivati i tješiti. Plaćao je troškove

njenog života, jer njena rodbina više nije htjela čuti za nju. Njene dvije podređene su je pratile u kajanju.

Egidio je u međuvremenu počeo lutati zemljom. Više puta je mijenjao odjeću i ime. Zatražio je sklonište kod jednog prijatelja koji ga je prihvatio u kuću, te ga je ubio u podrumu, pokazavši sudiji njegovu odsječenu glavu, što je bilo po tadašnjim propisima.

Ripamonti ne nudi preciznu hronologiju, ali naznačuje da je oko 1643. godine kada on umire, opatica još uvijek živa, iako je tada već stara i oronula. Manzoni je itekako svjestan da je od toga prošlo samo desetak godina od otprilike 1630. godine do 1643, kada on smješta odigrane činjenice u svom romanu, iako je u realnosti opatica odvedena iz manastira u Monzi 1607. godine. Tano Nunnari smatra da se nalazimo pred „namjernim, ali ne izolovanim hronološkim kršenjem koje potčinjava historiju romanu“ (Nunnari 2013: 275).

Nakon što završi prvi dio događaja vezanih za opaticu, Manzoni u romanu *Fermo e Lucia* izražava vlastitu nedoumicu da li treba „ukloniti iz naše priče ove gnusne i okrutne događaje“ (Manzoni 2006: 30), objašnjavajući da je sklon objavljivanju jer smatra da „spoznaja boli kada uzrokuje užas izgleda da nije samo bezopasna, već korisna“ (Manzoni 2006: 30). Kada Visconti pročita ovo djelo, savjetuje ga da potvrdi Ripamontija kao svoj izvor, predlažući mu veću pažnju spram historijske vjerodostojnosti. Prisutno je ovdje prilagođavanje stvarne hronologije narativnim potrebama romana, a u slučaju Gertrude, Manzoni očito poštuje definiciju Waltera Skotta da „roman i nije historijski, ako ne opisuje istinite običaje i likove pod lažnim imenima, uz pomoć njihovih izmišljenih doživljaja“ (Manzoni 2000: 122).

Stvarna sudbina Marianne de Leyva

Marianna de Leyva je od 1600. do 1607. godine bila grofica Monze tokom vladavine Filippa III di España i upravljala je teritorijem manastira koji se prostirao na oko 30 kilometara, zajedno s trojicom svoje braće. Bila je kćerka Martina de Leyve i Virginije Marije Marino, „koju je on oženio zbog novaca“ (Ryan 2017: 14). Martino je bio grof di Monza te praunuk Antonija

de Leyve, koji je imao velike zasluge u bici za Paviju 1525. godine, te mu je Carlo V dodijelio titulu grofa Monze. Njena majka Virginia Maria Marino bila je udovica s jednim sinom i četiri kćerke. Godine 1574. udala se za Martina de Leyvu i donijela mu obiman miraz. Samo godinu dana nakon što je rodila kćerku, umrla je od kuge u Milanu, 1576. godine, ostavivši svoju imovinu u podjednakim dijelovima svojoj djeci. Tada nastaje niz zakonskih malverzacija i kontroverzija, koje su imale za cilj da malu Mariannu liše nasljedstva, te je zbog toga poslana u manastir Santa Margherita u Monzi. Ovoj odluci je najviše pridonijela njena tetka s očeve strane grofica Stampa-Chiari, kojoj je bila povjerena na odgajanje, ali i njena maćeha, Anna Viquez de Moncada, koja je uvjerala muža „da je prava sudbina za kćerku da se da Bogu“ (Ryan 2017: 17).

Marianna dakle ulazi u benediktinski manastir Santa Margherita u Monzi, koji danas više ne postoji, jer je srušen u savezničkom bombardovanju 1944. godine. Njen ju je otac 15. marta 1589. godine otpratio i dao miraz nadstojnici Beatrici Castiglioni. Dana 12. septembra 1591. godine Marianna je završila novicijat, te je položila zakletvu. Za svoj novi manastirski život uzela je majčino ime, Virginia. U manastirskom životu imala je privilegovan položaj. Živjela je u malom izdvojenom stanu, a društvo su joj pravile četiri časne sestre koje su joj bile podređene, a tu je bila i jedna sestra svjetovnjakinja koja im je bila kao sluškinja. Virginia je prikupljala porez i informisala se o problemima stanovnika Monze. Bila je feudalnog plemićkog porijekla i pripadala jednoj od najutjecajnijih porodica u milanskom vojvodstvu, te je bila arogantna i ohola. Često je maltretirala druge opatice.

Kriminalac Gian Paolo Osio, čija se kuća nalazila tik uz manastir zaveo je manastirsku učenicu Isabellu degli Hortensi, koja je bila potomak jedne bogate porodice iz Monze. Kada je sestra Virginia to saznala, oštro je kaznila učenicu, a Osiju napravila scenu. Obavijestila je o tome i roditelje učenice, koji su je odveli kući iz manastira. Nakon nekoliko dana u Monzi je ubijen određeni Molteno, koji je bio de Leyvin porezni agent. Kružile su priče da je Osio naručio to ubistvo da bi se osvetio de Leyvi. Tada se Osio počinje udvarati samoj de Leyvi, koja ga uporno izbjegava. Nakon nekog vremena on ipak uspijeva privući njenu pažnju. U proljeće 1598.

godine njih dvoje se počinju dopisivati i nakon nekoliko mjeseci se nalaze i započinju seksualne odnose. Sreću se u Virgininoj sobi u manastiru. Godine 1602. Virginia rađa mrtvorođenog sina. Godine 1604. rađa kćerku Almu Francescu Margheritu, koju će odgojiti Osiova majka. Djevojčica je u društvu oca često dolazila u manastir, što svjedoči o tome da se dvoje ljubavnika više nisu ni trudili da sakriju svoju vezu.

Do skandala dolazi 1606. godine kada mlada sestra svjetovnjakinja Caterina Cassini da Meda saznaje cijelu priču i počinje prijetiti da će je otkriti. Jedne večeri je Osio ubija te uz pomoć Virginije i njene dvije pomoćnice, sestre Benedette i sestre Ottavije, sakriva tijelo u kokošinjcu manastira. Pravi rupu na zidu dvorišta da bi naveo da ostali pomisle da je pobjegla. Poslije toga sklanja leš. Potom pokušava eliminisati dvije pomoćnice, sestre Ottaviju Ricci i Benedettu Homati, da bi se riješio svjedoka.

Gian Paolo Osio je osuđen na smrt. Pobjegao je prijateljima u Milano, i oni su ga ubili. Sestra Virginia je uhapšena 15. novembra 1607. godine u Monzi, te je prebačena u Milano, u benediktinski samostan Sant'Ulderico, kod opatica del Bocchetto, „i nije joj bilo dozvoljeno da sa sobom ponese ništa osim odjeće koju je imala na sebi i molitvenika“ (Marazza 2020: 473). Njeno suđenje završeno je u oktobru 1608. godine a osuđena je da bude živa zazidana u jednoj ćeliji. Po nalogu kardinala Federica Borromea prebačena je u kuću Convertite di Santa Valeria u Milanu, gdje je provela četrnaest godina zazidana u sobici 2,50 sa 3,50 metara. Bila je lišena bilo kakve komunikacije, a prozorčić joj je omogućavao da udahne svjež zrak, kroz koji joj je donošena i hrana. Oslobođena je 25. septembra 1622. godine, nakon skoro četrnaest godina provedenih u ćeliji. Oprošteno joj je, ali je insistirala da ostane u skloništu Convertite di Santa Valeria. Svojom milosrdnošću privukla je pažnju kardinala Borromea, te je postala primjer grešnice koja se pokajala. Kardinal joj je naložio da se počne dopisivati s časnim sestrama koje su sumnjale u vlastiti poziv i kojima je trebala utjeha. U skloništu Convertite di Santa Valeria živjela je sve do 17. januara 1650. godine, kada je u svojoj sedamdeset i četvrtoj godini umrla od reumatidnog artritisa.

Enzo Noè Girardi pokazuje da lik Gertrude u romanu karakteriše određena doza dualizma između historije i izmišljenog:

Priča koja je poznata o Gertrudinom modelu, Virginiji de Leyva, je upravo ta koju je Manzoni djelimično ignorisao, djelimično žrtvovao tokom izlaganja, a proizlazi iz 'Historiae Patriae' Ripamontia, i iz nedavno objavljenih dokumenata sa suđenja; dok je dio koji je Manzoni razvio, a koji se odnosi na priču kako je mlada djevojka bila prisiljena da uđe u manastir i njen odnos sa Lučiom u potpunosti njegova invencija: (...); tako da Gertruda, u konačnici, u svojoj suštinskoj romantičarskoj konfiguraciji nema više ništa zajedničkog sa baroknom konfiguracijom historijskog lika Virginie kakav on proizlazi iz izvora; do te mjere da joj je Manzoni promijenio ime. (Girardi 1994: 117-118)

Funkcije karakterizacije lika Gertrude u Manzonijevom romanu

Opisujući Gertrude, Manzoni naglašava njen ponos ali i slab karakter. Ona želi sve privilegije svog aristokratskog ranga, ali ne posjeduje snagu da se pobuni protiv tuđih odluka, te završava tako što postaje usisana u vrtlog grijeha i zločina. Ona u suštini nije zlobna, a zločin čini usljed tuđe volje, zbog vlastite neodlučnosti. Manzoni ne krije odgovornost onih koji je prisiljavaju na sudbinu koju ona ne želi, a to su otac, nadstojnica manastira, Egidio. Ipak naglašava njene individualne greške i grijehove, na osnovu vlastite vizije morala po kojem je počinjeno zlo individualna odgovornost i ne može biti pripisano drugima. Ona je tragičan lik, „ugnjetavana prvo voljom svog autoritativnog oca, potom Egidiovom“ (Capata 2014: 159).

Gertrude nije znala odoljeti vlastitim strastima, i zbog toga je bila slaba. Kada je stigla na ovaj svijet, njena sudbina je već bila odlučena, da bi se ostvarila nije bio potreban njen pristanak, već samo njeno prisustvo. Dakle, nije ona bila ta koja odlučuje, drugi su to radili u njeno ime. Manzoni je predstavlja kao nošenu vjetrom koji funkcioniše mimo njene volje i koji bi ona ponekad željela, ali ne može zaustaviti. Nakon pokušaja odolijevanja sudbini, ona ipak prihvata vlastitu propast, štaviše ubrzava je, a to je monašenje. A to je ponašanje slabih. Ona čak i kada vjeruje da je nešto

čvrsto odlučila, ne zna prevazići vlastitu pasivnost, prepušta se očaju kada bi se trebala oduprijeti drugima.

Pokazatelj slabosti je njen ponos koji joj daje iluziju nezavisnosti, dok ustvari otvara njeno srce brojnim strastima, zaklanjajući joj istinu. Taj ponos nije isključivo nešto što je stečeno rođenjem, već je osobina koja je pažljivo razvijana porodičnim odgojem. Još jedan pokazatelj njene slabosti je unutrašnji bijeg: svaki put kada se ne zna suočiti sa životnim preprekama, ona bježi u vlastite iluzije. To je ustvari bijeg u njene vlastite misli, i tu ne postoji otpor drugih jer tu ne postoji stvarnost. Tu je ona gazdarica, i čim izađe iz skloništa vlastitih misli, drugi postaju arbitri njenih postupaka.

Kadikad bi joj vjerske misli omele te zamorne i sjajne blagdane. Ali religija, kakvoj su naučili onu bijednicu, i kako je ona bijaše shvatila, nije osuđivala oholost, nego ju je naprotiv posvećivala i iznosila kao sredstvo za postizanje zemaljske sreće. Na taj način, lišena svoje suštine, to više nije bila religija, nego samo opsjena kao i sve druge. U razmacima vremena, kad je ta opsjena zauzimala prvo mjesto, pa bi se razmetala po Gertrudinoj mašti, jadnicu bi savladao neki zbunjeni strah i obuzele zbunjene misli o dužnostima, te bi uobrazila da je grijeh njezina odvratnost prema samostanu i opiranje starijima koji su je navodili u samostan, i onda bi se u srcu zaricala da će okajati taj grijeh, zatvarajući se dragovoljno u samostan. (Manzoni 1982: 142-143)

Ni zločinu ona ne pristupa zato što je zlobna, štaviše zloba bi bila način afirmacije volje koju ona ne posjeduje. Drugi su ti koji umjesto nje žele zlobu, i ona se opet prepušta vjetru tuđih volja, koji je vodi ka zločinu. Osobe koje je tjeraju na zločin je ustvari žrtvuju, a to su opet otac, rodbina, ispitivač, opatice. No to nije važno, jer Manzoni smatra da je individualna odgovornost suština morala, te je svako odgovoran za vlastite postupke. Odgovornost Gertrudine okoline za Manzoniya nije opravdavajuća, on nju osuđuje zbog njene prirode, a ne zbog drugih. Da nije bilo njenog oca i opatica, zasigurno bi je neke druge individue iskoristile i učinile da počini loša djela. Po svojoj prirodi i karakteru ona je osuđena na propast, i to ne zavisi od prilika koje je navode da djeluje. Da nije učinila ta loša djela, učinila bi neka druga. Gertrude je, budući da ne posjeduje unutrašnju snagu, predodređena da zavisi od drugih. Njena sudbina nije bila akt njene volje,

već opatica i samostana u kojem je živjela, te volje njenog oca, u kojem se nalazi neki osjećaj užasavajuće fatalnosti. A ona je uporno u drugima tražila vlastiti spas.

Girardi pokazuje da je lik Gertrude jedan od tri lika ovog romana koji doživljavaju konverziju, iako nakon ispričanih događaja. Ta konverzija je više vezana za stvarni historijski lik, a ne za Manzonijev. Gertrude je „najstimulativniji historijski lik za Manzoni“ (Girardi 1994: 145) jer je bremenita historijskim slikama. Girardi smatra da je ovaj lik udaljen od dualističke dinamike dobra i zla koja dominira romanom, jer se Manzoni u posljednjoj verziji romana udaljava od historijskog izvora, izbacujući određene činjenice i izmišljajući neke druge. S jedne strane, tu je mlada Gertrude koja je žrtva svoje porodice i manastirskih nadstojnica koji je navode na monašenje, i autor je žali. S druge strane, Gospođa postaje sredstvo iskvarenog djelovanja don Rodriga.

Girardi smatra da se u događajima vezanim za lik Gertrude vidi utjecaj djela prosvjetiteljstva, prvenstveno Diderota, jer ona udaljava događaje iz sistema na kojem počiva roman. Dok tok romana ide od poznatog ka nepoznatom, da bi se opet vratio poznatom, Gertrudina priča ide od nepoznatog ka poznatom „onom elaboriranom i podržanom mišlju koju Manzoni umeće između kraja priče o monašenju i početka monaškog života Gertrude (...) koja je praćena notom samilosti prema nesretnici“ (Girardi 1994: 147). S druge strane, kada nestane njene nevinosti, „smanjuje se i samilost ili, barem, manifestovanje samilosti“ (Girardi 1994: 147).

Slika rešetki iza kojih se lik krije naglašava njenu neodlučnost i osjećaj klaustrofobije, pokazujući sliku Gertrude koja se nalazi „u duhovnom zatvoru, iz kojeg će moći izaći samo putem kajanja i samovoljno prihvaćenog ispaštanja, unutar četiri zida izolovane ćelije milanskog manastira svete Valerije“ (Girardi 1994:153).

Gino Tellini, govoreći o Gertrudi, ukazuje na „najgore psihološko nasilje, učinjeno u neznanju“ (Tellini 2007: 203), od strane njenog oca. Naime, on je djevojčicu odgojio u uvjerenju da mora postati monahinja, i kada se to konačno desi, on je iskreno ganut. Ovo je „najzatrovanije mjesto u romanu“ (Tellini 2007: 203), jer otac ovu prisilu čini gotovo nesvjesno, ubijeđen da čini dobru stvar. Djelo ne pokazuje očevu perfidnost, niti

egoizam, već olakšanje onoga ko je oslobođen tegobe, i on je usljed toga iskreno raznježen. Princ nije prikazan kao „perverzni cinik, već kao otac koji je na svoj način brižan“ (Tellini 2007: 203), zaslijepljen logikom plemićke moći.

Ezio Raimondi, komentarišući istu ovu scenu, smatra da iz Manzonijeve poetike proizlazi jak moralni princip, unatoč kojem zlo ipak postoji i ostaje enigma, „užasni znak čovjekove slobode“ (Raimondi 2000: 217) i pripada paradigmatičnom sloju duboke ljudske misli. Vincenzo di Benedetto, s druge strane, dokazuje da se Manzoni u Gertrudinom slučaju, udaljava od činjenica na koje nailazi kod historičara Ripamontia, dokazujući da se „ona užasava sebe kada saznaje za Egidijeve zločine, osjeća neizmjernu bol i neprestano plače“, „od tog trenutka nastavlja ispaštati za ono što više nije mogla popraviti“ (di Benedetto 1999: 119). Di Benedetto smatra da Manzoni prepušta čitaocu da sam zamisli svu ovu patnju, jer ne želi ispuniti svoj lik osjećajem pretjerane grižnje savjesti. Uostalom, umetnuvši ovaj lik u djelo, autor je pokazao veliku hrabrost, ali i vještinu opisa. Ona je lik koji je počinio užasan zločin, a Manzoni je od nje stvorio lik koji dobija i zaslužuje da dobije shvatanje i sažaljenje čitaoca.

Zaključak

Alessandro Manzoni u svoj roman *Zaručnici* pored drugih smješta i lik Marianne de Leyva, nazivajući je Gertrude. Ovaj lik preuzima iz Ripamontijeve knjige *Historia patria*. Djevojka je potomak plemićke porodice iz Monze, koja je prisiljava da postane opatica. U prvoj verziji svog romana *Fermo e Lucia*, Manzoni doslovno preuzima događaje vezane za nju od Ripamontija. U romanu jasno naglašava svoj historijski izvor. Ipak, u konačnoj verziji romana, *Zaručnicima*, djelimično mijenja historijsku radnju i prilagođava je vlastitim narativnim potrebama. To pokazuje autorovu poetiku, prema kojoj ne želi predstaviti zlo na direktan način, jer ne želi učiniti da ono čitaocu postane primamljivo. Događaji vezani za Mariannu su primjer zla u koje se zaplela vladajuća italijanska klasa XVI stoljeća, kada je prisilno monašenje bilo sasvim normalna pojava, što se kosilo s principima autentične katoličke vjere.

Literatura

- Capata, Alessandro (2014), *I promessi sposi: Guida al romanzo*, Alpha Test, Milano.
- Di Benedetto, Vincenzo (1999), *Guida ai Promessi sposi*, BUR, Milano.
- Eco, Umberto (2014), *Il Cinquecento. Storia della civiltà europea*, Encyclomedia publishers.
- Girardi, Enzo Noè (1994), *Struttura e personaggi dei 'Promessi sposi'*, Editoriale Jaca Book, Milano.
- Manzoni, Alessandro (1982), *Zaručnici*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, Prijevod Jovan Đaja.
- Manzoni, Alessandro (2000), *Del romanzo storico e, in genere, de' componimenti misti di storia e d'invenzione*, Centro nazionale studi Manzoniani, Milano.
- Manzoni, Alessandro (2006), *Fermo e Lucia: Prima minuta*, uredili Barbara Colli, Giulia Raboni, Paola Italia, Casa del Manzoni, Milano.
- Manzoni, Alessandro (2008), *I promessi sposi*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano.
- Marazza, Marina (2020), *Il segreto della Monaca di Monza*, Fabbri Editori, Milano.
- Nunnari, Tano (2013), *Le fonti storiche dei Promessi Sposi*, Centro nazionale studi Manzoniani, Milano.
- Paccagnini, Ermanno (1989) *Vita e processo di Suor Virginia Maria de Leyva*, Garzanti, Milano.
- Pagliughi, Paolo (2010), *Il Cardinal Federico Borromeo*, Marietti, Genova.
- Raimondi, Ezio (2000), *Il romanzo senza idillio: Saggio sui Promessi sposi*, Einaudi, Torino.
- Ripamonti, Giuseppe (1856), *Alcuni brani delle Storie patrie per la prima volta tradotti dall'originale latino dal C. T. Dandolo*, Antonio Arzione, Milano.
- Ryan, Claudia (2017), *Virginia: Passione e intrighi. La vera storia della monaca di Monza*, Independently published.
- Tellini, Gino (2007), *Manzoni*, Salerno Editrice. Roma.

MARIANNE DE LEYVA AS MANZONI'S GERTRUDE

Summary

In his novel *Betrothed*, Alessandro Manzoni introduces the historical character Marianna de Leyva, whom he renames Gertrude. She is an abbess in the monastery in Monza where Agnese and Lucia find refuge after fleeing their village. Marianne de Leyva was Countess of Monza during the reign of Filippo III di España and governed the territory of the monastery. She was the daughter of Martin de Leyva, an influential Lombard prince. Her mother, Virginia Maria Marino, died of the plague in Milan when the girl was very young, leaving her property in divided equally among her children. Then a series of legal frauds and controversies arose, which aimed to deprive little Marianna of her inheritance. As a result, she was sent to the monastery of Santa Margherita in Monza, where she lived in a small secluded apartment and collected taxes and was informed about the problems of the inhabitants of Monza. She was arrogant and haughty. She often bullied other abbesses. The criminal Gian Paolo Osio, whose house was right next to the monastery, seduces her, and they begin a long-term love affair. A scandal arises when a nun threatens to reveal them. Osio kills her, and also tries to kill two of Gertrude's colleagues. He was sentenced to death, and Gertrude to be walled up alive in a cell. By order of Cardinal Federico Borromeo, she was transferred to the house of the Convertite di Santa Valeria in Milan, where she spent fourteen years walled up in a small room, where she repented. Manzoni takes this story from Ripamonti from *Historia patria*, and presents it verbatim in *Fermo e Lucia*. In *Betrothed*, however, he partially changes the historical plot and adapts it to his own narrative needs. This shows the author's poetics, according to which he does not want to present evil in a direct way, because he does not want to make it attractive to the reader. The events related to Marianna are an example of the evil in which the Italian ruling class of the 17th century became entangled, when forced monasticism was a completely normal phenomenon, which contradicted the principles of the authentic Catholic faith.

Key words: history, coercion, monastery, abbess, crime

